BUTLLETÍ DE L'ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ

"F. LLANSOL DE ROMANÍ"

37

NÚMERO 12 - 1992

Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló
"Francesc Llansol de Romaní"

President d'Honor
Francesc Esteve Gàlvez

Presidenta de l'Associació
Amèlia Cervera Sos

Coordinadors del Butlletí
Germán Navarro Espinach
Sergi Selma Castell

Consell de Redacció
Magdalena Company Mariño
José M. García Fuertes
M. Carmen Guinea Planelles
David Igual Luis
Jesús López Gascó
Remedios Ortuño Cantos
María Rubert Adsuara
Josep Ll. Viciano Agramunt

Correcció de textos
Direcció Tècnica de Política
Lingüística de la Universitat
Jaume I de Castelló.
Amb la col.laboració de
Carmina Ribes Falcó

Redacció i edició
Associació Arqueològica de Castelló
Apartat de Correus/P.O.Box 749
12080 Castelló

Col.laboració
Legat Esteve
Universitat Jaume I
Acció Cultural del País Valencià

Imprimeix
Impremta Rosell. Castelló
Dipòsit Legal CS-14-1981
Imprès en Paper Reciclat

En aquesta nova etapa que s'obri en el **Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló (BAAC)** es pretén assolir, definitivament, l'objectiu de l'Associació de convertir la seua publicació periòdica en una revista d'investigació i d'informació general sobre temes d'arqueologia i d'història.

La distribució interna en blocs temàtics clarament definits, la inclusió d'un nou espai sota l'epígraf DEBAT-OPINIONS i l'adaptació a noves formes i línies d'edició en són una mostra.

Temàticament, cronològicament i geogràficament el **BUTLLETÍ** no tindrà cap restricció, encara que sí que es potenciaran els estudis referits a les comarques del nord del País Valencià. La col.laboració és, per tant, oberta a qualsevol persona, sempre seguint les normes de publicació editades en aquestes mateixes pàgines.

Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló, Número 12 (1992)

TAULA

EDITORIAL
La llengua, patrimoni històric *7-13*

ESTUDIS
Josep CASABÓ i M. Luisa ROVIRA
El Pinar (Artana-Plana Baixa). Primer jaciment castellonenc datat per termoluminiscència *17-26*
J. RAMOS, E. MARTÍN, A. RECIO, M. ESPEJO, P. CANTALEJO
Puerto de Atalayas (Ardales, Málaga). Una aldea neolítica al aire libre *27-44*
José M. GARCÍA i Isabel MORAÑO
Pipa: un lloc sagrat a l'aire lliure (La Vall d'Uixó, Castelló) *45-60*
Sergi SELMA
L'ordenació del territori andalusí. Uns exemples al nord valencià. *61-66*
David IGUAL
L'escriptura del comerç a la Baixa Edat Mitjana. Una font material d'estudi *67-76*
Germán NAVARRO
El corder Joan Borrell (1467). Estudi de cultura material *77-96*
Josep Lluís VICIANO
Una casa castellonenca de finals del XVIII *97-100*
Carmen DÍAZ DE RÁBAGO
La moreria de Castelló (segles XV-XVII) (Resum de conferència) *101-105*

DEBAT-OPINIONS
Tema: *L'arqueologia urbana: Intervenció i planificació*
Introducció:
Sergi SELMA
Unes dades sobre arqueologia urbana *109-110*
Col.laboren:
Mª Magdalena RIERA
Arqueologia urbana a Palma de Mallorca *111-113*
Josep GUITART, Joaquim PERA, Eudald VILAS
Reflexions sobre arqueologia urbana. Catalunya *115-117*
Javier MARTÍ, Josefa PASCUAL
L'arqueologia urbana, una disciplina en construcció *119-125*

NOTICIARI. *129-136*

RESSENYES BIBLIOGRÀFIQUES
M. Carmen GUINEA, Isabel MORAÑO, Luis M. PÉREZ LOBO i Remedios ORTUÑO..... *141-144*

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ESTUDIS I RESSENYES *145*

La redacció del butlletí no es responsabilitza de les opinions manifestades pels autors en els seus respectius articles.

EDITORIAL

BUTLLETÍ DE L'ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ, 12 (1992), pp. 7-13

LA LLENGUA, PATRIMONI HISTÒRIC

El 16 de març de 1992 l'equip de govern de la Universitat Jaume I de Castelló va aprovar el projecte de la Direcció Tècnica de Política Lingüística per a dur a terme les diferents celebracions a propòsit del seixantè aniversari de les normes ortogràfiques de la llengua catalana de l'any 1932, les anomenades Normes de Castelló. Dins la proposta d'activitats del projecte esmentat es trobava la creació d'una comissió de suport i difusió de la tasca que s'havia de desenvolupar, la qual protagonitzaria la Universitat Jaume I com la més alta entitat científica. Aquesta comissió va ser constituïda per institucions culturals de Castelló i les seues comarques, i entre elles fou convidada a participar-hi l'Associació Arqueològica.

Malgrat això, no es tractava sols de donar un suport simbòlic a l'avinentesa. Calia promoure unes activitats concretes si era possible, i cadascuna de les associacions va exposar les seues possibilitats de participació en els actes commemoratius. En aqueix sentit, l'associació arqueològica volgué fer-ne unes reflexions prèvies per tal d'assolir aquest compromís: ¿quines eren les seues possibilitats com a institució cultural? ¿quin sentit té que una una associació arqueològica s'afegesca a l'aniversari de les Normes?

L'Associació Arqueològica de Castelló -fundada el 1980- és una entitat cultural nascuda lliurement i indepedentment com a iniciativa de base en el si de la societat. Hi han passat més de dos-cents socis, sobretot de la ciutat de Castelló però també de totes les comarques veïnes. Els seus objectius són la protecció del patrimoni arqueològic del Nord del País Valencià i la potenciació del seu estudi científic amb la corresponent divulgació dels resultats. Així, exposicions monogràfiques, cicles de conferències, excursions de caire formatiu per als interessats, i especialment, l'edició tots els anys del *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló* -revista d'investigació científica i d'informació general sobre temes d'arqueologia i d'història-, són el munt d'activitats que se solen desenvolupar amb la major coherència possible i sota l'esperit del treball en equip, fet amb el màxim sentit comú que es pot.

El sentit de la participació de l'associació en el Seixantè Aniversari de les Normes de Castelló duu una reflexió ben senzilla. Sols cal recordar la declaració que precedia el text de les Normes de 1932:

La llengua pròpia és la més alta manifestació de la personalitat d'un poble i (...) aquells pobles que han recobrat la seua consciència com a tals no sols s'entreguen a l'ús del seu propi parlar, sinó que aspiren a la seua màxima depuració com a fenomen cultural i com a prova que volen tornar a ser ells mateixos.

A més a més, des de l'Associació Arqueològica de Castelló s'hi vol defensar que la llengua és també patrimoni

històric de la societat. Per això ací es vol commemorar el Seixantè Aniversari de les Normes de Castelló. Perquè és un fet que s'ha de recordar, un intent més de retornar el dret de tot poble de gaudir de la seua personalitat cultural. Per tant, que a ningú cause estranyesa que una associació arqueològica vulga celebrar el que fa seisanta anys es va fer per a la defensa del patrimoni històric de Castelló. Que a ningú sorprenga aquest reconeixement públic als qui van protegir el mitjà més viu i lliure amb què una societat pot expressar-se: la llengua.

Arran d'aquestes premisses, dues han estat les activitats programades per l'Associació Arqueològica: primer, la incorporació d'ara endavant de l'assessorament científic de la Direcció Tècnica de Política Lingüística de la Universitat Jaume I per a l'edició del Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló, el número 12 del qual presenta aquesta editorial sota el títol reivindicatiu: la llengua, patrimoni històric. La llengua catalana és el mitjà d'expressió científic d'aquesta revista d'arqueologia i història. La segona activitat és un ampli cicle de conferències de la qual es troba oportuna ressenya dins el resum d'activitats del noticiari d'aquest butlletí. En totes l'arqueologia i la història combreguen amb la llengua i dignifiquen més encara les Normes de Castelló.

Però, l'editorial que ací es desenvolupa vol afegir un ingredient més al nostre entusiasme. Aquells qui signaren les Normes no han estat els únics que han lluitat per recuperar la llengua com a patrimoni històric de la societat castellonenca. Tot seguit es reprodueixen textos significatius d'un grup de columnistes d'excepció. Amb això es vol significar com les Normes de Castelló, després de la guerra civil de 1936 no van perdre el seu esperit de continuïtat. Clandestins o no, els escriptors que els textos dels quals reproduïm a continuació difongueren els parlars tradicionals, els topònims inèdits, l'espeleologia, o els mals de la incultura. Un homenatge a tots ells també. Després com a cloenda, l'opinió d'una editorial del *Butlletí* de l'Associació en els seus primers anys de vida. En conjunt, més que un altre homenatge, la realitat d'un impuls definitiu, la veritat d'un esforç pràctic, car des d'ara la normalització lingüística obté també aquest fruit.

CONFLUÈNCIA DELS PARLARS DEL MAESTRAT I LA PLANA

per Germà Colón (1961)

El domini lingüístic català, que s'estèn des de Perpinyà a Alacant i des de Lleida a Mallorca, presenta una gran uniformitat. Les varietats que hom hi pot observar no són tan pronunciades com en altres dominis novo-llatins; per exemple, en Itàlia o França. Tanmateix els lingüistes que s'ocupen del català distingeixen en aquesta llengua dos grans grups: l'oriental i l'occidental. La divisió es basa principalment en la pronunciació de les vocals no accentuades. Tot l'antic Regne de València pertany, amb les terres de Lleida, Andorra i part de Tarragona, al domini occidental.

Doncs bé, dins d'aquesta zona occidental les terres de Castelló (Morella, El Maestrat i la Plana) presenten un interés extraordinari des del punt de vista lingüístic. Són terres on s'encontren fenòmens fonètics, morfològics, sintàctics i lexicals de la major importància. Heus ací alguns d'aquests trets específics:

En el camp de la fonètica veiem caure la **-d-** intervocàlica procedent de **-T-** llatina en el sufix **-ada-**; al sud de Morella sentim ja les formes reduïdes: **la pujá** per **la pujada**, **la baixá** per **la**

baixada, formes que són típiques de tot el valencià. Dintre de la Plana (Almassora, Benicassi, Castelló) trobem la lluita de la **-d-** procedent del sufix llatí **-ator**. Aquest sufix ens serveix al mateix temps d'exemple per mostrar com també per aquestes terres, tot i estenent-se una miqueta més cap al nord, es dóna la frontera d'un altre fenomen característic: la conservació de la **-r-** final etimològica. Tots hem sentit, des d'Orpesa, Vilafamés i Moró fins a Castelló i Vilareal, una paraula ben típica de la nostra terra pronunciada amb matissos molt representatius: **llaurador, llauraor, llauraó, llauradó**. Altres trets fonètics interessants de les comarques castellonenques són la distinció entre les sonores prepalatals africades i fricatives; remarquem com pronunciem les gents del Maestrat i de la Plana paraules com **afegir, fugir, menjar, pujar,** etc. També hi ha aquí la frontera entre la distinció o no distinció de **b** i de **v**.

En la morfologia, tenim el mateix. Pensem en la primera persona del present d'indicatiu: **jo baixo** i **jo baixe**; en els imperfets de subjuntiu en **-ara** o en **-às**: que **jo portara** i que **jo portàs**; en els interessantíssims subjuntius en **-os**, tan antics que fins i tot els trobem en les obres de Sant Vicent Ferrer ....

No cal seguir donant més exemples notables de morfologia; ni en calen de sintaxi, d'ordre de paraules, de lèxic -sobretot de lèxic! El poc que hem dit és prou per a fer veure que les nostres terres ofereixen un camp ben ample per les recerques lingüístiques. La replega sistemàtica del lèxic i dels noms de lloc (toponímia major i menor) de les comarques castellonenques és una de les tasques més lloables a què es pot lliurar el Centre Excursionista de Castelló.

[III Acampada del Regne de València, Desert de les Palmes, 8-10 d'abril del 1961, p.31]

TOPÒNIMS I ANECDOTARI

per Manuel Calduch i Almela (1961)

El Bartolo és la culminació del massís muntanyós que, quasi paral.lel a la línia de Costa, s'estén des del collet de Borriol, vora la Plana, fins el Pla i la Ribera de Cabanes.

Aquesta enlairada muntanya, situada en la divisòria del terme de la Pobla i la finca del Desert de les Palmes, està situada exactament al Nord del Grau de Castelló de la Plana i mesurat a vol d'ocell, a una dotzena de kms. d'aquesta capital. El nom de Bartolo l'ha rebut, en època relativament moderna, pel motiu que en una concavitat del seu cim va fer vida eremítica "**el Hermano Bartolo**", un dels tres primers frares que van dedicar el seu zel a dreçar el convent del Desert de les Palmes. Aquests primers frares i altres que van anar venint, no en van tindre prou amb la tasca de bastir el convent, l'església i les dependències, que animats, d'afany constructor, encara els va sobrar coratge per sembrar d'ermites tota l'amplada i quasi l'alçada, de la preciosa heretat.

Una d'aquestes ermites dedicada a Sant Miquel, van construir-la en el mateixet cim d'aquesta muntanya. Deu ésser per açò que puga trobar-se, en alguns mapes, dessignada amb el nom de Monte "**S. Miguel**". Aquest nom podríem qualificar-lo d'acadèmic puix que no ha transcendit al poble i és desconegut dels camperols dels pobles veïns.

L'any 1900 va ésser instal.lada una creu monumental al costat de l'ermiteta. Insensiblement en el llenguatge del poble la muntanya va ésser dessignada amb el nom de la Creu del Bartolo, o encara, simplificant, per la Creu i prou. Aquesta creu va ésser derribada en el terratrèmol polític de l'any 36.

En la nostra marineria -vell arcó on es conserven encara essències i relíquies de la nostra parla històrica- és emprat correntment el nom de Monsoliu. Nom que ells van aprendre dels seus avis i que n'és molt anomenat per ésser punt de

referència per assenyalar els llocs de peixquera, ja que, per tant com compeja, sempre el tenen en vista els peixcadors del Grau, tant quan calen palangres i mornells, quasi a fil de platja, dins de la rada de Castelló, com quan, amb més grosses naus i més valuoses arts, forejen i s'allunyen, cercant més abundosa peixca, fins -i de vegades més enllà- el ric plaer de la Barra Alta o la mar inquieta de Columbretes. Monsoliu o Montsoliu és, pel meu gust, nom molt eufònic. I també els deu agradar als filòlegs que, li han tret punta, donant-li el significat de Mont de la Olivera o cosa pareguda.

L'humil ermiteta de Snt. Miquel va tindre un paper de primer ordre en uns episodis conseqüents a un dels grans fets inscrits en la Història de la Civilització. Corria l'any 1804... Napoleó era l'Emperador i l'amo d'Europa. El nostre Rei era el seu fidel aliat. Espanya era, no res més que, una carta en el joc del gran Cors. Nelson, amb la seua esquadra, merodejava per l'Estret fent-nos quant mal podia... S'havia ja mesurat un troç del meridià de París. Era el troç comprés entre Dunkerke i un punt de la costa catalana proper a Badalona, per on el meridià s'endinsa en la mar. Després d'un part, llarg i treballós, havia -per finaixcut el METRE! Bé siga per assegurar més els resultats o bé per fer altres conquestes científiques, va voler-se mesurar la continuació d'aquesta línia meridiana fins l'illa de Mallorca. Aquest projecte duia aparellada la triangulació cap el Sud, tot al llarg de la costa, fins el Montgó. Un dels vèrtexs d'aquests nous triangles havia d'ésser, per força, la nostra muntanya. I baix de les teules morunes de la modesta ermiteta van viure inacabables jornades, tres membres il.lustres de l'Acadèmia Francesa. El primer va ésser Mechain, Director de l'Observatori de París. Després van ésser Biot, astrònom eminent i Aragó, el famós físic, francés del Rosselló, que parlava la nostra llengua. La tasca va allargar-se en desmesura i no va resultar-los gens planer el rebre les senyals lluminoses d'Eivissa. Hi va haver, en tot, com una mena malastrugança. La febra groga va voler visitar-los. A l'esclafat Mechain, ple de negres pressentiments, van baixar-lo malalt i van albergar-lo en el palau dels Barons de la Pobla, on va descansar, en pau i per a sempre. I en Castelló va ésser soterrat. Temps anant, també Biot va baixar ferit de la mateixa greu malaltia i va anar-se'n a Tarragona a acollir-se en la casa d'un seu amic, també savi eminentíssim. Sortosament, però, va sanar. Aragó, l'excepcional i coratjós Aragó, que va tindre més sort, també va passar les seues, però més endavant. Va ultimar les observacions en aquesta estació. Va resseguir-les per tots els vèrtexs de la nostra terra. Va fer un dilatat sojorn al Montgó. Va recórrer les Balears ... I, un bon dia del mes de Maig de l'any 1808, la redona murada del castell de Bellver va ésser, per ell, refugi amorós ans que dura presó, puix que va impedir, al prompte, que caiguera en les mans d'un poble irat i alçat en armes contra els invasors gavatxos napoleònics. Una oportuna fuga -audaç i prudent- cap Alger -baix la mirada benvolent de les autoritats espanyoles i l'ajut de bons amics mallorquins- li va permetre conservar una vida que va ésser molt profitosa per a la Ciència.

Déu va voler donar-li una vellesa, tranquil la i amb força lucidesa mental, que va saber aprofitar -entre altres treballs de més molla- per escriure unes Memòries, en les que -segons diuen els que han tingut la sort de llegir-les- descriu, amb molt **d'esprit** i per la menuda, totes les peripècies que va viure, en la seua estada d'anys, en les terres -per ell un poc germanes- on la gent enraonava en el seu parlar nadiu.

El nostre Centre Excursionista podria confeccionar una curta llista amb els noms i els mèrits, d'aquells que han trafegat a fons la nostra província, guiats en el seu camejar, per un alt ideal científic o humanitari. Tan cert, com que aquesta llista deurien encapçalar-la dos grans regnícoles -el mestre Vicent, Sant i taumaturg i Cavanilles l'abat naturalista- és, no menys cert, que en ella es tindria que reservar un lloc senyer a Domènec Francesc Aragó, rossellonés insigne, matemàtic, físic, astrònom i a més personalitat política de relleu en la seua època i gran home d'Estat. Castelló, Gener de 1960.

[III Acampada del Regne de València, Desert de les Palmes, 8-10 d'abril del 1961, pp.32-34]

ESPELEOLOGIA

per Josep Lluís Viciano (1966)

En una de les nostres eixides per les terres altes del Maestrat vam fer alguns treballs vora la ratlla de Terol i, com ja de temps, teniem dades sobre algunes cavitats considerables importants, no vam resistir la temptació de comprovar-ho.

De la Cova Negra, la primera que vam visitar, ens havien parlat molt bé: gran extensió, gos que està molts dies sota terra, etc. També teníem esperances de que es tractara d'un antic hàbitat prehistòric. Açò darrer era l'únic veritat però, com passa amb totes les cavitats aprofitades en ramaderia, els nivells arqueològics han estat trets amb el fem. Els únics testimonis que hi restaven eren alguns trossets de ceràmica inaprofitables. La cavitat, de totes maneres, és interessant, amb abundància de formes erosives per totes bandes i una probable seguida coberta pels sediments.

A continuació prospeccionem la zona, molt abundant en cavitats menudes. En visiten una prou gran, molt ben situada i orientada, de parets molt fumades però buida de restes. Al sostre és visible una fractura, probable origen de la cova i actualment punt d'aportació d'aigües, que circulen per la saleta.

Passem després a recórrer les balmes que s'estenen a mitja altura, erosionades sobre un estrat, per tot un cingle als voltants del Masico del Gordo. Són visibles de lluny i molt característiques i conegudes. El primer problema que ens presenten es pujar, puix allò està alt i les parets no abunden en preses. En una terrassa que hi ha al davant d'una zona del pany roquer hi ha un parat, prova de l'existència d'un pujador prou senzill, que localitzem detràs una llença de roca apegada al cingle. Totes les cavitats són semblants i la més fonda no passarà els 4 metres. Després intentem la pujada a l'altra zona més difícil. Hem de fer escalada lliure i, malgrat el poc pràctics que ara estem, ho conseguim. Les cavitats són idèntiques a les ja visitades potser una d'elles un poc més fonda. I encara n'hem de deixar unes per vore, ja que cal utilitzar claus i cordes i no en tenim.

L'endemà fem una escapada a un punt més llunyà de la nostra base: l'avenc de la Torre Belenguer. La Torre és una edificació massisa possiblement del XVII, amb afegitons posteriors, situada sobre un pla voltat de cingles que domina el Montlleó.

Som amablement acollits pels masovers, que després d'una estona vora la llar, ens acompanyen a la boca de l'avenc, situat un 5 minuts al N. del mas. L'entrada és impressionant, de forma semicircular, com mig embut gegant. Per a baixar cal utilitzar una corda amb un tram en buit, i quedes sobre la part superior del con detrític, que s'esten per una sala gegantesca. Escampades sobre el pedregam i entre els blocs hi ha gran quantitat d'ossamentades i restes encara en descomposició, d'animals. Una verdadera col.lecció d'esquelets d'animals domèstics: vaques, mules, porcs, cabres, ovelles, etc. De temps l'avenc ha estat l'albelló on han desaparegut la major part de les despulles del bestiar del contorn. Això, contrari a les més elementals normes de salubritat, és tant corrent que sembla normal. Els cassos poden contar-se per centenars, sense més base que la ignorància dels autors. ¿Qui té la culpa? En un país on sempre s'han preferit les mides punitives a les didàctiques, l'assenyalar uns culpables no és gens difícil.

Fem una baixada prou ràpida, per a fugir de l'ambient pestilent del peu de la vertical d'entrada. Entre uns blocs localitzem uns passos per on profunditzem. L'ambient és humid, amb zones fangoses i blocs relliscosos, pobres de preses, però prompte ens trobem davant dels tolls, motiu de la nostra visita. El primer, petit, és un "gours" format sobre un amuntegament de blocs que formen el sostre de la sala inferior. Contra una de les voreres trobem unes formacions molt rares, blanques i lluentes, en forma de pila de telles irregulars. Un poc més avall trobem les darreres petjades de la gent que ho han visitat abans. Ens havien parlat d'un gran toll, però degut a la seca, el nivell està 2 metres sota el normal. Així que ens trobem dins del gran embassament que abans aturava el pas. El sòl, estalagmític, és blanc, fragilíssim, format sobre argila i en avançar s'esfonsa sota els nostres peus, marcant el nostre

pas per la saleta. Entre els blocs resta aigua. Unes colades amb un laminador al damunt és l'unica seguida possible. El company s'arrossega sobre el sòl humid i un "gours" d'aigua gelada, que el deixen tot mullat. Allò s'estretís, sense possibilitat de pas.

Prenem alguna dada del més interessant que presenta la saleta. A un racó es sent la remor d'un dollet intermitent, irregular, molt curiós. Al sostre unes estalactites primes, inclinades totes en la mateixa adreça. En són uns quants conjunts, allunyats els uns dels altres situats a la meitat esquerra de la sala. Prenem la inclinació d'una d'elles, que es de 70 graus, o sia de 30 d'angle amb la plomada. A l'altra meitat de la sala les formacions són més gruixudes, pengen verticals i alguna presenta a l'extrem inferior un trosset lleugerament inclinat. Intentem donar una explicació però no resulta fàcil. Potser sia degut a una circulació d'aire provinent del laminador, que està encarat cap a les formacions inclinades. També pensem en una possible inclinació del sostre, al cedir l'enorme bloc, però una observació de les altres formacions que les acompanyen ens convenç de que no és així.

La temperatura ambient és de 10 graus, idèntica a la de l'aigua dels tolls. De retorn a la superfície prenem algunes dades sobre desnivells, que ens donen una profunditat total de 50 metres. En la superfície ens trobem amb una temperatura de poc més de 3 graus que, mullats com anem, ens fa retirar-nos ràpidament cap a la masada, buscant la proximitat de l'abellidora llar que havíem deixat unes hores abans.

[Revista L'Estel del Centre Excursionista de Castelló, II època, núm. 1]

ELS MALS DE LA INCULTURA

per Vicent Nos (1966)

Fa poc, en un programa de pesca i caça de T.V., vam conéixer el problema que un guarda havia creat al matar dos falcons d'una espécie bastant rara. Aquestes aus estaven anellades per a estudiar-les per l'Institut de Pesca i Caça. Al desaparéixer, van fer momentàniament impossible el seguir llurs costums, ja que els ocells eren migratoris i havien fet estada allí de sempre.

Vosaltres direu quina relació pot tenir açò amb el tema que anem a tractar, però, desgraciadament, exemples com aquests semblants són corrents a les terres que hom comprén dins la "provincia de Castellón" (divisió administrativa vigent). Ara, a títol de mostra, n'espigolarem alguns d'entre la gran muntonada que coneixem.

Pintures rupestres.- Als voltants d'on es troba el pantà de Benifassà es va descobrir un conjunt de pintures a una paret de la muntanya; examinades per l'enginyer, aquest va parlar del gran valor (arqueològic) que tenien, confonent-ho els treballadors amb valor monetari. Així, no és gens d'estranyar que amb escarpes i martells mamprengueren la "collita", fent alguna destrossa d'importància. Afortunadament, ara, una valla tanca al que hagués pogut ser una de les millors col.leccions d'art rupestre llevantí peninsular.

Cova de les Meravelles.- El cas següent el trobem a quasi totes les cavitats properes a poblacions i d'accés fàcil, que són trafejades per gent poc formada i que no tenen la mínima idea del que vol dir el mot "espeleologia" ni gens de respecte a l'obra que la natura ha format al pas dels segles. La continuada afluència de "gamberros", guiats per la curiositat, ha desfet el que de meravella pugués tenir l'esmentada cova. Cal destacar, entre els "acaparadors" d'estalactites i estalagmites una

espécie de "grup excursioniste" de Borriol, que també ha fet víctima de les seues visites la Cova dels Malandrins. Un altre exemple menys conegut és el de la Cova de les Dames, descoberta pel CEC a Penyagolosa i destrossada prompte farà dos anys per un grup de grossa "formació" de Castelló.

Desert de les Palmes.- A les diverses ermites i casetes escampades per la vall que s'estén al peu del Bartolo, són visibles els destrossos que els grups "paellers" (de saquet, de bóta, de paella estricta i de fets) han fet amb els taulellets amb escriptures d'alguna antiguitat que hi havia, aprofitant-los fins per a llurs afers gastronòmics. També és visible la labor dels "embrutaparets", àvids de passar a la posteritat de la forma més còmoda i ràpida possible.

I així podríem seguir amb moltes obres d'art destruïdes de manera molt simple, però que han disminuït notablement el patrimoni artístic que a la natura i als nostres avantpassats tan els va costar de fer. *[Revista L'Estel del Centre Excursionista de Castelló, II època, núm. 1]*

ARQUEOLOGIA I LLENGUA CATALANA

per la redacció del Butlletí (1982-83)

Publicar treballs científics d'arqueologia en llengua catalana al País Valencià ha estat una cosa impensable fins fa ben pocs anys. Encara avui és un fenomen molt minoritari i vist amb suspicàcia per l'statu quo de l'arqueologia. Sembla com si s'hagués acceptat que la "llengua oficial" de l'arqueologia fos la llengua castellana, i allò demés foren comportaments "polititzats" o extravagants. L'argument tòpic de que escrivint en castellà facilitem l'enteniment amb la resta de l'estat espanyol, és avui dia insostenible pel procés de normalització de les llengües fins ara marginades, que permet -almenys teòricament- obrir les portes per a la seua penetració a tots els nivells del teixit social. No es tracta evidentment d'una simple reacció a quaranta anys de repressió lingüística, sinó d'una concepció global d'allò que ha d'ésser una societat lingüísticament normalitzada, en la qual el valencià -la nostra forma de parlar i denominar la llengua catalana- siga vehicle de comunicació no únicament en la parla col.loquial, sinó també en la televisió, premsa, ensenyament ... i, com no, en les publicacions científiques.

Sembla com si es poguera demanar el "valencià a l'escola" o fins i tot l'"Aitana en llengua catalana", i seguir publicant els treballs propis en llengua forastera. Resulta trist que puga arribar a haver més incomprensió per la publicació d'un article d'investigació arqueològica en valencià, que per la publicació d'un article d'un investigador estranger a una revista valenciana en la seua llengua. La castellanització de la nostra "élite" resulta clara i desesperançadora. De la mateixa manera que en el fons del problema, o millor dit, de la postura de segregació lingüística s'amaga un profund menyspreu per la nostra llengua, també en l'excusa de que "escribiendo en castellano nos entendemos todos" hi ha una consideració de llengua "de segona" per al valencià.

La voluntad valencianitzadora, però, és evident en alguns sectors de les noves promocions de llicenciats i dels aficionats a l'arqueologia -aquesta associació i el seu butlletí són bona mostra dels nous vents que corren- que, a nivell individual i de divulgació estan fent una tasca de gran vàlua. Publicar en Llengua Catalana treballs d'arqueologia, bé siguen de tipus científic o bé de divulgació, és reconéixer la dignitat de la llengua pròpia, la seua validesa per a tota mena de llenguatges especialitzats i, com no, més que un dret que la Constitució ens atorga, una obligació que els valencians tenim per a la recuperació del patrimoni lingüístic que hem heretat dels nostres avantpassats i per a la seua transmissió a les noves generacions.

[BAAC, 3, p.3]

ESTUDIS

BUTLLETÍ DE L'ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ, 12 (1992), pp. 17-26

EL PINAR (ARTANA-PLANA BAIXA). PRIMER JACIMENT CASTELLONENC DATAT PER TERMOLUMINISCÈNCIA

Josep Casabó i Bernad
(Museu Arqueològic Soler Blasco de Xàbia)
Mª Luisa Rovira Gomar
(Museu Arqueològic Municipal de La Vall d'Uixó)

ABSTRACT

Dating around 87000-80000 BP at the height of Wurm I, El Pinar has been the first thermoluminiscence-dated settlement in Castelló. A statistical study of the rich well-dated archaeological remains it keeps has been parallely carried out. The study reveals both a clear relationship with settlements nearby such as Cova Negra and Bolomor as well as the existence of a well organized spatial framing emphasizing the interest of open-air settlements of the kind, among which the one under study is a most valuable sample from the time in Valencia.

RESUM

El Pinar és el primer jaciment castellonenc datat per termoluminiscència, amb una fundació entorn al 87.000-88.000 B.P., en ple Würm I. Paral.lelament, s' ha pogut realitzar un estudi estadístic dels rics materials arqueològics que conserva, perfectament datats i estratificats en un únic nivell, i que mostren una clara relació amb els jaciments més propers de Cova Negra i Bolomor. En definitiva, l' existència d' una estructuració organitzada de l' espai subratlla, encara més, l' interés dels jaciments a l' aire lliure com aquest, el qual es constitueix per si sol com un dels més importants d' aquesta etapa al País Valencià.

A les acaballes del 1983 vam descobrir pels voltants de La Pedrera de la Vall d'Uixó una sèrie de muntells de terra argilenca molt rica en fragments naturals de sílex, entre els quals hi havia una bon nombre de peces tallades que aparentment calia enquadrar en un genèric Paleolític Mitjà.

A l'estiu del 1984 vam localitzar definitivament el jaciment en el paratge conegut pel Pinar, a les proximitats d'Artana, en una antiga plana al luvial força desmantellada per l'extracció d'argiles utilitzades en ceràmica o per reomplir horts de tarongers a l'àrea d'Aigües Vives, entre la Vilavella i Artana.

MARC GEOGRAFIC I GEOLOGIC

El jaciment es localitza en les coordenades UTM 4420,7 lat. i 735,6 long., al terme d'Artana (Castelló), a 1,5 km al NE d'aquesta localitat. El trobem situat al centre d'una esplanada, totalment voltada de muntanyes, de poc menys d'1 km^2 d'extensió. L'altura de l'esplanada està entre les cotes 200 i 220 m. La banda occidental comunica amb la rambla d'Artana, afluent del riu de Sonella o Anna; aquesta artèria és, després del riu Millars i de la rambla de la Viuda, la tercera quant a importància de totes les que aflueixen a la Plana.

Una característica peculiar d'aquesta esplanada és que no sembla mantenir cap relació amb els barrancs afluents a la rambla d'Artana, tret d'una petita torrentera de prop d'un quilòmetre. Aquesta torrentera descendeix del sector de la Ràpita (466 m d'altura) i forma un xicotet con de dejecció en arribar a l'esplanada; d'altra banda, la conca de recepció d'aquesta àrea és de dimensions mínimes, ja que quasi assoleix 1'5 km^2 d'extensió.

Per la rodalia trobem alguns barrancs, com ara el de Solaig, que busquen directament el mar amb un trajecte de direcció ibèrica. La capçalera d'aquest barranc actualment està en disposició d'atacar el flanc dret de la rambla d'Artana, precisament al punt on se situa l'esplanada que conté el jaciment arqueològic. Aquest fet planteja problemes d'índole geomorfològica que analitzarem seguidament.

L'origen dels materials que reomplin la cubeta és un tema de singular interés, atès que les conques que avui poden aportar sediment al Pinar

geològicament és impossible que siguen les responsables de l'acumulació de sílex. Així doncs, Pérez Cueva ha hagut de recórrer a un fet geomorfològic interessant relacionat amb un *colze da captura* que s'aprecia en el curs del barranc de Solaig, a la capçalera de la cubeta del Pinar; els materials procedirien, per tant, de la seua conca alta (CASABÓ I PÉREZ, 1991).

EXCAVACIÓ I ESTRATIGRAFIA

Entre els anys 1984 i 1986 s'hi realitzaren tres campanyes tot excavant-se una àrea de 15 m^2 d'extensió, un sondatge de 4m^2 i quatre talls estratigràfics realitzats a diferents llocs del tall deixat per les excavadores.

L'estratigrafia dels talls era coincident en tres dels quatre i en l'últim, el més proper a la rambla, s'afegien a sostre dos nivells de terrassa (figura 2).

- N1a.- Nivell de terrasses de la rambla d'Artana, d'edat holocena, formada per cantells i arenes soltes.

- N1b.- Nivell de terrasses de la rambla d'Artana, d'edat würmenca (1), formada per cantells i arenes més cimentades.

- N2.- Terres argilenques força compactes, estèrils, de coloració rogenco-vinosa, amb una potència que oscil la entre 1 i 2 m.

- N3a.- Terres groguenques, argilenques, amb una mica de fracció, manté un contacte irregular i esfumat amb el nivell 2, que únicament s'evidencia als llocs on apareix sílex, certament molt abundant. La potència aproximada és de 20 cm.

- N4.- Bretxes dures, força compactes, fortament carbonatades, sense sílex, en clar contacte erosiu amb el nivell superior.

L'excavació en extensió va deixar al descobert part d'una estructura oval formada per

FIGURA 2

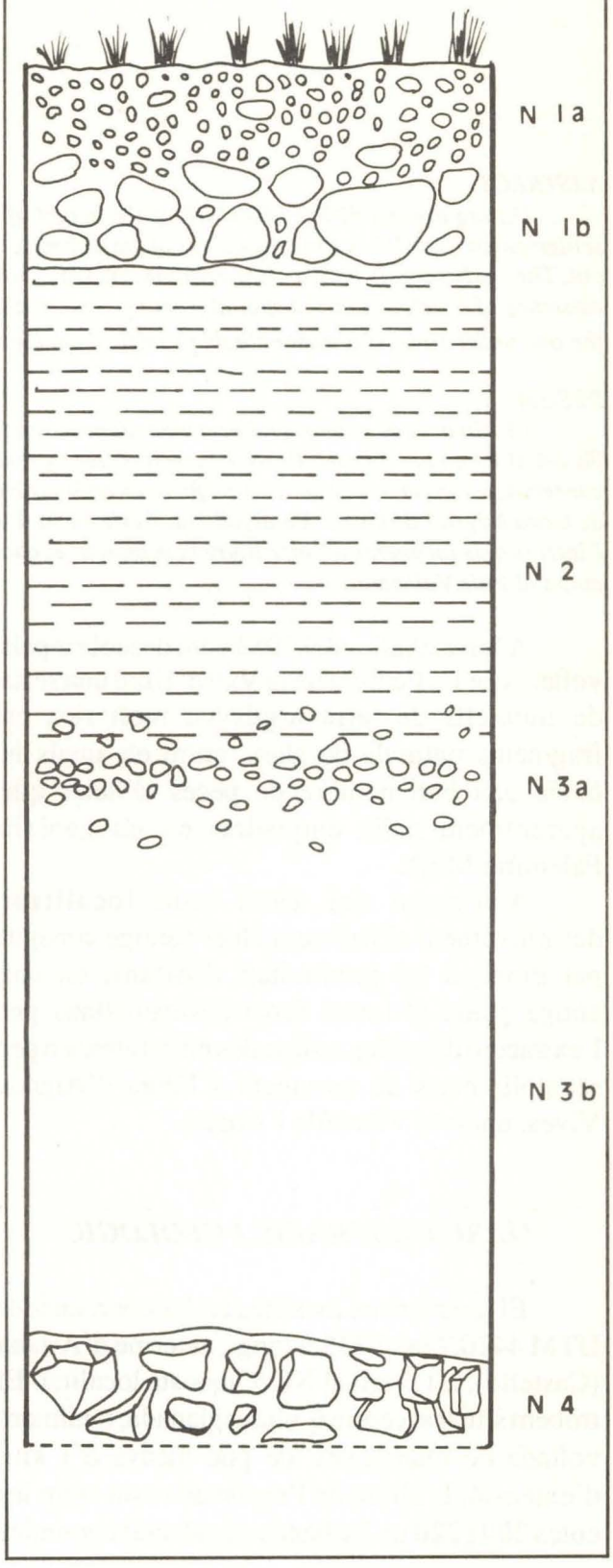

FIGURA 1: EL PINAR

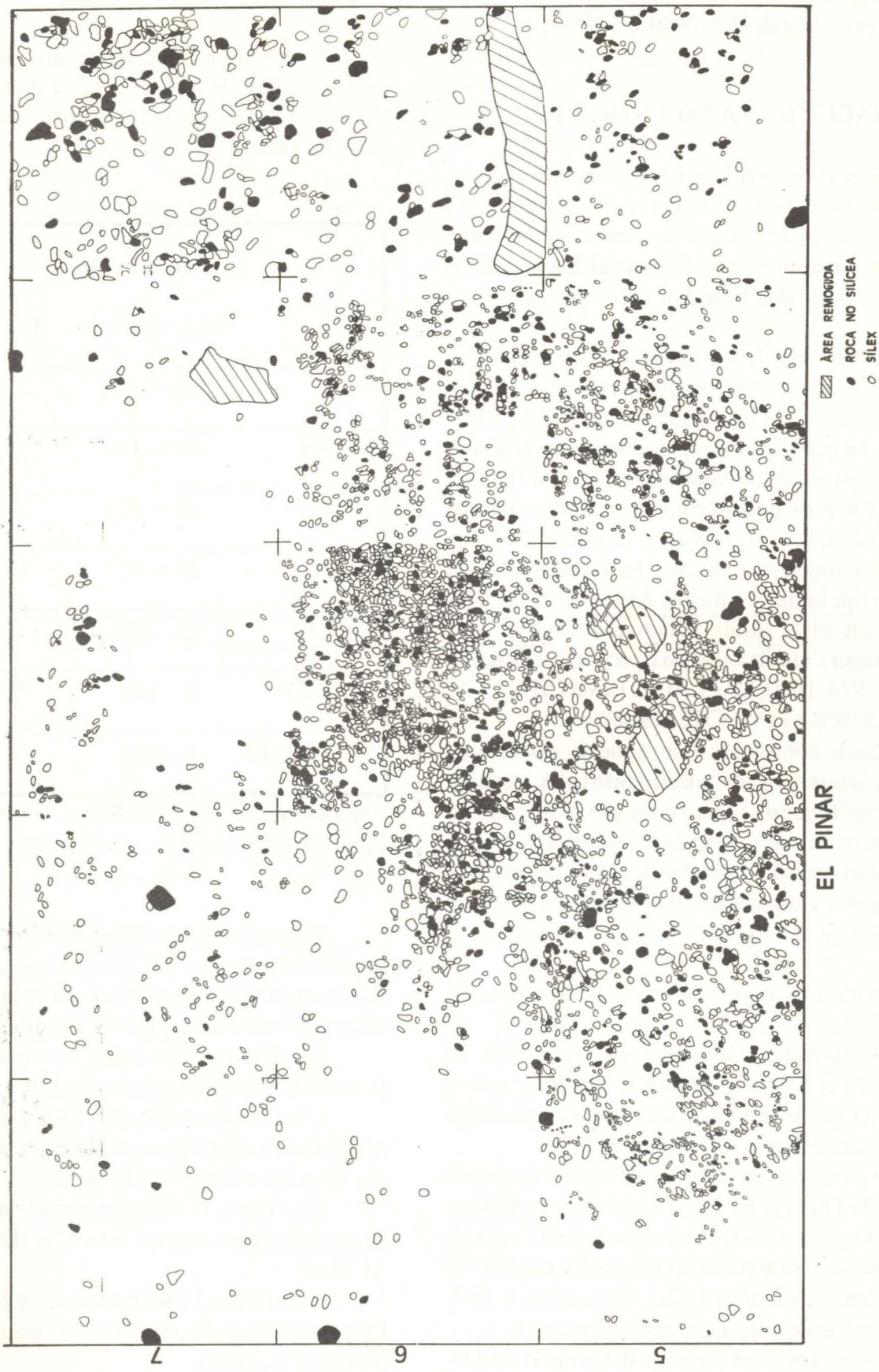

una ingent quantitat de fragments silicis elevada sobre les àrees adjacents, que no pot atribuir-se a un origen natural, (CASABÓ, 1990) (fig. 1).

ANÀLISI DE LA INDÚSTRIA LÍTICA

Les característiques peculiars del jaciment, a l'aire lliure, amb els materials dipositats en un sediment argilenc, àcid i fortament oxidant, han motivat una conservació diferencial dels materials, i la completa desaparició de qualsevol vestigi no lític.

Per a l'estudi dels materials no retocats hem emprat la metodologia proposada per M. L. Rovira en la seua tesi de llicenciatura (ROVIRA, 1986, 1990), en què s'aplica sistemàticament un model de contrast estadístic basat en el càlcul de distàncies per a l'anàlisi deles primeres matèries, talons, alteracions, fractures, ordre d'extracció i nuclis.

La indústria retocada ha estat analitzada amb la tipologia analítica (LAPLACE, 1972), tot utilitzant els càlculs estadístics normalment aplicats per l'escola analítica francesa (LAPLACE, 1975, 1978, 1980; LAPLACE i LIVACHE, 1975; BROCHIER i LIVACHE, 1982).

Som conscients que aquesta no és una tipologia feta per a l'estudi d'indústries de resquills pre-leptolítiques(2), però com que és un sistema analític obert ens ha permés de confeccionar tipus secundaris per a les rascadores, en què a l'espessor del suport i a la profunditat i a la posició del retoc s'afegeix la deliniació i l'orientació d'aquest.

- Materials procedents de l' excavació en extensió

L'excavació del sector en extensió es va realitzar per talles de 10 cm que van donar com a resultat l'exhumació d'un únic nivell arqueològic centrat de forma especial en la talla 2.

L'únic estrat amb peces lítiques s'anomenà nivell 3a i hem considerat interessant de dividir-lo en tres parts per al seu estudi evolutiu. D'aquesta manera, analitzarem la indústria tot englobant, d'una banda, les talles 1 i 2; i, d'una altra, la 3 i 4, per estudiar després el conjunt com un tot.

Amb això serà possible determinar si hi ha o no homogeneïtat industrial tant des del punt de vista cronològic com de l'espai.

En les talles 1 i 2 es van arreplegar 7.995 peces lítiques, de les quals 7.512 eren informes. Tan sols el 6,1% eren susceptibles de ser classificades.

Quadre 1

	TALLES 1-2	TALLES 3-4
R	268 = .658	71 = .572
ES	44 = .108	22 = .177
L	30 = .074	7 = .056
N	29 = .071	12 = .097
OT	24 .059	8 = .064
LEV.	6 .015	0 = 0
C. ROD	6 .015	4 + .032

Talles 1-2: R///ES,L,N,OT///LEV= C. RODATS
Talles 3-4: R///ES,N,OT/L , C. RODATS

Els resquills són absolutament dominants sobre la resta de les eines, separats per una ruptura solament comparable amb la que s'estableix entre les peces *levallois* i la resta de categories superiors.

Les làmines són molt escasses i el seu percentatge és un poc superior al dels nuclis.

L'índex que s'estableix entre els productes d'esberlat i les peces retocades és de poc més de 4 a 1, concretament: E/ER= 4.58.

Finalment, la relació entre els nuclis i les peces esberlades més les retocades (E+ER/N) és de 14.62.

En les talles 3 i 4 es recuperaren 2.256 peces lítiques amb una distribució quasi idèntica a la de les talles superiors.

FIGURA 3

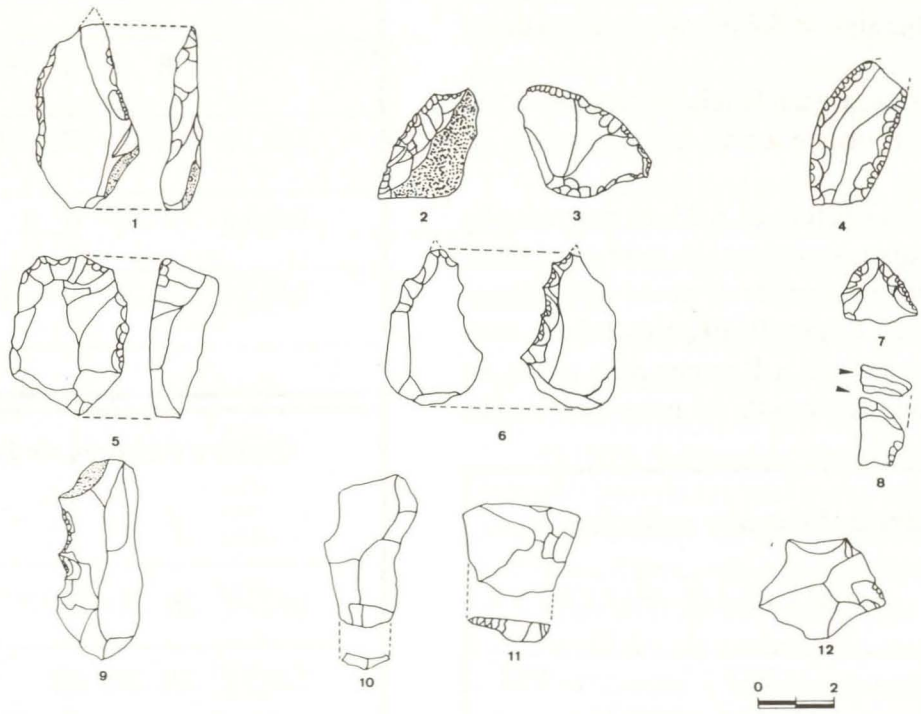

FIGURA 4

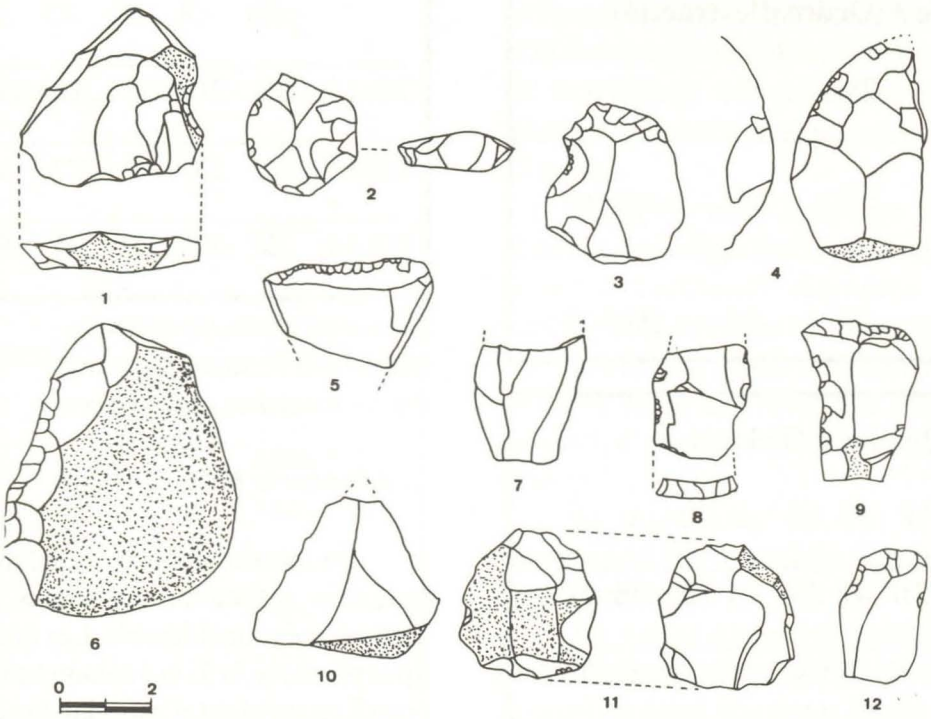

Dins el 6,2% de peces classificables, els resquills són novament dominants encara que el seu percentatge siga de 8.6 punts inferior al de les talles 1 i 2.

En oposició a la tendència descrita, esberles, nuclis i peces d'origen tèrmic ascendeixen.

La relació E/ER és de 6.25, un poc més alta que en les capes superiors, la qual cosa és el resultat del menor nombre de peces retocades.

Finalment, l'índex E+ER/N és de 9.66, cosa lògica, si ens atenem a l'ascens dels nuclis en contraposició al descens de les peces esberlades.

Quadre 2 (Primeres matèries)

	TALLES 1-2	TALLES 3-4
Sílex:	.983	.968
Arenisca	.015	.032
Quarsita	.0024	0

Quadre 3 (Ordre d'extracció)

	3ª	2ª	1ª	
Talles 1-2	.398	.296	.106	3ª///2ª///1ª
Talles 3-4	.629	.233	.138	3ª///2ª ,1ª

Quadre 4 (Talons)

	F	P	L	C	U	D	A	G
Talles 1-2:	.546	.241	.063	.060	.054	.026	.006	.003
Talles 3-4:	.517	.207	.103	.077	.069	.026	0	0

Talles 1-2: F///P///L,C,U,D,/A,G
Talles 3-4: F///P///L,C,U/D

Quadre 5 (Posició de les fractures)

	P	I	D	E	
Talla 1-2:	.714	.239	.025	.021	P///I///D,E
Talla 3-4:	.731	.269	0	0	P///I
Talla 1-4:	.718	.247	.019	.016	P///I///D,E

Quadre 6 (Mode de fracturació)

	P	F	T	
Talla 1-2	.781	.214	.004	P///F///T
Talla 3-4	.731	.218	.051	P///F / T
Talla 1-4	.769	.215	.016	P///F///T

Quadre 7 (Alteracions)

	RM	CR	ER	AB	DS	FU	PA
Talla 1-2:	.310	.271	.176	.137	.087	.017	.002
Talla 3-4:	.262	.220	.163	.177	.142	.035	0
Talla 1-4:	.300	.260	.173	.146	.099	.021	.002

Talla 1-2: RM,CR///ER,AB/DS///FU / PA
Talla 3-4: RM,CR , AB,ER,DS///FU , PA
Talla 1-4: RM,CR///ER,AB/DS///FU///PA

- La indústria lítica retocada

En tots dos subnivells del nivell 3a apareix indústria retocada; tanmateix, la diferència d'efectius és considerable. Les talles 1 i 2 tenen 82 tipus primaris, la 3 i la 4 solament 18. Per això hem cregut convenient d'estudiar-los conjuntament.

En les quatre talles de l'excavació en extensió es van recollir 92 estris, dels quals 86 són monotips

i 6 dobles, amb la qual cosa els tipus primaris en són 98 (Quadre 8).

Quadre 8

RASPADORS	4	4.1%
G11	2	2.04%
G311	2	2.04%
DENTICULATS	17	17.3%
D13	2	2.04%
D21	4	4.1%
D22	3	3.1%
D23	7	7.1%
D24	1	1.02%
RASCADORES	63	64.3%
R11	6	16.3%
R12	2	2.04%
R21	24	24.5%
R22	9	9.2%
R23	9	9.2%
R321	2	2.04%
R323	1	1.02%
PUNTES	5	5.1%
P11	1	1.02%
P12	1	1.02%
P21	3	3.1%
ABRUPTES INDIFERENCIATS	2	2.04%
A1	1	1.02%
A2	1	1.02%
TRUNCATS	2	2.04%
T11	1	1.02%
T22	1	1.02%
PERFORADORES	1	1.02%
Bc	1	1.02%
FOLIACIS	2	2.04%(3)
F21	2	2.04%
ESTELLATS	1	1.02%
E1	1	1.02%
BURINS	1	1.02%
B1	1	1.02%

R///D///P,G,A=T=F,Bc=E=B

La dinàmica estructural mostra una seqüència caracteritzada pel domini absolut de rascadores i denticulats, que ja es va constatar en l'estudi de materials de superfície.

Els grups tipològics restants s'articulen sense ruptures.

Dins aquest segon conjunt, raspadors i puntes són els més nombrosos cosa que confirma el domini total del retoc simple i sobreelevat.

Les rascadores, deixant de banda la seua representació percentual, hi tenen una gran diversitat de tipus primaris.

El retoc marginal és minoritari: 28,1%, i la major part de les peces així tallades són rascadores laterals. Idèntica relació s'observa en les rascadores amb retoc profund.

En conjunt, les rascadores laterals sumen el 65,6% de percentatge restringit.

Les distals i les latero-transversals arriben al 85,75% i al 15,6% respectivament.

En les laterals és molt més important el fil recte, mentre que en les distals i latero-transversals el convex augmenta sensiblement.

Una altra qüestió mereixedora d'anàlisi és l'associació de la deliniació convexa amb el fil desviat, apreciable en la major proporció de rascadores convexes, convergents i divergents respecte a les seues homònimes de fil recte.

El fil convex és, darrere del recte, el segon quant a importància i la seua freqüència relativa restringida augmenta de forma considerable entre les rascadores distals.

Amb tot, podem afirmar que s'hi associen fil recte i rascadora lateral, d'una banda; i, d'altra, les rascadores distals i el fil convex.

El segon grup pel que fa a la seua importància són els denticulats sempre amb retocs profunds.

La mossa és menys nombrosa que el denticulat pròpiament dit. D'entre els tipus primaris destaca una punta denticulada i tres escotadures adjacents formant-hi *epine*.

Puntes i raspadors són eines

FIGURA 5

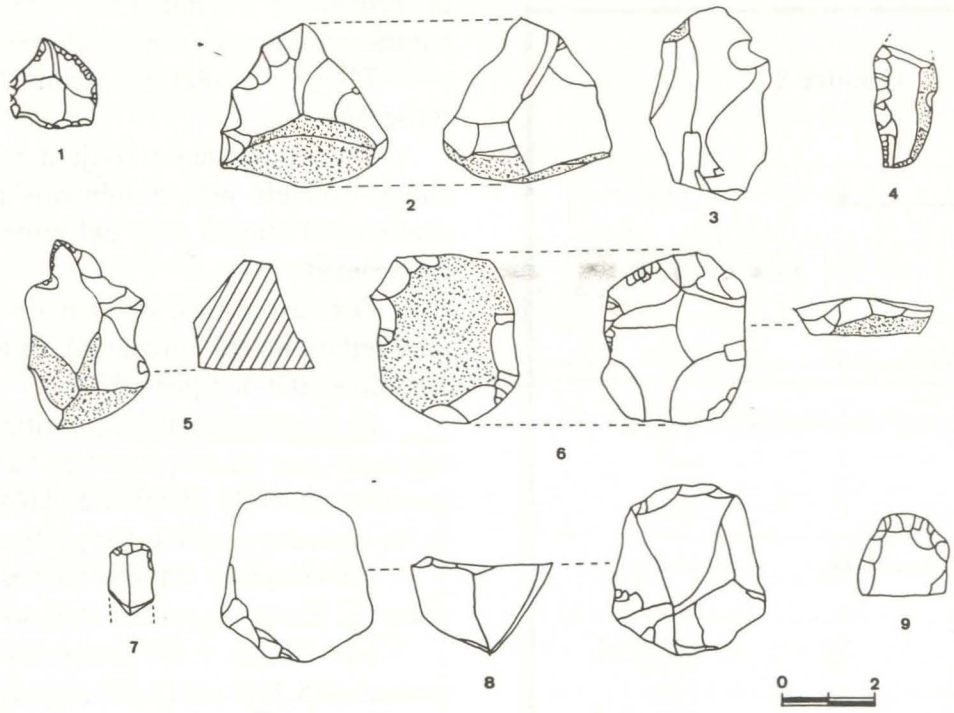

FIGURA 6

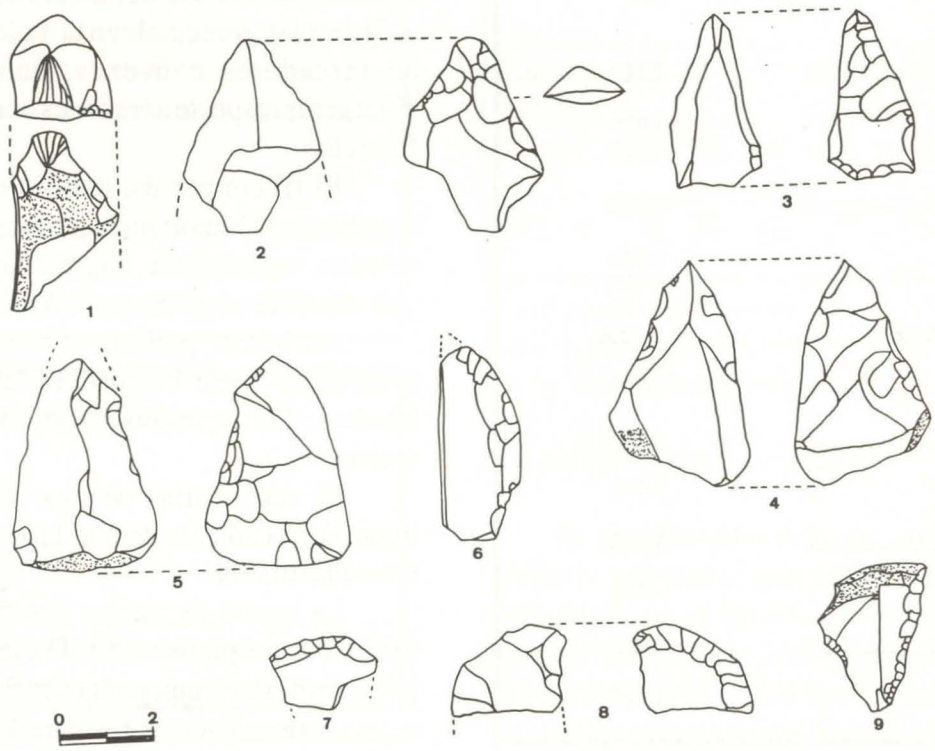

relativament nombroses. Els últims són sempre simples i en extrem de resquill, i alguns d'ells carenats.

Altres eines interessants són un burí amb colp sobre pla natural i dos bells exemplars de punta de Quinson, amb retoc pla invassor sobre la cara ventral de resquills grossos o fragments de sílex.

Tot canviant el fil de la nostra exposició, tractarem ara elsordres tipològics, per bé que podem afegir ben poca cosa a la visió gràfica del quadre 9, on el predomini del retoc simple és absolut, com a conseqüència de la importància numèrica de rascadores, denticulats, puntes i raspadors.

Quadre 9

S	A	P	E	B
89	5	2	1	1
.908	.051	.020	.010	.010

S///A,P,E=B

DATACIONS ABSOLUTES

Les datacions s'han realitzat al laboratori de la Facultat de Geografia i Estudis Regionals de la Universitat de Varsòvia, per les Dres. Hanna Proszynska i Wanda Stanska Proszynska. Els resultats són els següents:

-Wa-5/91: 58.000±9.000 B.P.
Mostra obtinguda a 1,19 metres de profunditat, en el nivell 2.

-Wa-6/91: 88.000±13.000 B.P.
Mostra obtinguda a sostre del nivell arqueològic (N.3a), a 1,49 metres de profunditat.

-Wa-7/91: 87.000±13.000 B.P.
Mostra extreta a 1,88 metres, justament en el nivell 3a.

-Wa-8/91: 116.000±17.000 B.P.
Mostra extreta en la base del nivell fèrtil (N-3b) a 2,17 metres de profunditat.

-Wa-9/91: 113.000±17.000 B.P.
Mostra extreta a 2,54 metres, dins el nivell 3b.

Segons l'informe de les tècniques que realitzaren les datacions, la inversió entre la número 2 i 3 de 88 ka i 87 ka són perfectament normals i entren dins els límits d'error habitualment admesos. De fet, apunten que totes dues datacions són gairebé idèntiques.

D'altra banda, les dues últimes sí que presenten certs problemes que Proszynska i Stanska expliquen per contaminació calcària de l'última de les capes, tot acceptant plenament el valor de la quarta, 116 ka.

CONSIDERACIONS FINALS

El Pinar és el primer jaciment castellonenc datat per termoluminiscència. Les datacions són bastant coherents entre elles, malgrat les dues inversions.

De qualsevol manera, l'establiment sembla que es va produir al voltant del 87.000-88.000 en ple Würm I, fet que matisa les dades oferides per la indústria i la geomorfologia, que en un primer moment assignava el conjunt al Riss-Würm, basant-se en el bon component de puntes de Tayac, de Quinson, i a l'índex *levallois* tècnic baix.

La geomorfologia, per la seua banda, confereix a la formació del dipòsit un caràcter molt antic, anterior a l'ocupació humana, que s'assenta sobre un territori on aflora nombrós sílex natural de cronologia geològica anterior.

Tot i que no som molt partidaris de l'estudi dels conjunts lítics a partir de raonaments tipològics i creiem que la tipologia comparada sol conduir a grans errors, especialment en tecno-complexos tan poc especialitzats com són el musteroides, jaciments com aquest ens obliguen a realitzar comparacions tipològiques atès que la conservació diferencial tan sols ha permés que ens arribe la matèria dura d'origen mineral. Ni la fauna ni el pol.len s'hi han conservat.

D'entre els jaciments més pròxims, el Pinar s'acosta a Cova Negra i a Bolomor, perquè l'alt percentatge de rascadores es mou en la línia del Quina inicial de Cova Negra, tot i que el baix índex Charentienc i la presència de puntes de

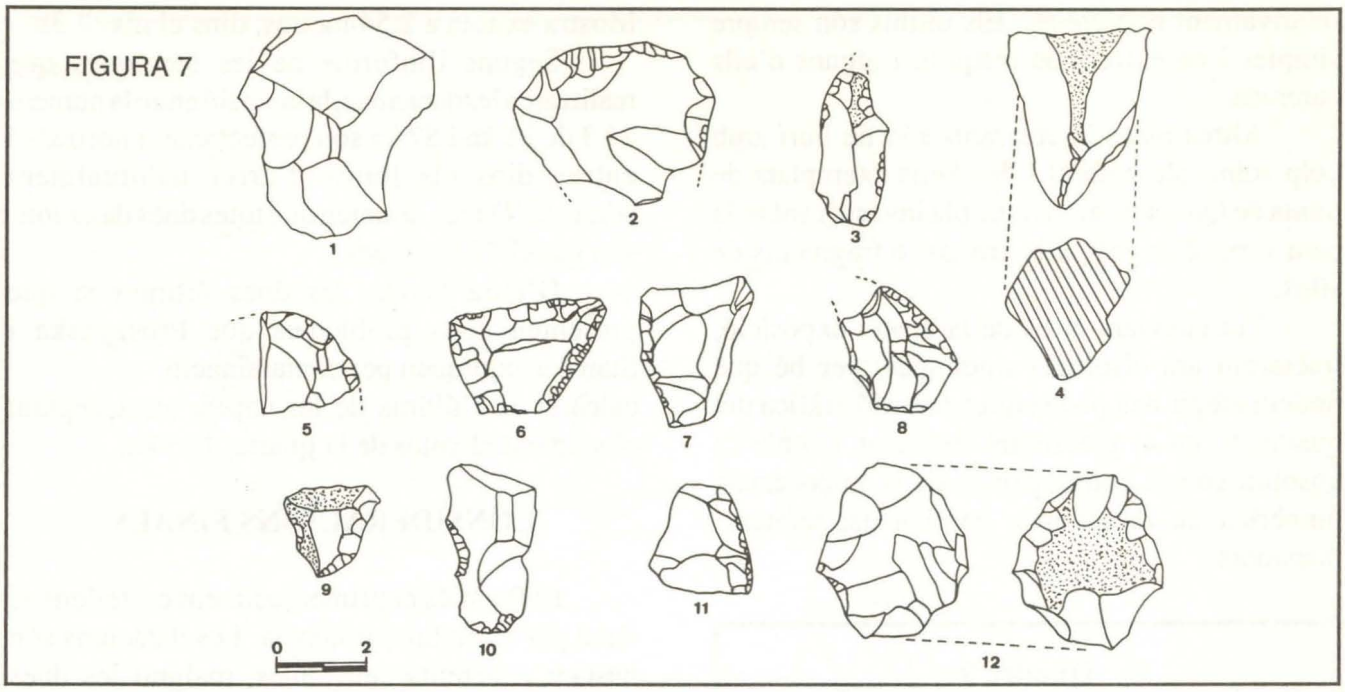

Quinson semblen mantenir major relació amb indústries proto-charentienques (VILLAVERDE, V. 1984), i el caire de bona part de les rascadores ens recorda Bolomor *.

Tot deixant de banda les datacions absolutes, el Pinar adquereix un gran interés per raons diverses. En primer lloc, es tracta d'un jaciment molt ric en materials, cosa que permet un correcte estudi estadístic. En segon lloc, els materials estan perfectament datats i estratificats en un únic nivell, per això és evident la seua coetaneïtat.

Finalment, l'existència d'una estructuració organitzada en l'espai, ve a recolzar l'interés dels jaciments a l'aire lliure, ignorats o injustament tractats per la investigació arqueològica al nostre país, alhora que es constitueix en un dels més importants assentaments d'aquesta època al País Valencià.

* Agraïm des d'ací la generositat de J. Fernández Peris que ens ha deixat veure part dels mateials de Bolomor.

(Traducció de Carmina Ribes)

BIBLIOGRAFIA

BROCHIER,J.E., LIVACHE,M., 1982: "L'entropie anlogique relative comme mesure de la diversité des complexes industriels", *Dialektike. Cahiers de Tipologie Analythique*, pp. 1-6.

CASABO,J., ROVIRA,M.L., 1990: "El Pinar, yacimiento al aire libre con industria sobre lascas de fines del Paleolítico Inferior. Avance preliminar", Congreso: *Aragón/litoral mediterráneo*, (en premsa).

CASABO,J., ROVIRA,M.L., 1991: "Dataciones por termoluminiscència en el Pinar (Artana, Plana Baixa)", *VIII Reunión Nacional sobre Cuaternario*. València.

CASABO,J., ROVIRA,M.L., PEREZ,A., 1990: "El Pinar, yacimiento paleolítico al aire libre en la Serra d'Espadà", *Memorias de las excavaciones arqueològicas*. Inèdit.

LAPLACE,G., 1972: "Liste typologique 1972", *Dialektike. Cahiers de Typologie Analythique*, pp. 9-27.

LAPLACE,G., 1974: "De la dynamique de l'analyse structurale ou la typologie analythique", *Rivista di Scienze Preistoriche*, vol. XXIX, pp.3-71, Firenze.

LAPLACE,G., 1975: "Distance du khi² et algorithmes de classification hiérarchique", *Dialektike. Cahiers de Typologie Analytique*, pp. 22-37.

LAPLACE,G., 1978: "Analyse matricielle de la Contingence. Niveaux et reseaux d'homogéneités", *Dialektike. Cahiers de Typologie Analytique*, pp. 7-27.

LAPLACE,G., 1979-80: "Le lien comme mesure de l'information dans un tableau de contingence", *Dialektike. Cahiers de Typologie Analytique*, pp. 1-15.

LAPLACE,G., LIVACHE,M., 1975: "Précisions sur la démarche de l'analyse structurale", *Cahiers de Typologie Analytique*, pp. 8-21.

ROVIRA,M.L., 1986: *Aportación al conocimiento de los materiales líticos no retocados en las industrias prehistóricas: Cova Matutano-Villafamés, Castellón*, Tesis de licenciatura inédita.

ROVIRA,M.L., 1990: "Estudio de los materiales líticos no retocados de Cova Matutano, (Vilafamés, Castelló)", *Xàbiga*, 6, pp. 59-81, Xàbia.

VILLAVERDE,V., 1984: "La Cova Negra de Xàtiva y el Musteriense en la region central del Mediterraneo español", *Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica*, 79, Valencia.

BUTLLETÍ DE L'ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ, 12 (1992), pp. 27-44

PUERTO DE LAS ATALAYAS (ARDALES, MALAGA). UNA ALDEA NEOLITICA AL AIRE LIBRE

J. Ramos Muñoz
E. Martín Córdoba
A. Recio Ruíz
M. Espejo Herrerías
P. Cantalejo Duarte.

ABSTRACT

This paper studies a typical Middle Neolithic Final sub-Betic surface settlement at the important site in Ardales. Both the suggestive physical features in the place and its resource capacities have been analyzed. A short archaeological study of its lithoceramic culture has been carried out considering both the links with other rural Neolithic communities in Malaga, and some basic aspects such as the origin of cereal agriculture in this mountain area as well as influences from Low Andalucia and the running of river Guadalquivir, an area that displays more dynamism than the sub-Betic one.

RESUM

Aquest treball presenta un típic establiment de superfície del neolític mig-final del Subbètic en l'important indret d'Ardales. S'analitzen les suggestives característiques físiques del lloc i la potencialitat dels seus recursos. Es fa un breu estudi arqueològic de la cultura material lítica i ceràmica, emmarcant-la en les comunitats d'aldea del neolític de Màlaga, per reflexionar sobre aspectes bàsics com l'origen de l'agricultura de cereals en aquests indrets muntanyencs i les influències que produeix la Baixa Andalusia i el curs del riu Guadalquivir, com àrea més dinàmica que el Subbètic.

Con este trabajo presentamos un típico asentamiento de superficie del Neolítico Medio-Final del Subbético en el importante enclave de Ardales. Analizamos las sugerentes características físicas del lugar y la potencialidad de los recursos. Realizamos un sucinto estudio arqueológico de su cultura material lítica y cerámica, enmarcándola en las comunidades aldeanas del Neolítico de Málaga, reflexionando sobre aspectos básicos como el origen de la agricultura de cereales en estos medios serranos y las influencias que aporta la Baja Andalucía y el curso del Guadalquivir, como área más dinámica que el Subbético.

SITUACION Y ESPACIO GEOGRAFICO

Puerto de las Atalayas se localiza en el término municipal de Ardales, al N.E. y a unos 5 kms. en línea recta del casco urbano, en las inmediaciones de la intersección de la carretera MA.-443 que conduce a los embalses y Ardales, con la MA.-444, que comunica con Alora. Se eleva a una cota de unos 395 mts. s.n.m., en las coordenadas U.T.M. 339.130/4.086.990 (Fig. 1, plano de planta).

Quizás, el componente geográfico más destacado de este asentamiento le venga conferido por su propia situación, en una verdadera encrucijada de caminos que constituyen el nudo de comunicación natural más importante de nuestra provincia, al poner en contacto las tierras del Guadalquivir-Ronda-Antequera, con la franja costera mediterránea a través del río Guadalhorce. Ello le hace participar de las características singulares que definen a tres comarcas malagueñas, la de Ronda, Vega de Antequera y Hoya de Málaga.

Esta misma situación le obliga al mantenimiento de una relación proximal con un auténtico "nicho ecológico", cual es el conformado por la unión de los valles del Turón-Guadalteba-Guadalhorce que, a sus esenciales condiciones de vías de comunicación natural, añade otras fundamentales, caso de los aportes hidrológicos (posibilidades de pesca), feracidad de unos suelos

Fig. 1.- Situación, planta y perfil longitudinal

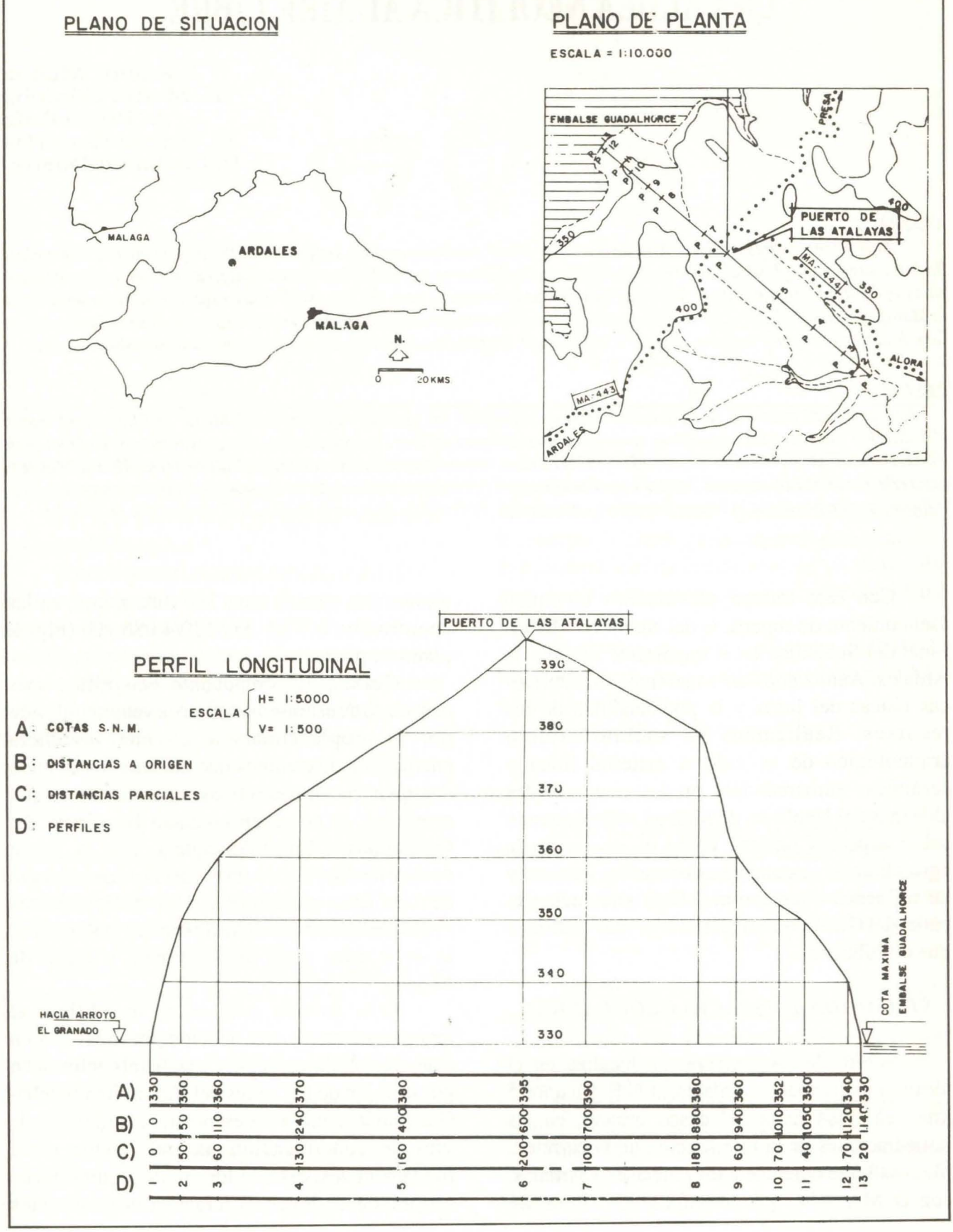

con altos potenciales agrícolas, cerealistas sobre todo (margas y arcillas facies Flysch del Cretácico-Mioceno), así como de actividades cinegéticas en la Sierra de la Pizarra o en los abrevaderos, sin olvidar otros recursos importantes a la hora del establecimiento de grupos humanos en un territorio, caso de las materias primas líticas destinadas a la fabricación de utensilios, que abundan en las sierras calizas de los alrededores.

Estas son algunas características destacables del entorno físico. Si nos atenemos al propio espacio ocupacional del asentamiento, cabe decir que, Puerto de las Atalayas se ubica sobre la cima de un cerrete y ladera que, en sentido NW/SE, desciende suavemente (Fig. 1, perfil longitudinal) hacia una cañada cercana que le pone en comunicación con el Arroyo del Granado. En dirección contraria conecta con el Valle del Turón.

Por el Puerto pasa la línea divisoria de aguas que separa las cuencas vertientes del Turón y Guadalhorce.

El yacimiento queda delimitado a derecha e izquierda por sendas pequeñas vaguadas que confluyen en su extremo meridional.

Referido a la composición litológica del suelo, Puerto de las Atalayas se ubica en un paraje natural "Parque de Ardales", de arenas, areniscas, calizas y conglomerados (localmente margas) del Mioceno-Plioceno (A.A.V.V., 1988).

Estas benignas condiciones físico-ambientales hacen de esta zona un foco de atracción para grupos humanos cada vez más sedentarizados, buscando asentarse en espacios que ofrezcan buenas posibilidades económicas de cara a la subsistencia, en un marco cronológico-cultural donde la relación hombre-medio va a implicar el inicio de la acción efectiva del primero sobre el segundo.

TECNOLOGÍA LÍTICA.

En total hemos documentado 302 objetos líticos tallados, realizados preferentemente en sílex (más del 90 %), con aprovechamiento escaso de sílex con calizas y de areniscas. La procedencia de esta materia prima viene de afloramientos naturales situados en los alrededores del Puerto de las Atalayas, hacia el Arroyo del Granado, que aparece en forma de guijarros naturales de sílex. Hemos comprobado la presencia de núcleos y productos desbastados del buen sílex del taller de La Galeota (ESPEJO, M. y CANTALEJO, P., 1989) y las areniscas proceden de las estribaciones del Almorchón y del enclave del Camping Ardales.

Se trata de sílèx de buenas calidades, generalmente negros o grises, con pátinas frecuentes, beiges, marrones, blancas y rojas.

Morfológicamente son frescos, poco rodados, no estando apenas alterados.

El cómputo general de restos de talla y útiles evidencia que nos encontramos ante un asentamiento en que se han realizado actividades de talla, por otro lado muy comunes en este entorno, como demuestran los talleres de La Galeota y Cucarra (RAMOS, J., ESPEJO, M., CANTALEJO, J. y MARTIN, E., 1987). Sin duda se han transportado núcleos y guijarros de las inmediaciones y se han elaborado en el asentamiento, transformando y desbastando dichos soportes en lascas y utensilios.

Predominan los restos de talla (Cuadro 1), que alcanzan el 78'48 %. Hay una moderada presencia de núcleos, 13'91 % (Fig. 2), significativa entidad de lascas, 52'32 % (Fig. 3) y documentación destacada de otros productos del desbaste, como esquirlas, plaquetas, aristas, virutas, desechos, que alcanzan en total el 12'35 % de todos los objetos documentados. Los productos elaborados en útiles alcanzan 21'52 % (Fig. 4).

COMPUTO GENERAL DE RESTOS DE TALLA Y UTILES.

RESTOS DE TALLA					
NUCLEOS	LASCAS	OTROS	TOTAL	UTILES	TOTAL
42	158	37	237	65	302
13'91	52'32	12'35	78'48	21'52	100 %

Fig. 2.- Núcleos. Levallois (1), globulosos (2, 3, 4), prismático (5), para hojas (6) y sobre lasca (7).

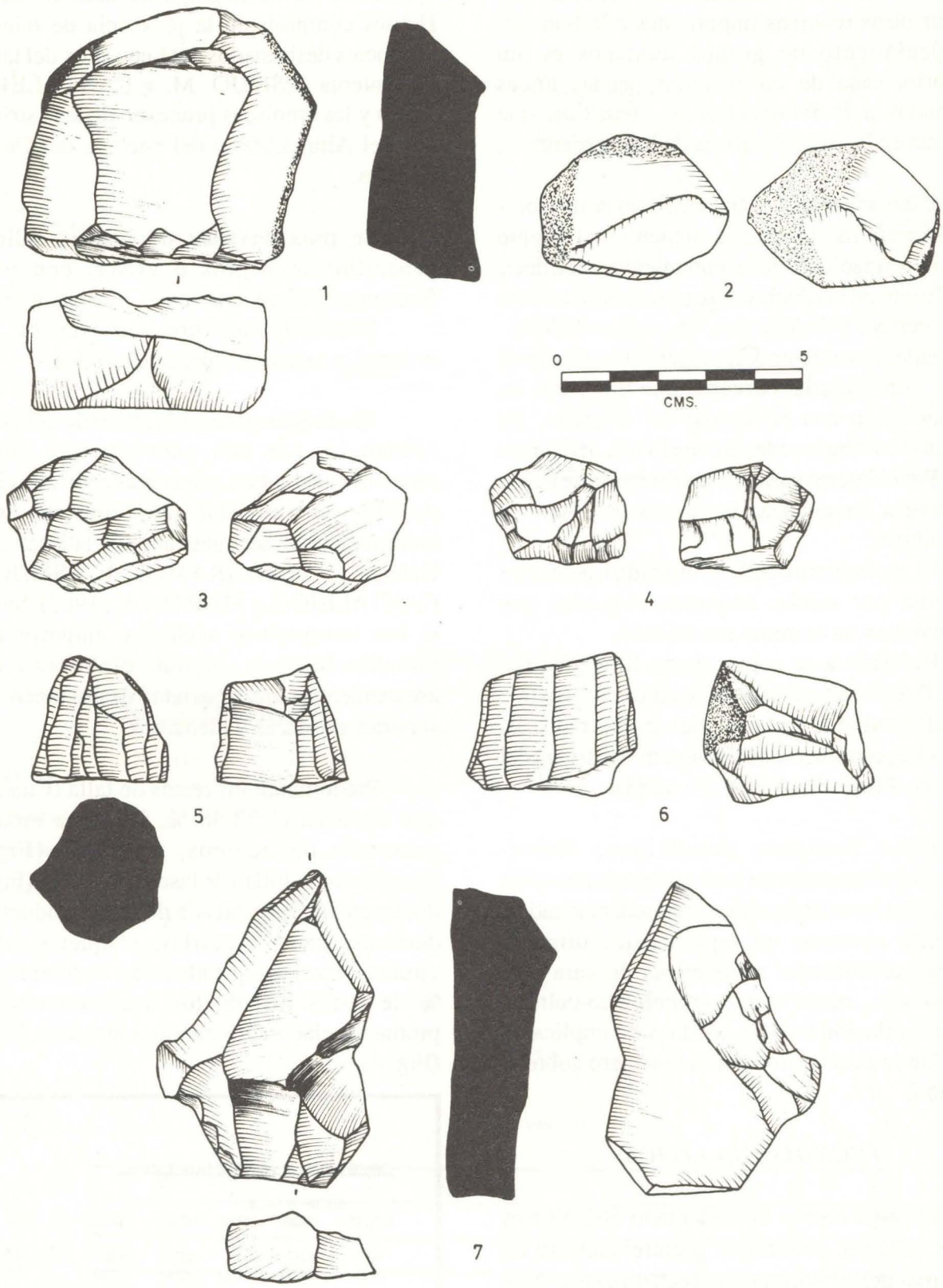

A través de los tipos de técnicas y de los elementos del desbaste documentados podemos apreciar los gestos técnicos empleados, así como los sistemas de la talla, ya que estamos ante una auténtica cadena operativa (Cuadro 1).

Se documentan 6 tipos de núcleos (Fig. 2), levallois, globulosos, prismáticos, sobre lascas, para hojas y diversos.

Hay 7 ejemplares levallois (Fig. 2, n. 1) con talla subparalela de gran calidad, para lascas medianas y pequeñas, con la perfecta silueta del desbaste de la lasca central. Los núcleos globulosos (Fig. 2, nn. 2, 3, 4) son los más significativos, con 17 ejemplares, para lascas pequeñas y microlascas, obtenidos por un desbaste rotativo, algunos consecuencia del agotamiento ulterior de ejemplares levallois y prismáticos. Los prismáticos (Fig. 2, n. 5) son núcleos típicos, con 9 ejemplares, planos de golpeo conformados, y desbaste laminar, que les confiere una base de tendencia circular. De ellos se han obtenido fundamentalmente láminas y laminillas estrechas. Hay 4 ejemplares que tienen como soportes, lascas de medianos y grandes tamaños, de los que se han obtenido de sus caras de lascado microlascas, en planos normalizados, a partir de planos de golpeo situados en las caras superiores (Fig. 2, n. 7). Los núcleos para hoja de talla a presión se documentan con 2 ejemplares (Fig. 2, n. 6), fracturados, para hojas estrechas, de anchura inferior a 10 mms. Hay 3 núcleos diversos, que son irregulares, muy agotados, dando en última instancia pequeñas lascas, y que deben proceder de un agotamiento fuerte de núcleos globulosos.

Como consecuencia del desbaste se han obtenido otros productos de talla, que en síntesis quedan documentados en el Cuadro 1. Se trata de esquirlas pequeñas, plaquetas del avivamiento de los núcleos prismáticos, y desechos, donde englobamos, aristas, virutas, flancos de talla y productos inclasificables.

Las lascas sin retocar representan el 52'32 % de todos los objetos líticos estudiados (Fig. 3). Evidencian los productos del desbaste de núcleos indicados, con clara correspondencia de los tipos

CUADRO 1.

PUERTO DE LAS ATALAYAS (ARDALES). INVENTARIO GENERAL

Y PORCENTUAL DE LA INDUSTRIA LITICA TALLADA.

		Nº	% POR GRUPOS	% SOBRE EL TOTAL
1.	RESTOS DE TALLA	237	100'00	78'48
1,1.	NUCLEOS	42	100'00	13'91
1,1,1.	Levallois	7	16'67	2'32
1,1,2.	Globulosos	17	40'48	5'64
1,1,3.	Prismáticos	9	21'43	2'98
1,1,4.	Sobre lascas	4	9'52	1'32
1,1,5.	Para hojas	2	4'76	0'66
1,1,6.	Diversos	3	7'14	0'99
1,2.	LASCAS	158	100'00	52'32
1,2,1.	De descortezado	4	2'53	1'32
1,2,2.	De semidescortezado	18	11'39	5'96
1,2,3.	Internas	86	54'43	28'48
1,2,4.	Levallois	42	26'58	13'91
1,2,5.	De crestas	2	1'28	0'66
1,2,6.	Hojas	5	3'16	1'66
1,2,7.	Del desbaste de núcleos para hojas	1	0'63	0'33
1,3.	ESQUIRLAS	10	100'00	3'31
1,4.	PLAQUETAS DE AVIVAMIENTO	2	100'00	0'66
1,5.	DESECHOS	25	100'00	8'28
2.	UTILES	65	100'00	21'52
2,1.	Raspadores	9	13'85	2'98
2,2.	Cepillos	6	9'23	1'99
2,3.	Perforadores	3	4'61	0'99
2,4.	Láminas con borde abatido	1	1'54	0'33
2,5.	Muescas	12	18'46	3'98
2,6.	Denticulados	6	9'24	1'99
2,7.	Truncaduras	3	4'61	0'99
2,8.	Fracturas retocadas	1	1'54	0'33
2,9.	Retoques abruptos	2	3'08	0'66
2,10.	Retoques simples	2	3'08	0'66
2,11.	Retoques de uso	16	24'61	5'30
2,12.	Lascas astilladas	1	1'54	0'33
2,13.	Diversos	3	4'61	0'99
TOTAL DE LA INDUSTRIA ANALIZADA		302	100'00	100'00

Fig. 3.- Lascas. De descortezazo (1), de semidescortezado (2, 3), internas (4, 5, 6, 7), levallois (8, 9, 10, 11, 12, 13, 14) lámina de cresta (15) y hojas (16, 17, 18).

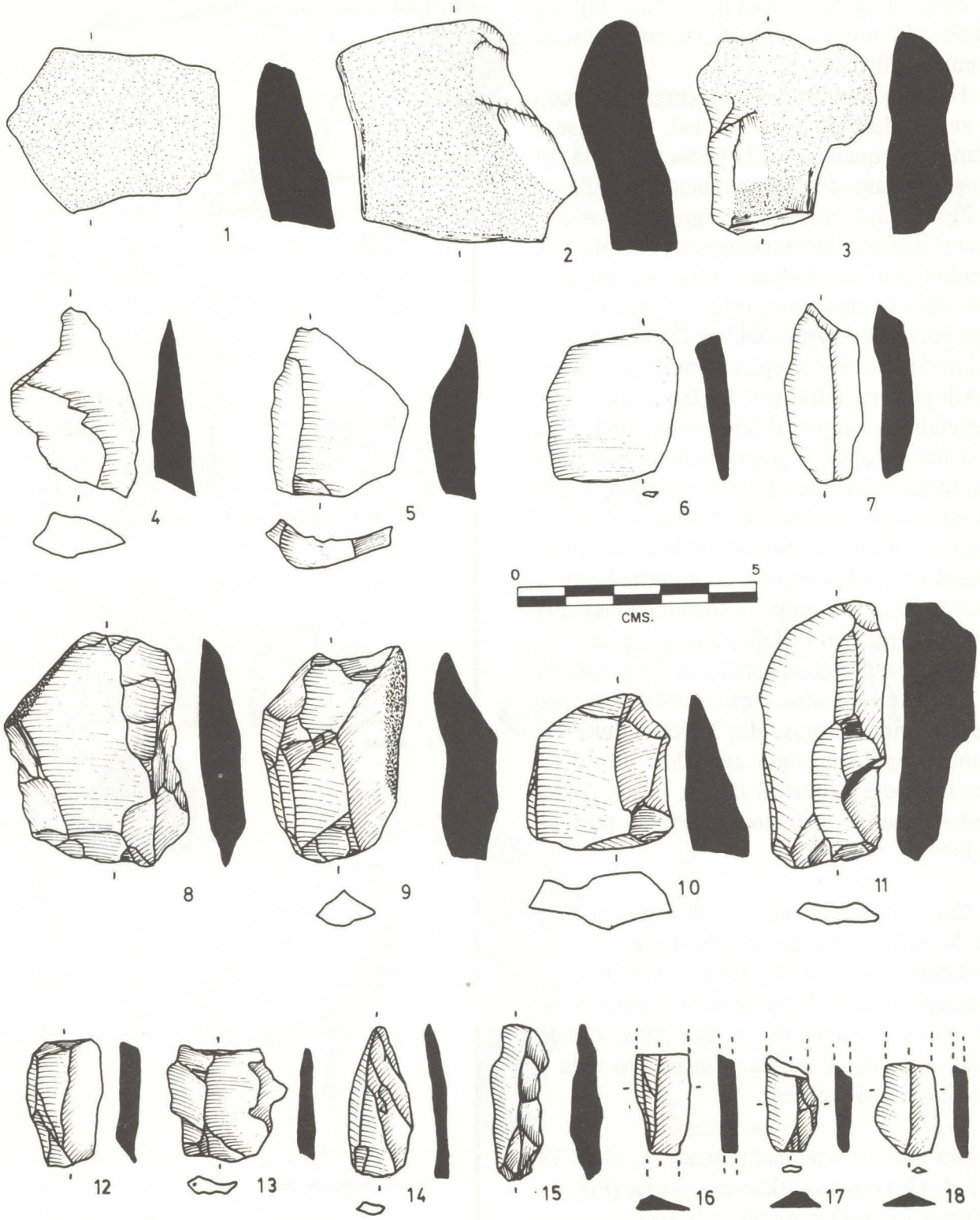

de lascas, con las técnicas documentadas.

Hay una débil presencia de las lascas del inicio de la talla (de descortezado y de semidescortezado) (Fig. 3, nn. 1, 2, 3). Las internas, con 86 ejemplares son las más numerosas, muy variadas (Fig. 3, nn. 4, 5, 6, 7), con aristas de diferentes orientaciones, con restos de córtex, e incluso sin constatación de aristas. Las levallois, conforman el segundo grupo con 42 ejemplares (Fig. 3, nn. 8, 9, 10, 11, 12, 13). Son de gran calidad, de desbaste subparalelo, preferentemente subcuadrangulares y subrectangulares. Hay 2 láminas de cresta, de desbaste cruzado, de segundo orden (Fig. 3, n. 15), 5 hojas de talla a presión, estrechas (Fig. 3, nn. 16, 17, 18), características del Neolítico Final en cuanto a sus anchuras, inferiores a los 10 mms. Además se documenta una lasca del desbaste de núcleos para hojas, con las características improntas del desbaste laminar subparalelo.

Tipométricamente hay una cierta tendencia al predominio de objetos pequeños (Fig. 3), sobre todo entre lascas internas y levallois, aunque las lascas de medianos tamaños también son significativas, alcanzando mayor peso, incluso las lascas grandes, entre las del inicio de la talla (Fig. 3, nn. 1, 2, 3). Entre los tipos predominan las lascas y lascas laminares, sobre láminas y laminillas.

Se documentan fundamentalmente talones lisos, en clara correspondencia con los planos de golpeo preparados lisos de los núcleos. En dicha línea de relaciones tenemos que las lascas internas proceden sobre todo de núcleos globulosos, levallois en el inicio del desbaste y sobre lascas; que las lascas levallois, proceden de núcleos levallois y prismáticos, y las hojas de núcleos para hojas.

Los útiles son 65 ejemplares, correspondientes a 13 tipos (Fig. 4). Hay 9 raspadores (Fig. 4, nn. 1, 2), con retoques sobreelevados, directos delgados. Tipológicamente se adscriben a 3 raspadores carenados frontales (Fig. 4, n. 1), 1 frontal lateral, 2 frontales simples cortos, 3 en hocico (Fig. 4, n. 2).

Los cepillos son 6, 3 sobre lascas (Fig. 4, n. 4) y 3 sobre núcleos prismáticos (Fig. 4, n. 3), con planos de deslizamiento claros, retoques y retalla característicos.

Se documentan 3 perforadores sobre lascas levallois (Fig. 4, n. 5). Son espesos, distales, con extremos despejados por retoques espesos y muescas adyacentes.

Hay 1 fragmento proximal de lámina con borde abatido, sobre hoja de talla a presión, con borde continuo de retoques abruptos, inversos, delgados (Fig. 4, n. 6).

Las muescas constituyen el segundo tipo mejor documentado, con 12 ejemplares, 4 inversas (Fig. 4, n. 9) y 8 directas (Fig. 4, nn. 7, 8), 10 laterales y 2 distales, en general de buena calidad, de las que 4 son clactonienses y 8 retocadas.

Los denticulados son 6 ejemplares (Fig. 4, nn. 10, 11), de buenas calidades, en 3 ejemplares son proximales, 2 laterales y 1 distal. Hay 2 con 2 muescas, 2 con 3 y 2 con 4, en general son clactonienses, prioritariamente directas, con frentes continuos de retoques espesos.

Truncaduras y fracturas retocadas están presentes con 3 (Fig. 4, n. 12) y 1 ejemplares respectivamente. Son clásicas, la fractura retocada sobre hoja, con frente parcialmente retocado y las truncaduras son totalmente retocadas. Todas con frentes continuos de retoques abruptos, directos, delgados.

Las lascas y láminas con retoques continuos y de uso constituyen los tipos más numerosos. Hay 2 lascas con retoques abruptos, 2 con retoques simples y 16 con retoques de uso. De estas últimas, 10 están sobre hojas de talla a presión (Fig. 4, nn. 13, 14, 15, 16, 17). Cuentan con frentes de melladuras, algunas con ligera pátina o lustre de uso.

Completan el repertorio, 1 lasca astillada y 3 diversos, que corresponden a 2 tranchets (Fig. 4, n. 18) y 1 lámina con borde abatido con muesca (Fig. 4, n. 19).

Hay además tres útiles pulimentados, en rocas subvolcánicas, 2 fragmentos partidos, un

Fig. 4.- Utiles. raspadores (1, 2), cepillos (3, 4), perforador (5), lámina con borde abatido (6), muescas (7, 8, 9), denticulados (10, 11), truncadura (12), láminas con retoques de uso (13, 14, 15, 16, 17) y diversos (18, 19).

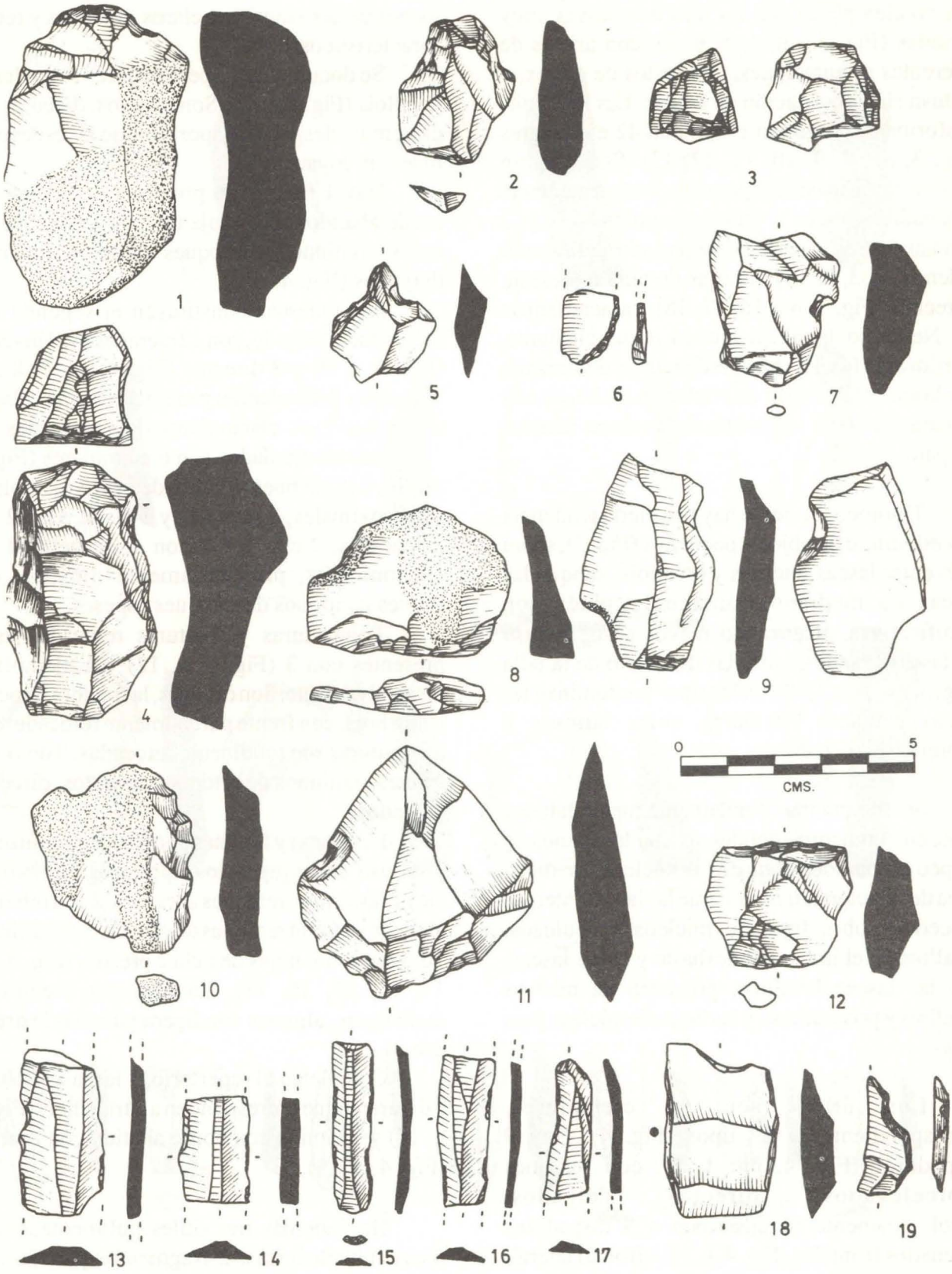

hacha y una pequeña hachita votiva, así como un ejemplar de hacha de pequeñas dimensiones, completa.

En un análisis de los retoques vemos el predominio de los abruptos (Fig. 4), documentados en perforadores, láminas con borde abatido, lascas con retoques abruptos, algunos cepillos, así como en muescas y denticulados. Le siguen los simples y no se documentan retoques planos.

Las tradiciones culturales de los tipos de útiles, en Puerto de las Atalayas, lo sitúan plenamente entre los conjuntos característicos del Neolítico de Andalucía:

ANALISIS DE LOS TIPOS DE UTILES POR GRUPOS CULTURALES.

GRUPOS	NUMERO	%
1. TRADICION PALEOLITICA (R + B + P + Ra)	12	18'46
2. TRADICION EPIPALEOLITICA (LBA + G + MB + T)	4	6'15
3. MUESCAS Y DENTICULADOS (M + D)	18	27'70
4 TRUNCADURAS Y FRACTURAS RETOCADAS (TR + FR)	4	6'15
5. LASCAS Y LAMINAS CON RETOQUES CONTINUOS Y DE USO (RA + RS + RU)	20	30'77
6. CALCOLITICO Y BRONCE (C + Eh + Fo)	6	9'23
7. VARIOS (La)	1	1'54

(R= Raspadores, B= Buriles, P= Perforadores, Ra= Raederas, LBA= Láminas con borde abatido, G= Geométricos, MB= Microburiles, T= Tranchets, M= Muescas, D= Denticulados, Tr= Truncaduras, FR= Fracturas retocadas, RA= Retoques abruptos, RS= Retoques simples, RU= Retoques de uso, C= Cepillos, Eh= Elementos de hoz, Fo= Foliáceos, La= Lascas astilladas.

Resaltan varias ideas de este análisis:

1. Predominio del grupo de lascas y láminas con retoques continuos y de uso (30'77 %), con evidencias del componente laminar y del retoque abrupto, así como láminas con melladuras y señales de uso.

2. Muy buena serie del grupo de muescas y denticulados (27'70 %) como resulta coherente en los conjuntos neolíticos, reforzada por la situación geográfica de Puerto de las Atalayas en un medio de montañas.

3. Importante peso de los útiles de tradición paleolítica, sobre todo raspadores (18'46 %).

4. Aparición de elementos significativos que serán muy característicos del Calcolítico y Bronce, como los cepillos (9'23 %). Por otro lado no se constatan elementos de hoz, ni foliáceos.

5. Significativa evidencia de la tradición anterior epipaleolítica, con presencia de láminas con borde abatido y tranchets (6'15 %).

6. Presencia marginal de truncaduras-fracturas retocadas (6'15 %).

A partir de esta representación se pueden avanzar algunas ideas concernientes a la utilización funcional por grupos tecnológicos de actividades.

Destaca, en principio, el carácter serrano de esta comunidad, lo que incide en la aparición incipiente de útiles vinculados con actividades de la madera, como los cepillos, que alcanzarán mucho mayor peso en el Calcolítico (RAMOS, J., 1990; RAMOS. J., ESPEJO, M. y CANTALEJO, P., 1986; VALLESPI, E., RAMOS, J., MARTIN, E., ESPEJO, M. y CANTALEJO, P., 1989). En dicha línea, debe situarse la importancia de muescas y denticulados.

Láminas con bordes abatidos y tranchets, se relacionan con actividades de caza y pesca para enmangues en arpones (FORTEA, J., MARTI, B. y JUAN CABANILLES, J., 1988). En este sentido las condiciones ecológicas del enclave Subbético fueron muy favorables a la caza, siendo además la pesca importante por las inmediaciones del río Turón y del Arroyo del Granado.

Los raspadores y perforadores evidencian actividades domésticas, del trabajo de las pieles o de perforación y taladro, siempre vinculados en trabajos domésticos.

Los útiles que demuestran un carácter más avanzado son láminas con retoques continuos y de uso, relacionados con la agricultura por contar con huellas de lustre en algunos ejemplares. Representan las primeras evidencias tecnológicas de la agricultura de montaña, donde aún no se ha constituido el morfotipo "elemento de hoz", que

acontece en momentos un poco más evolucionados de la Transición Neolítico-Calcolítico (RAMOS, J., En prensa b).

La importancia de la agricultura se evidencia en el poblado por numerosos molinos, moletas, así como hachas y azuelas pulimentadas.

Por tanto, la tecnología lítica de Puerto de las Atalayas nos permite encuadrar los elementos característicos del Neolítico:

- Tendencia laminar.
- Carácter microlítico.
- Hojas de talla a presión estrechas.
- Utiles característicos, con predominio de lascas y láminas con retoques continuos y de uso.
- Prioridad del retoque abrupto.
- Presencia de la tradición epipaleolítica y aparición de elementos que alcanzarán un peso sustancial en la Edad del Cobre.

PRODUCCION CERAMICA

De un total de 95 fragmentos pertenecientes a vasijas fabricadas a mano, sólo 47 han podido definir formas, elementos de sustentación y decorativos.

En líneas generales, los productos cerámicos manifiestan una clara uniformidad de realización, sus pastas son predominantemente de tonalidades claras (marrones) y poseen un tratamiento cuidado. Las texturas son sobre todo harinosas, con desgrasantes compuestos de esquisto, mica y en menor medida cuarzo, de tamaños finos. Los perfiles de las vasijas denotan una tendencia a criterios de producción hacia formas globulares.

En cuanto a los tipos cerámicos, son las ollas las formas más numerosas, con un total de 15 bordes, que se subdividen en los siguientes modelos: de "paredes entrantes", de "paredes abiertas y sin cuello indicado" y "golletes".

Los diámetros de las ollas de paredes entrantes y con gollete alcanzan anchuras no superiores a los 14 cms. de boca; son las de perfiles abiertos las que superan los 19 cms., llegando a alcanzar los 23 cms. Los espesores de sus paredes oscilan entre 0'7 y 1'5 cms., aunque son mayoritarios los comprendidos entre 0'7 y 0'9 cms.

Fig. 5.- Cuencos, vasos de perfil en "S", ollas.

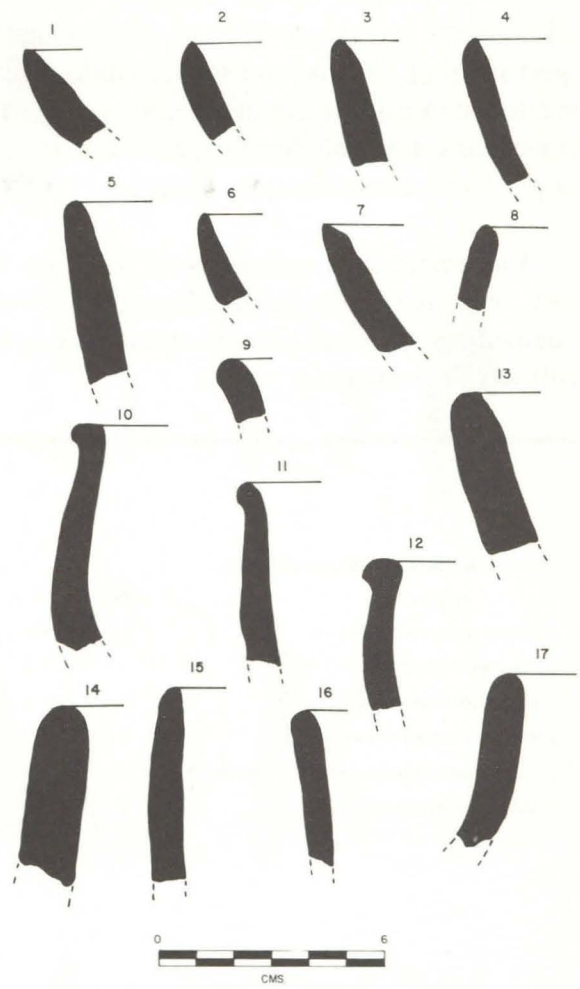

Entre las ollas de paredes entrantes encontramos dos bordes que se relacionan con pequeños mamelones, de lengüeta o simple, que respectivamente se realizan o bien sobrepasando el borde de la vasija (Fig. 6, n. 2) o partir del borde (Fig. 6, n. 3). Destacamos entre las formas con "gollete" una variedad de tipos, entre ellos de borde entrante y cuello corto (Fig. 5, n. 17), de cuello alto y ligeramente vuelto al exterior (Fig. 5, n. 16; Fig. 9, n. 1), de cuello vertical y alto (Fig. 5, n. 15).

Los cuencos son el segundo grupo más representativo, siendo sus perfiles semiesféricos

Fig. 6.- Asas, mamelones, base.

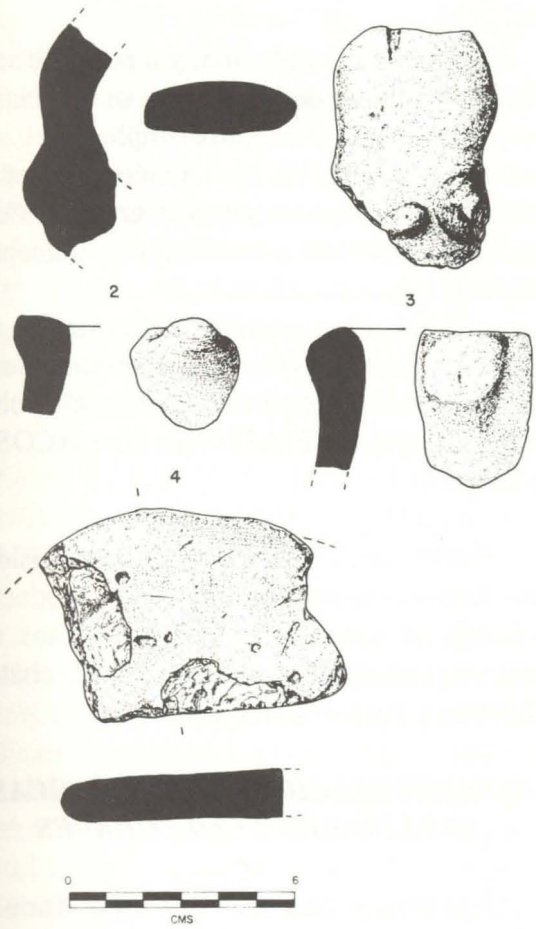

(Fig. 5, nn. 2, 3, 4, 5, 6, 7) y esféricos (Fig. 5, n. 1), aunque son los primeros los mayoritarios con 8 bordes. De los segundos, sólo contamos con 2. Sus diámetros de boca se comprenden entre los 16 cms. y 14 cms., pero se realizan preferentemente entre los 16 y 19 cms. Los espesores de las paredes se relacionan con los tamaños de las vasijas, aunque algunos alcanzan 1'5 cms. de espesor.

Otras formas presentes, pero relativamente en menor proporción, son los vasos de perfil en "s", de los cuales sólo contamos con 2 ejemplares, caracterizados por el engrosamiento de sus bordes, sólamente al exterior (Fig. 5, n. 10) o en ambos lados (Fig. 5, n. 12). En uno de ellos pudo ser reconstruido el diámetro de boca, de unos 22 cms. Sus espesores son de 0'8 y 1'1 cms.

Como producto particular destacamos la presencia de una base plana, de tendencia elíptica (Fig. 6, n. 4).

Respecto al material relacionado con funciones de sustentación o agarre, asas y mamelones, destaca sobre todo el número de ejemplares, pero de poca variedad en los conceptos formales. Referente a las "asas de cinta", sus perfiles son mayoritariamente semicirculares generando "ojos" circulares (Fig. 7, n. 1) o semicirculares (Fig. 7, n. 2; Fig. 8, n. 1), con secciones preferentemente elípticas, aunque también se dan las circulares y rectangulares; dentro del grupo de las asas, rompe con la uniformidad del conjunto, la presencia de un "asa de codo" (Fig. 8, n. 3). Los "mamelones" no son muy numerosos, los tipos son de lengüeta (Fig. 6, n. 2) y redondeados (Fig. 6, nn. 1, 3; Fig. 9, n. 7). Tan sólo uno ha podido realizar funciones de sujección siendo los restantes de reducidos tamaños con finalidades más decorativas que prácticas.

Los elementos culturales más definidos de la producción cerámica los encontramos en los fragmentos que han podido mantener parte de las decoraciones que se realizaron en las respectivas vasijas a que pertenecieron. De éstas se pueden diferenciar, las creadas por medio de incisiones o impresiones, las aplicaciones de almagra y los relieves.

Las incisiones sólo han sido aplicadas para crear esquemas decorativos, mientras que las impresiones se han realizado sobre elementos plásticos en relieves (cordones) (Fig. 9, n. 7). Lo reducido de los fragmentos impide tener una valoración completa de los esquemas decorativos, de los cuales se ha podido distinguir:

- Líneas paralelas horizontales (Fig. 9, nn. 1 y 4)
- Líneas inclinadas a modo de "espina de pescado" (Fig. 9, n. 2).

Fig. 7.- Asas de cinta

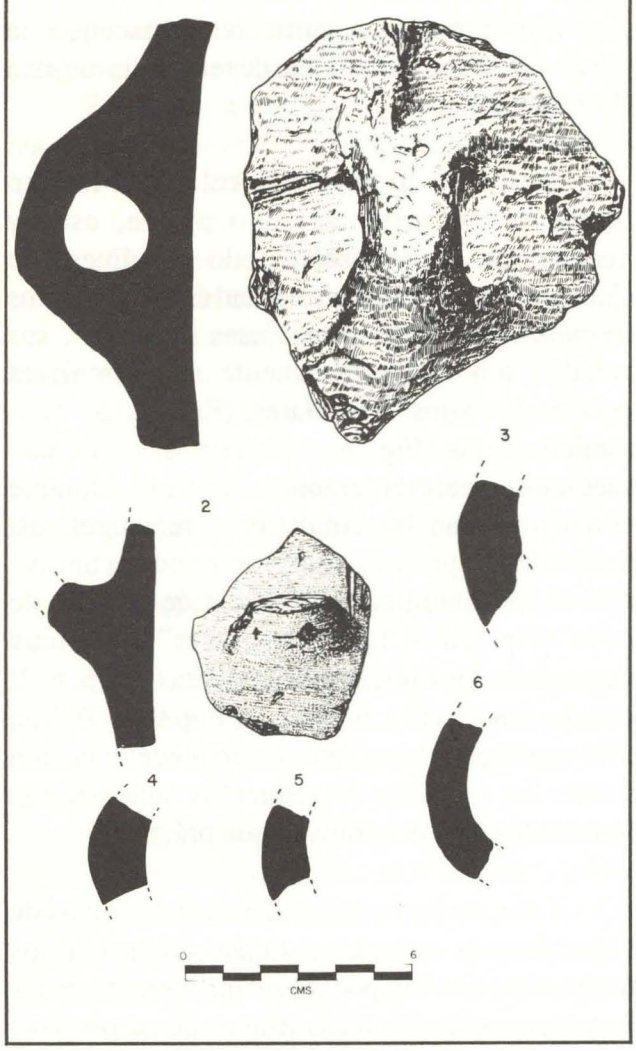

- Pequeños trazos verticales bajo el borde de un cuenco (Fig. 9, n. 3).
- Radios concéntricos (Fig. 9, n. 6) que pudieron crear un esteliforme.
- Línea quebrada separando una zona sin decorar de otra con series de incisiones cortas (Fig. 9, n. 5).

Los restos cerámicos que mantienen capas de "almagra" se reducen a un total de 2 fragmentos, uno es amorfo y el otro se relaciona con un cuenco de perfil semiesférico que presenta trazos verticales bajo el borde (Fig. 9, n. 3).

Respecto a los relieves, poco se puede decir de los mamelones anteriormente estudiados, y en cuanto a los cordones destacar la presencia de tan sólo un ejemplar que a partir de un pequeño mamelón redondeado se irradian tres finos cordones impresos ("Bigotti") (Fig. 9, n. 7).

A modo de valoración, y a pesar de ser un reducido conjunto de materiales, se aprecian:

- Formas de conceptos simples.
- Predominio de los tamaños pequeños y medianos relacionados con los grosores de sus paredes permitiendo unos productos manejables y cómodos de transportar.
- Esquemas y elementos decorativos muy vinculados con tipos tradicionales de las producciones locales que caracterizan el Neolítico Medio malagueño (PELLICER, M. y ACOSTA, P., 1986).

En definitiva, todo ello nos lleva a considerar que estamos ante un yacimiento cuya producción cerámica se caracteriza por productos muy comunes y con claras connotaciones en el contexto Subbético y costero malagueño.

INTERPRETACIONES ECONÓMICAS, ESPACIALES Y CULTURALES

La ubicación de un rico foco de asentamientos neolíticos en los entornos de Ardales es consecuencia lógica de las características geográficas de este medio del Subbético de Málaga, en pleno paso natural del Surco Intrabético, que pone en contacto la Baja con la Alta Andalucía, por medio de la gran vía natural que constituye el valle del río Guadalete, la Serranía de Ronda y el río Guadalhorce en su curso alto.

De esta forma el Neolítico del área de Ardales va a estar claramente influenciado por fenómenos culturales de la Baja Andalucía. De manera amplia su cultura material se relaciona directamente con los asentamientos de cuevas de las sierras de Cádiz: Dehesilla (Algar) (ACOSTA, P., 1987; ACOSTA, P. y PELLICER, M., 1990), Parralejo (Jerez) (PELLICER, M. y ACOSTA, P., 1982), Picado (Jerez) (MORA FIGUEROA,

L. DE, 1970), Complejo de Benaocaz (Benaocaz) (GUERRERO, L., 1981-1982; 1985), Motillas (Jerez) (SANTIAGO, J.M., 1983); como de asentamientos y estaciones al aire libre que se controlan al menos desde el Neolítico Antiguo en la Baja Andalucía: Lebrija (CARO, A., ACOSTA, P. y ESCACENA, J.L., 1986), El Aljarafe de Sevilla (CARRIAZO, J. DE M., 1974), Los Alcores de Carmona (ACOSTA, P., 1986) en las Marismas y curso del Guadalquivir, así como en la campiña de Jerez, caso del asentamiento de superficie de Cuartillo (RAMOS, J., SANTIAGO, A., ROMERO, J.L., ALMAGRO, A., GUTIERREZ, J.M. y MATA, E., 1990), y en la Banda Atlántica, como el asentamiento de El Estanquillo -Estrato 4, Fase I- (San Fernando) (RAMOS, J., En prensa a) o Cantarranas (El Puerto de Santa María) (RAMOS, J., GILES, F., GUTIERREZ, J.M., SANTIAGO, A., BLANES, C., MATA, E. y MOLINA, M.I., En prensa).

Realmente son pocos los yacimientos conocidos y estudiados analíticamente, pero estamos seguros que serán la base potencial de una dinámica cultural y antropológica, que debe tener unas raigambres propias a partir de grupos epipaleolíticos locales, aún poco conocidos y no sólo del Subbético, sino del marco Suroccidental de la Península Ibérica. Sin duda la continuidad del hábitat, las importantes localizaciones al aire libre en el Golfo de Cádiz (Litoral de Cádiz-Huelva), las Marismas del Guadalquivir y campiñas de Cádiz y Sevilla, unido a la tradición geométrica de los utillajes líticos en los conjuntos industriales del Neolítico de Andalucía (RAMOS, J., En prensa b) ratifican el peso de un sustrato significativo.

En el marco de los Ardales la continuidad desde el Paleolítico Superior al Neolítico va a documentarse antropológica y culturalmente en Cueva de Ardales (RAMOS, J., ESPEJO, M., CANTALEJO, P. y MARTIN, E., En prensa).

La ordenación diacrónica neolítica de la zona no la podemos más que atisbar a partir de las prospecciones realizadas, pero las influencias occidentales son notorias, fundamentalmente en la cultura material cerámica y lítica.

Entre las cerámicas las formas y los elementos decorativos son peculiares tanto del mundo del Neolítico de Málaga, como de los enclaves occidentales.

Las industrias líticas son características de los medios subbéticos andaluces, relacionables, tanto con grupos como los del Alto Vélez (MARTIN, E., 1988), como del Subbético de Córdoba o Sierras de Cádiz-Ronda (RAMOS, J., En prensa b). Nos reflejan similitud en formas de núcleos (técnicas levallois, y para hojas), con tipometrías reducidas, hojas estrechas y conjuntos tipológicos homogéneos, en base a raspadores

Fig. 8.- Asas de cinta y asa de codo

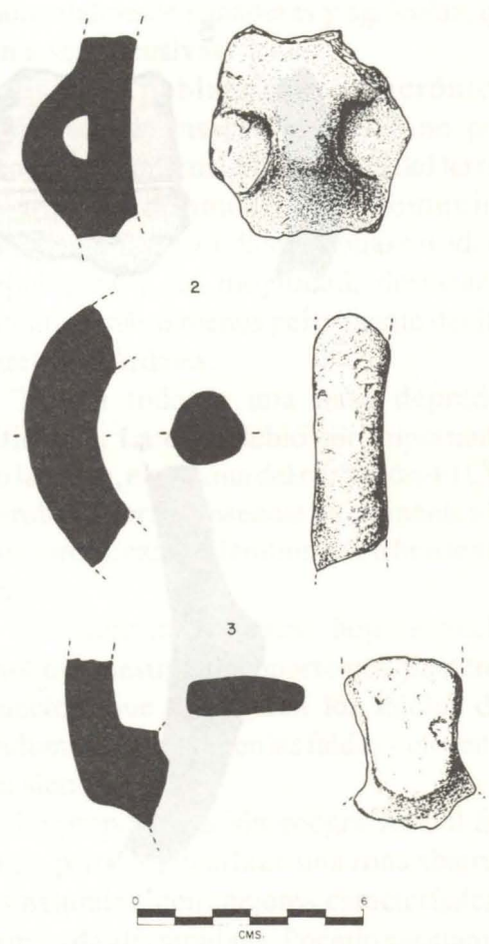

Fig. 9.- Decoraciones incisas y en relieve

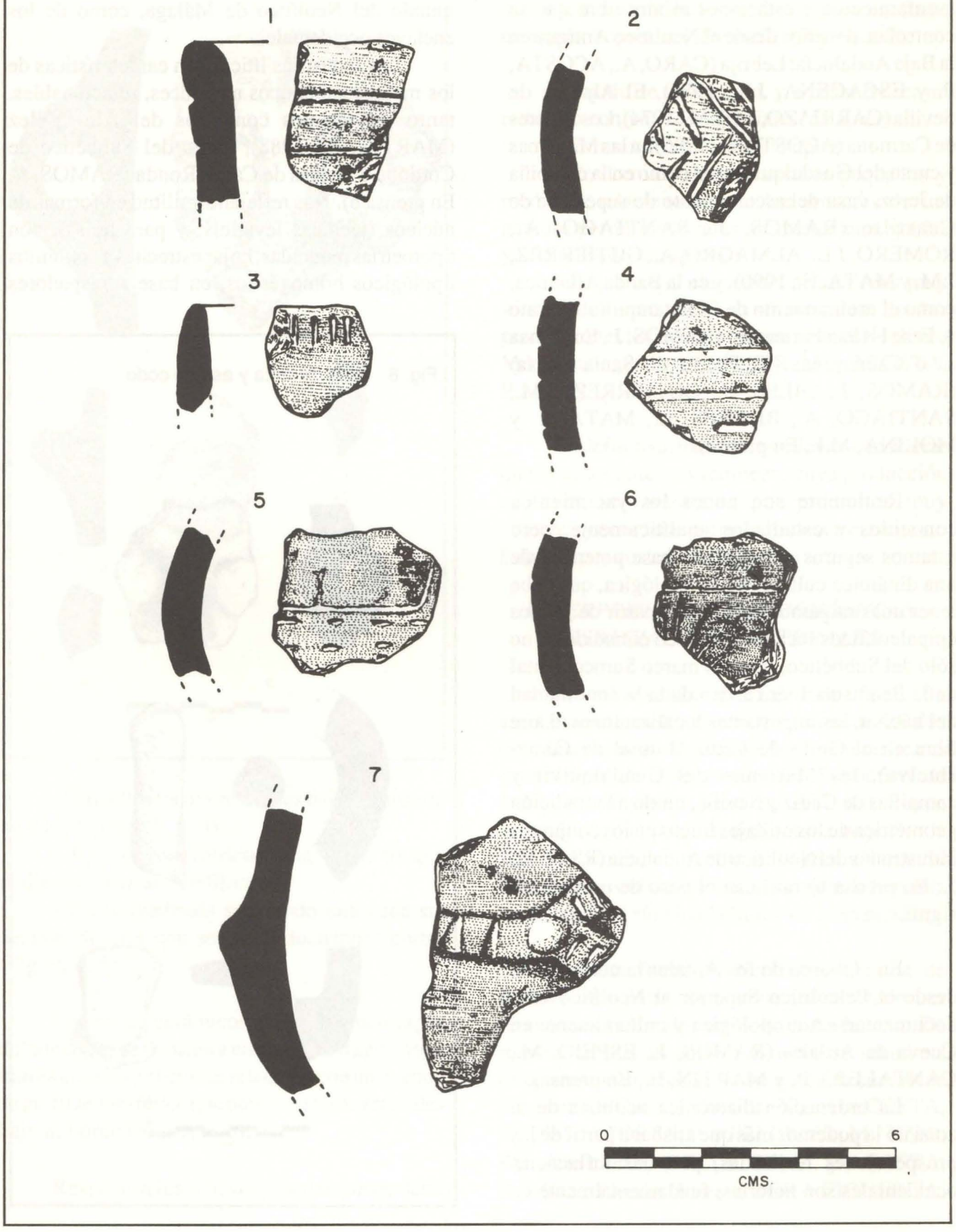

distales sobre láminas y pequeños disquitos, láminas y laminillas con borde abatido, geométricos (trapecios fundamentalmente).

Por ello, la cultura material nos evidencia un proceso importante de enculturación, sin que se aprecien elementos novedosos de aculturación, que serán significativos en la Transición del Neolítico Final a los inicios del Cobre. Dichas influencias dinámicas de la Baja Andalucía van a explicar, junto a la evolución de los poblamientos locales del Neolítico, los fenómenos de la Transición a la Edad del Cobre en este tramo del Subbético de Málaga, en el área de Ardales. En dicho momento de la Transición asistiremos a la intensificación de la economía agrícola de producción y a la jerarquización social de las comunidades.

El proyecto de investigación titulado "Prospección arqueológica sistemática en el término de Ardales", concedido por la Dirección General de Bienes Culturales de la Junta de Andalucía, con la dirección de J. Ramos y M. Espejo en 1987, y la continuidad de las prospecciones en 1988, han permitido conocer un panorama espacial del hábitat neolítico en el entorno de Ardales. En el término de Ardales son tres los asentamientos al aire libre controlados: Puerto de las Atalayas, La Isla y Depósito del Agua. Hay además tres asentamientos en cuevas: Cueva de Ardales, Abrigo del Gaitanejo y Cueva del Anfora (RAMOS, J., ESPEJO, M., CANTALEJO, P. y MARTIN, E., 1987; ESPEJO, M., RAMOS, J., CANTALEJO, P. y MARTIN, E., 1989; RAMOS, J., ESPEJO, M., CANTALEJO, P. y MARTIN, E., En prensa).

Los asentamientos neolíticos de Ardales se enmarcan en el poblamiento de las sierras adyacentes, de Ronda, con yacimientos al aire libre constatados en Ronda y Acinipo (AGUAYO, P. y CARRILERO, M., 1985; AGUAYO, P., CARRILERO, M. y MARTINEZ, G., 1986; AGUAYO, P., MORENO, F. y TERROBA, J., 1987; AGUAYO, P., CARRILERO, M. y LOBATO, R., 1988) y en importantes cuevas, como Pileta (Benaoján) (NAVARRETE, M.S., 1976) o Gato (Ronda) (CABRERO, R., 1976); Alcaparaín, donde además de la Cueva del Anfora (RAMOS, J., ESPEJO, M., CANTALEJO, P. y MARTIN, E., En prensa) se conoce la situación de la Sima de la Curra (Carratraca) (SANCHIDRIAN, J.L., 1984-1985); Peñarrubia, con la localización de Cueva de las Palomas (Teba) (FERRER, J.E. y FERNANDEZ, J., 1986-1987); Ortegicar y Torcal, destacando las Cuevas del Toro (MARTIN, D., CAMALICH, M.D. y GONZALEZ, P., 1989), La Cuerda (MARTIN, D. y CAMALICH, M.D., 1988), Marinaleda (PERDIGUERO, M., 1980-1981), Sima Hoyo del Tambor (SANCHIDRIAN, J.L. y GARCIA, M., 1986-1987).

Económicamente estamos ante sociedades todavía igualitarias, que no han sufrido aún un fenómeno de colonización agrícola (NOCETE, F., 1989), con bases económicas fundamentalmente ganaderas y agrícolas, que no llegan a ser intensivas.

Es un poblamiento sincrónico al documentado en las cuevas y aún no permite evidenciar una ordenación definida del territorio, sino que estaríamos ante comunidades "semisedentarias" en toda su amplia consideración antropológica y de movilidad, destacando la continuidad más o menos permanente del hábitat en Cueva de Ardales.

Tienen todavía una base depredadora significativa. La caza debió ser importante, así como la pesca, en la zona del río Turón-El Chorro, comprobada por la presencia de elementos líticos para engarces, caso de laminitas con borde abatido o tranchets.

Las láminas con lustre -hojas estrechas- y los molinos atestiguan importantes elementos de producción, que configuran los inicios de una agricultura de montaña, en las faldas y piedemontes de las sierras.

La propia situación geográfica del área de Ardales, permite situarla en una zona abierta a los pasos naturales, con mejores características que los grupos de alta montaña. Por ello asentamientos como Puerto de las Atalayas, La Isla o Depósito

del Agua, deben estar jalonando otra importante serie de este tipo de hábitats a lo largo del Surco Intrabético, caso de los situados en Ronda, que venimos de mencionar (AGUAYO, P. y CARRILERO, M., 1985; AGUAYO, P., CARRILERO, M. y MARTINEZ, G., 1986; AGUAYO, P., MORENO, F. y TERROBA, J., 1987; AGUAYO, P., CARRILERO, M. y LOBATO, R., 1988).

En dicha línea en el Alto Vélez, en la zona oriental de Málaga, también comprobamos una significativa localización de estos asentamientos, documentados por ahora en Peña de Hierro (Cútar) (MARTIN, E., 1984-1985), Tajo de Gomer (Riogordo) (RAMOS, J. y MARTIN CORDOBA, E., 1987), Casa de la Herriza (Periana), Puerto de los Alazores (Alfarnate), Peñas de Alfarnatejo (Alfarnatejo) (MARTIN, E., 1988) y que incluso se documentan en el curso bajo de la paleoensenada del Vélez, junto al antiguo límite de costa (HOFFMANN, G., 1988; ARTEAGA, O., 1988; SCHUBART, H., SCHULZ, H.D., ARTEAGA, O. y HOFFMANN, G., 1989) en Cerca Niebla (Vélez-Málaga) (GRAN, J., 1973).

Por tanto, Puerto de las Atalayas viene a representar un poblamiento al aire libre, hasta ahora poco documentado, debido a las peculiares circunstancias de la investigación prehistórica en Málaga, que representa el inicio de un asentamiento permanente, que irá haciéndose cada vez más intenso, conforme se desarrollen las ventajas de la agricultura y ganadería.

BIBLIOGRAFIA

A.A.V.V., 1988: *Mapa hidrogeológico de la provincia de Málaga*. Diputación Provincial. Málaga.

ACOSTA, P., 1986: "El Neolítico en Andalucía Occidental. Estado actual". *Homenaje a Luis Siret (1934-1984)*, Cuevas de Almanzora, Junio 1984, pp. 136-151. Consejería de Cultura de la Junta de Andalucía. Sevilla.

ACOSTA, P., 1987: "El Neolítico antiguo en el Suroeste español. La Cueva de la Dehesilla (Cádiz)". Actas du Colloque International du C.N.R.S. (Montpellier 26-29 avril 1983). *Premières Communautés Paysannes en Méditerranée Occidentale*. C.N.R.S., pp. 652-659. París.

ACOSTA, P. y PELLICER, M., 1990: *La Cueva de la Dehesilla (Jerez de la Frontera). Las primeras civilizaciones productoras en Andalucía Occidental*. Jerez de la Frontera.

AGUAYO, P. y CARRILERO, M., 1985: "Prospección superficial de la Depresión de Ronda (Málaga). Primera fase: zona noroeste, 1985", *Anuario Arqueológico de Andalucía 1985*. II, Actividades Sistemáticas, pp. 26-28. Sevilla.

AGUAYO, P., CARRILERO, M. y MARTINEZ, G., 1986: "Excavaciones en el yacimiento pre y protohistórico de Acinipo (Ronda, Málaga)". *Anuario Arqueológico de Andalucía 1986*. II, Actividades Sistemáticas, pp. 333-337. Sevilla.

AGUAYO, P., MORENO, F. y TERROBA, J., 1987: "Prospección superficial de la Depresión de Ronda (2ª Fase: Zona noreste)". *Anuario Arqueológico de Andalucía 1987*. III, Actividades de Urgencia, pp. 513-515. Sevilla.

AGUAYO, P., CARRILERO, M. y LOBATO, R., 1988: "Los orígenes de Ronda. La secuencia cultural según las primeras excavaciones". *Estudios de Ronda y su Serranía* nº 1, pp. 7-26. Universidad de Granada.

ARTEAGA, O., 1988: *Die Veränderungen der Uferlinien in ihrer Bedeutung für die archäologischen, besonders phönizischen Niederlassungen an der andalusischen Mittelmeerküste*. Madrider Beiträge 15, Mainz.

CABRERO, R., 1976: *La Cueva del Gato*. Málaga.

CARO, A., ACOSTA, P. y ESCACENA, J.L., 1986: "Informe sobre la prospección arqueológica con sondeo estratigráfico en el solar de la calle Alcazaba (Lebrija, Sevilla)". *Anuario Arqueológico de Andalucía 1986*. II, Actividades Sistemáticas, pp. 168-174. Sevilla.

CARRIAZO, J. DE M., 1974: *Protohistoria de Sevilla*. Sevilla.

ESPEJO, M. y CANTALEJO, P., 1989: "La Galeota. Un taller de sílex Calcolítico (Ardales, Málaga)". *Mainake* XI. Málaga.

ESPEJO, M., RAMOS, J., CANTALEJO, P. y MARIN, E., 1989: "Análisis espacial e histórico en el valle del río Turón". *Revista de Arqueología* nº 93, pp. 29-37. Málaga.

FERRER, J.E. y FERNANDE, J., 1986-1987: "Avance al estudio de la industria en sílex de la Cueva de las Palomas (Teba, Málaga)". *Mainake* VIII-IX, pp. 5-39. Málaga.

FORTEA, J., MARTI, B. y JUAN CABANILLES, J., 1988: "L'industrie lithique du Néolithique Ancien dans le versant méditerranéen de la Peninsule Iberique". *Archaeologia Interregionalis. Chipped stone industries of the early farming cultures in Europe*. Warsaw University. Jagiellonian University Cracow, pp. 521-542.

GUERRERO, L., 1981-1982: "Las cuevas del Cántaro y del Brazalete de Benaocaz (Cádiz)". *Boletín del Museo de Cádiz*, III, pp. 5-22. Cádiz.

GUERRERO, L., 1985: "El complejo Neolítico de las simas de la Veredilla (Benaocaz, Cádiz)". *Revista de Arqueología*, nº 46, pp. 24-35. Madrid.

GRAN AYMERICH, J., 1973: "Recientes excavaciones en Vélez-Málaga". *Jábega* 4, pp. 74-79. Málaga.

HOFFMANN, G., 1987: *Holozänstratigraphie und Küstenlinierverlagerung an der andalusischen Mittelmeerküste*. Universität Bremen.

MARTIN, E., 1984-1985: "Peña de Hierro: Un yacimiento prehistórico al aire libre". *Mainake* VI-VII, pp. 5-28. Málaga.

MARTIN, E., 1988: "El poblamiento neolítico en la zona oriental de la provincia de Málaga". *Mainake* X, pp. 51-60, Málaga.

MARTIN, E., 1990: "La industria lítica tallada y el poblamiento Neolítico en la zona oriental de Málaga". *XIX C.N.A.* Castellón. 1987. Zaragoza.

MARTIN SOCAS, D. y CAMALICH, M.D., 1988: "Prospección de la Sierra de El Torcal (Antequera, Málaga). Campaña de 1985". *Anuario Arqueológico de Andalucía 1985*. II, Actividades Sistemáticas, pp. 17-18. Sevilla.

MARTIN SOCAS, D., CAMALICH, M.D. y GONZALEZ, P., 1989: "Informe preliminar de la campaña de 1985 en la cueva de El Toro de El Torcal (Antequera, Málaga)". *Anuario Arqueológico de Andalucía 1985*. II, Actividades Sistemáticas, pp. 233-240. Sevilla.

MORA FIGUEROA, L. DE, 1970: "El yacimiento prehistórico de la Cueva de Picado (Cádiz)". *Trabajos de Prehistoria*, vol. 27, pp. 279-286. Madrid.

NAVARRETE, M.S., 1976: *La cultura de las cuevas con cerámica decorada en Andalucía Oriental*. Universidad de Granada.

NOCETE, F., 1989: *El espacio de la coerción. La transición al estado en las campiñas del Alto Guadalquivir (España) 3.000-1.500 a.C.*. B.A.R. Series Oxford.

PELLICER, M. y ACOSTA, P., 1982: "El Neolítico Antiguo en Andalucía Occidental". En "Le Neolithique Ancien Mediterranéen". *Actes du Colloque International de Prehistoire*. Montpellier 1981. Archeologie en Languedoc, pp. 49-60.

PELLICER, M. y ACOSTA, P., 1986: *La Prehistoria de la Cueva de Nerja (Málaga). Segunda Parte. Neolítico y Calcolítico*. Málaga.

PERDIGUERO, M., 1980-1981: "Materiales cerámicos neolíticos de la Sierra del Torcal, Antequera, Málaga". *Mainake* II-III, pp. 30-47. Málaga.

RAMOS, J., ESPEJO, M. y CANTALEJO, P., 1986: *El taller calcolítico del Castillo del Turón (Ardales, Málaga)*. Ayuntamiento de la Villa de Ardales. Málaga.

RAMOS, J. y MARTIN, E., 1987: *Tajo de Gomer (Riogordo, Málaga). Un asentamiento neolítico al aire libre en el Alto Vélez*. Publicaciones Arqueológicas Excmo. Ayuntamiento de Vélez-Málaga. nº 2. Vélez-Málaga.

RAMOS, J., ESPEJO, M., CANTALEJO, P. y MARTIN, E., 1987: "Informe sobre las prospecciones arqueológicas superficiales realizadas en el valle del Turón, término municipal de Ardales (Málaga)". *Anuario Arqueológico de Andalucía 1987*. II, Actividades Sistemáticas, pp. 66-72. Sevilla.

RAMOS, J., 1990: "Aproximación técnica y morfológica al utillaje deforestador del Calcolítico-Bronce: los cepillos de Cerro Alcolea (Periana, Málaga)". *Actas I Congreso de Jóvenes Historiadores y Geógrafos*, pp. 387-401. Madrid.

RAMOS, J., SANTIAGO, A., ROMERO, J.L., ALMAGRO, A., GUTIERREZ, J.M. y MATA, E., 1990: "Cuartillo. Un asentamiento neolítico al aire libre en el curso bajo del Guadalete". *Páginas. Revista de Humanidades*, nº 4, pp. 66-87. Jerez de la Frontera.

RAMOS, J., En prensa a: "Informe de la excavación de urgencia realizada en el asentamiento prehistórico de "El Estanquillo" (San Fernando)". *Anuario Arqueológico de Andalucía 1990*. Sevilla.

RAMOS, J., En prensa b: "Las industrias líticas del Neolítico en Andalucía, sus implicaciones espaciales y económicas". *Zephyrus*. Universidad de Salamanca.

RAMOS, J., ESPEJO, M., CANTALEJO, P. y MARTIN, E., En prensa: "*El Neolítico en las cuevas de Ardales*". *En Cueva de Ardales: su recuperación y estudio*. Ayuntamiento de Ardales.

RAMOS, J., GILES, F., GUTIERREZ, J.M., SANTIAGO, A., BLANES, C., MATA, E. y MOLINA, M.I., En prensa: "Aproximación tecnológica a la transición Neolítico-Calcolítico. El taller de Cantarraneas (El Puerto de Santa María)". *Actas I Coloquio de Historias Locales*. Noviembre 1989. Cádiz.

SANCHIDRIAN, J.L., 1984-1985: "Algunas bases para el estudio de los actos funerarios eneolíticos: Sima de la Curra (Carratraca, Málaga)". *Zephyrus* XXXVII-XXXVIII, pp. 227-248. Universidad de Salamanca.

SANCHIDRIAN, J.L. y GARCIA LEON, M., 1986-1987: "Material cerámico de la Sima Hoyo del Tambor (El Torcal, Antequera)". *Mainake* VIII-IX, pp. 89-104. Málaga.

SANTIAGO, J.M., 1983: "Notas sobre una prospección arqueológica superficial en el Cerro de las Motillas". *Speleon*, 26-27. Centro Excursionista de Catalunya, pp. 7-14. Barcelona.

SCHUBART, H., SCHULZ, H.D., ARTEAGA, O. y HOFFMANN, G., 1989: "Investigaciones geológicas y arqueológicas sobre la relación costera de los asentamientos fenicios en la Andalucía Mediterránea". *Boletín de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología* nº 27, pp. 61-66. Madrid.

VALLESPI, E., RAMOS, J., MARTIN, E., ESPEJO, M. y CANTALEJO, P., 1988: "Talleres líticos andaluces del Calcolítico y Bronce". *Revista de Arqueología* nº 90, pp. 14-24. Madrid.

BUTLLETÍ DE L'ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ, 12 (1992), pp. 45-60

PIPA: UN LLOC SAGRAT A L'AIRE LLIURE (LA VALL D'UIXÓ, CASTELLÓ)

José María García Fuertes
Isabel Moraño Poblador

ABSTRACT

We have collected here a series of materials given to the Municipal Archaeological Museum in Vall d' Uixó. We believe that these materials belong to a sacred place in the open air from Roman age. Since these materials were given as a gift, it has been impossible to extract stratigraphical evidence and thus, to be sure that they represent the whole of the group found or simply a part of it.

RESUM

Recollim ací una sèrie de materials cedits al Museu Arqueològic Municipal de la Vall d' Uixó que considerem que pertanyen a un lloc sagrat a l'aire lliure de l'època romana. El fet de constituir una donació ha impossibilitat extreure evidències estratigràfiques i obtenir la seguretat que aquests materials representen la totalitat del conjunt trobat o pel contrari en formen una part.

1. LOCALITZACIÓ I CARACTERÍSTIQUES

El jaciment es troba a la muntanya denominada Alt de Pipa, que dista aproximadament uns tres quilòmetres de la localitat de la Vall d'Uixò (la Plana Baixa), i forma part del seu terme municipal. Aquest relleu, popularment conegut com a Pipa, presenta la màxima altura (591 m sobre el nivell de la mar) del conjunt de muntanyes que tanquen la vall d'aquesta població pel W, caracteritzat perquè presenta a la vessant E diversos desnivells que se succeeixen de forma escalonada.

En el segon d'aquests desnivells (làmina I), a una altura de 450 m sobre el nivell de la mar, conegut amb el nom de Falsa Pipa, s'obri una esquerda vertical d'uns 15 m d'altura aproximadament. A la base, a la qual s'accedeix després de superar dos blocs disposats fortuïtament de forma escalonada, i dins d'un xicotet espai d'aproximadament 2,70 m de longitud i uns 40 cm d'amplaria màxima en la part exterior, format per la fractura d'un bloc de la paret, es van trobar nombrosos fragments de lucernes, alguns de vasos de parets fines i dos ossos.

2.RESTES ARQUEOLÒGIQUES

a) Materials ceràmics.*

Núm. 1. Lucerna de broc triangular flanquejat per volutes. Orla ampla i recta separada per una motllura del disc decorat amb un cap d'elefant. Base plana limitada per una ranura amb la marca "in planta pedis".
Mides: Longitud màx. 8,7 cm.; amplària màx. 6,1 cm.; diàmetre base 3,6 cm.
Característiques: ceràmica de bona qualitat amb la superfície llisa; pasta de color ocre groguenc, homogènia i solta amb desengreixant molt fí; engalba de color roig clar.
Tipus: Deneauve IVA, Dressel 9B, Loeschcke IB, Ponsich IIA1, Palol 6B.
Cronologia: Tiberi-Claudi.

Núm. 2. Fragment de lucerna de volutes. Broc triangular, orla ampla i recta que se separa per una motllura de disc decorat amb el cap de Selene (bust femení amb mitja lluna

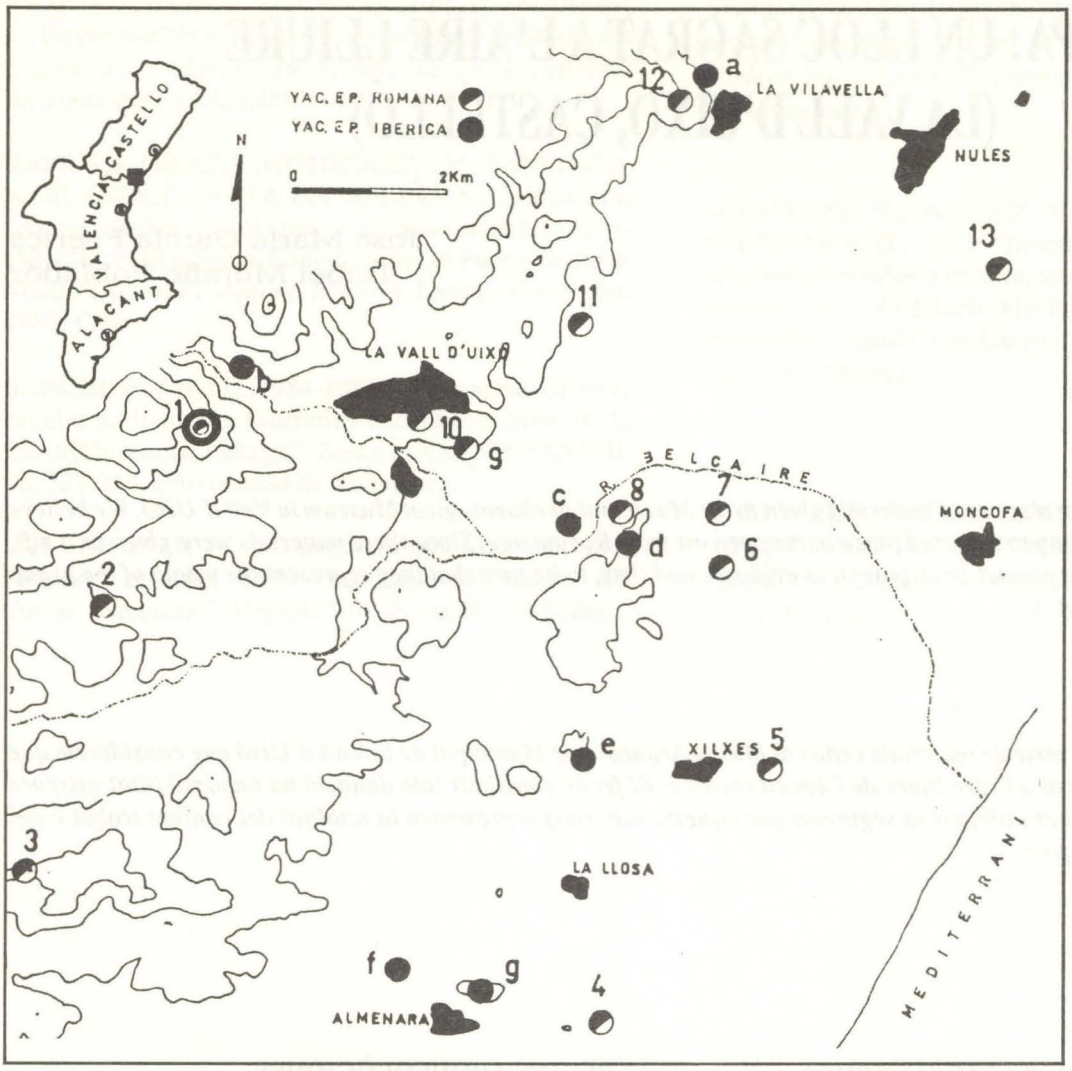

MAPA DE LOCALITZACIÓ I DISTRIBUCIÓ DE JACIMENTS

Jaciment d'època romana

1. L'Alt de Pipa
2. L'Assestaor
3. El Santuari de la Frontera
4. El Temple de Venus
5. L'Alter
6. El Camí de Cabres
7. El Camí de Clotxes
8. La Punta
9. El Fossaret
10. La Villa d'Uixó
11. La Torrassa
12. El Santuari de santa Bàrbara

Jaciments d'època ibèrica

a. El castell de la Vilavella
b. Sant Josep
c. Vinambros
d. La Punta d'Orleyl
e. El Castellar
f. La Corona
g. El Castell d'Almenara

damunt del cap).
Mides: Longitud màx. 9 cm.; amplària màx. 6,4 cm.
Característiques: ceràmica fina de superfície llisa; pasta de color ocre groguenc, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color roig clar.
Tipus: Deneauve IVA, Dressel 9B, Loeschcke IB, Ponsich IIA1, Palol 6B.
Cronologia: Tiberi-Claudi.

Núm. 3. Lucerna amb volutes. Broc arrodonit, orla ampla i inclinada amb alerons laterals i separada per una motllura del disc decorat amb un dofí. Ansa perforada sense decorar. Base plana limitada per una ranura amb la marca "in planta pedis".
Mides: Logitud màx. 10,8 cm.; amplària màx. 7,1 cm.; altura màx. 3,3 cm.; diàmetre base 3,5 cm.
Característiques: Ceràmica fina amb la superfície llisa; pasta de color ocre groguenc, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color roig clar.
Tipus: assimilable a Deneauve VC.
Cronologia: mitjans del segle I després de Crist.

Núm. 4. Fragment de lucerna de volutes. Conserva par del broc de forma arrodonida.
Caraterístiques: ceràmica fina amb la superfície llisa; pasta de color ocre groguenc, homogènia i solta amb el desengreixant molt fi; engalba de color marrò oscur.
Tipus: assimilable a Deneauve V.
Cronologia: segle I després de Crist.

Núm. 5. Fragment de lucerna de volutes. Conserva part de l'orla i del broc amb forma arrodonida.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta de color ocre groguenc, homogènia i solta amb el desengreixant molt fi; engalba de color marró oscur.
Tipus: assimilable al Deneauve V.

Cronologia: segle I després de Crist.

Núm. 6. Fragment de locerna. Conserva part del broc de forma arrodonida.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta de color groguenc, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color roig vinós.

Núm. 7. Fragment de lucerna de volutes. Conserva part del broc de forma arrodonida i part de la voluta.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta de color ocre groguenc, homogènia i solta amb el desengreixant molt fi; engalba de color roig vinós.
Tipus: assimilable a Deneauve V.
Cronologia: segle I després de Crist.

Núm. 8. Fragment de lucerna de volutes. Conserva part del broc de forma arrodonida i part de la voluta.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta de color ocre groguenc, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color roig clar.
Tipus: assimilable al Deneauve V.
Cronologia: segle I després de Crist.

Núm. 9. Fragment de lucerna. Conserva el broc de forma arrodonida.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta de color ocre groguenc, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color roig clar.

Núm. 10. Fragment de lucerna. Conserva el broc de forma arrodonida.
Característiques: ceràmica de qualitat normal de superfície llisa; pasta ataronjada, homogènia i compacta amb desengreixant fi; no es veu engalba.

Núm. 11. Fragment de lucerna. Conserva el broc de forma arrodonida.
Característiques: ceràmica de mala qualitat amb la superfície porosa; pasta de color ataronjat, homogènia i solta amb desengreixant fi; no es veu engalba.

Núm. 12. Fragment de lucerna. Conserva el broc de forma arrodonida.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta de color ocre groguenc, homogènia i solta amb el desengreixant molt fi; engalba de color roig vinós.

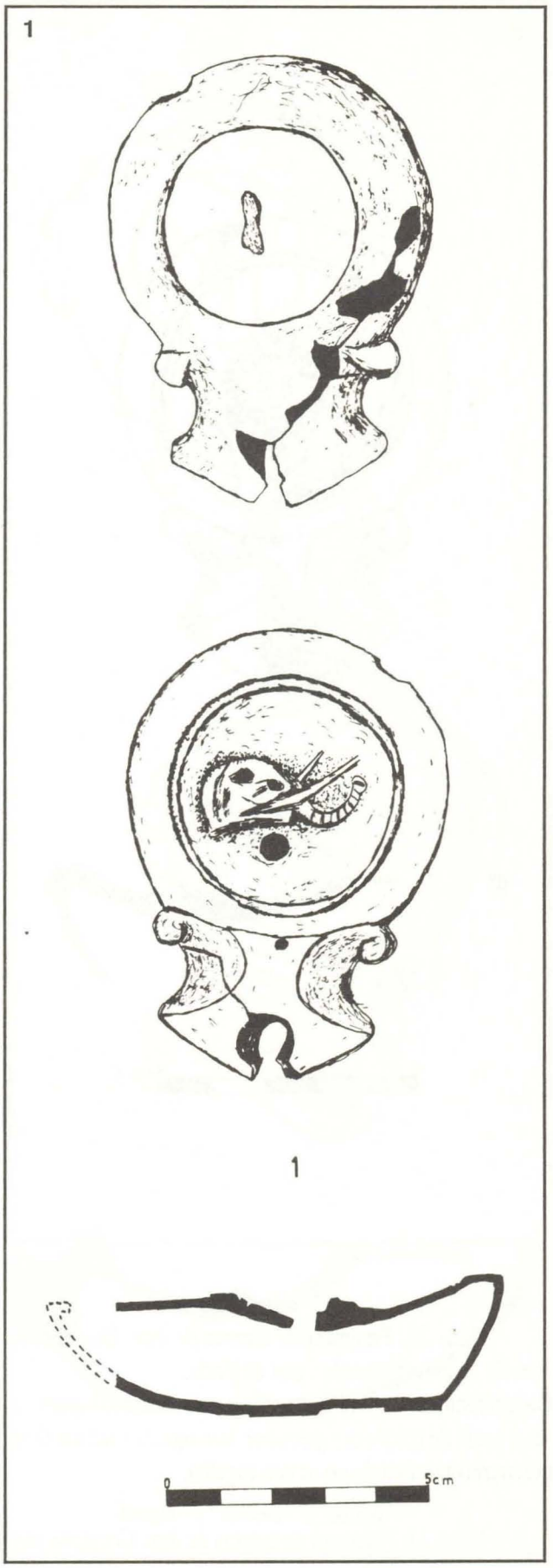

Núm. 13. Fragment de lucerna de disc. Conserva el broc de forma arrodonida i part de l'orla.
Característiques: ceràmica de qualitat normal amb la superfície llisa; pasta de color ocre groguenc, homogènia i solta amb el desengreixant molt fi; no es veu engalba.

Núm. 14. Fragment de lucerna de disc. Conserva part del broc amb forma de cor, del dipòsit i de la marga, un poc inclinat, decorat amb protuberàncies com si foren "perles".
Característiques: ceràmica fina amb la superfície llisa; pasta taronja, homogènia i compacta amb desengreixant molt fi; engalba de color negre.
Tipus: assimilable a Deneauve VIIIB, Dressel 28, Loeschcke VIII, Ponsich IIIC, Palol 11B.
Cronologia: segona meitat dels segle II-segle III després de Crist.

Núm. 15. Fragment de lucerna de disc. Conserva part del broc, del dipòsit i l'orla inclinada separada per una motllura del disc que en aquest cas no es conserva.
Característiques: ceràmica fina am la superfície llisa; pasta de color ocre groguenc, homogènia i solta, amb desengreixant molt fi; engalba de color roig clar.

Núm. 16. Fragment de lucerna de disc. Conserva el broc rodó i sobreelevat que ocupa part de la marga, delimitat per una línia corba i dos punts al damunt que al seu torn el separen del disc. Aquest apareix decorat i separat de la marga per una motllura.
Característiques: ceràmica de qualitat fina i superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color roig vinós.
Tipus: Dressel 17, Deneauve VIID, Loeschcke VIIIK.
Cronologia: segona meitat del segle I després de Crist.

Núm. 17. Fragment de lucerna de disc. Conserva part del broc de forma arrodonida limitat per una incisió i un punt; l'orla queda separada per una motllura del disc decorat amb una línia concisa en zig-zag.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; no es veu engalba.
Tipus: Deneauve VIIA, Loeschcke VIIIL, Ponsich IIIB1.
Cronologia: segona meitat del segle I-segle II després de Crist.

Núm. 18. Fragment de lucerna de volutes. Conserva part de la voluta i l'orla recta formada per dues moldures.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb el desengreixant molt fi; no es veu engalba.
Cronologia: segle I després de Crist.

Núm. 19. Fragment de lucerna de volutes. Conserva part del broc de forma arrodonida i de l'orla estreta i recta.

Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i compacta amb desengreixant molt fi; engalba de color marró oscur.
Tipus: Deneauve VA, Dressel 11, Loeschcke IV, Ponsich IIB1, Palol 8.
Cronologia: segle I després de Crist.

Núm. 20. Fragment de lucerna de volutes. Conserva part del broc de forma triangular i de l'orla recta i estreta.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color negrós.
Tipus: Deneauve IVA, Dressel 9, Loeschcke I, Ponsich IIA, Palol 6.
Cronologia: finals del segle I abans de Crist-segle I després de Crist.

Núm. 21. Fragment de lucerna. Conserva el broc de forma triangular.
Característiques: ceràmica fina de superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba no es veu.
Tipus: Deneauve IVA, Dressel 9, Loeschcke I, Ponsich IIA, Palol 6.
Cronologia: finals del segle I abans de Crist-segle I després de Crist.

Núm. 22. Fragment de lucerna de disc. Conserva part de l'orla inclinada amb punt i separada per dues moldures del disc.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color roig vinós.
Tipus: assimilable a Deneauve VIIA, Loeschcke VIIIL, Ponsich IIIB 1.
Cronologia: segona meitat del segle I-segle Ii després de Crist.

Núm. 23. Fragment de lucerna de disc. Conserva part de l'orla inclinada amb punt separada per una motllura de disc.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color roig vinós.
Tipus: assimilable a Deneauve VIIA, Loeschcke VIIIL, Ponsich IIIB1.
Cronologia: segona meitat del segle I-segle II després de Crist.

Núm. 24. Fragment de lucerna de volutes. Conserva

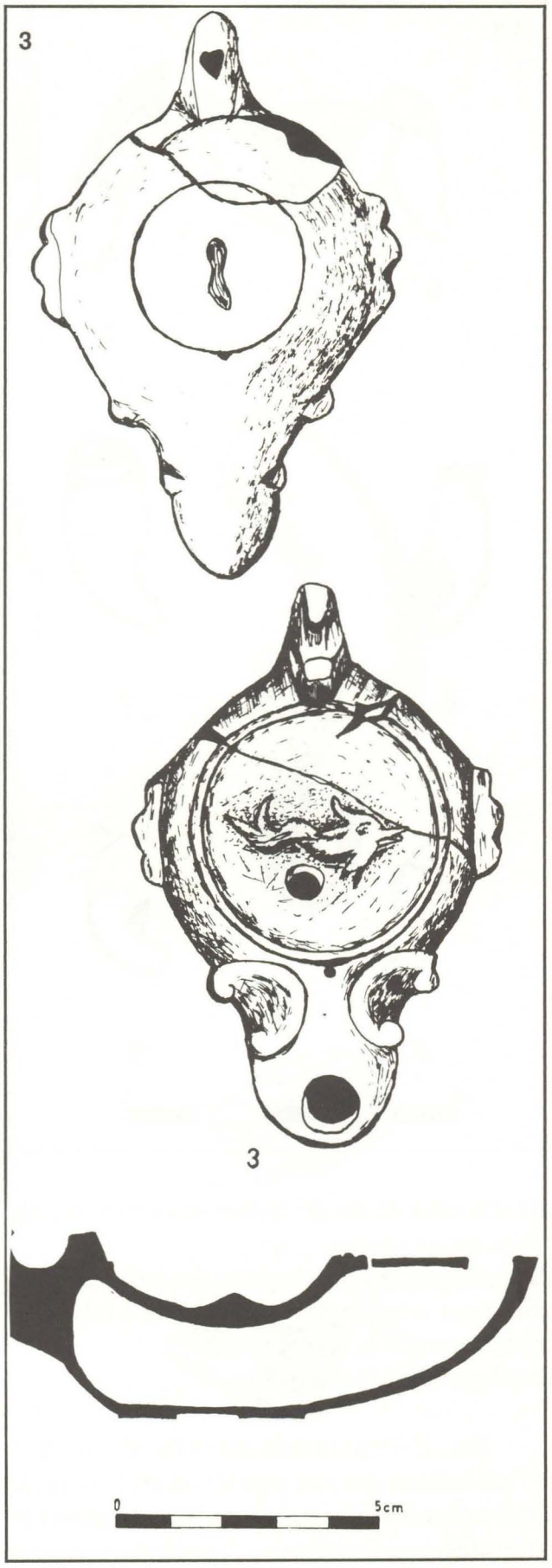

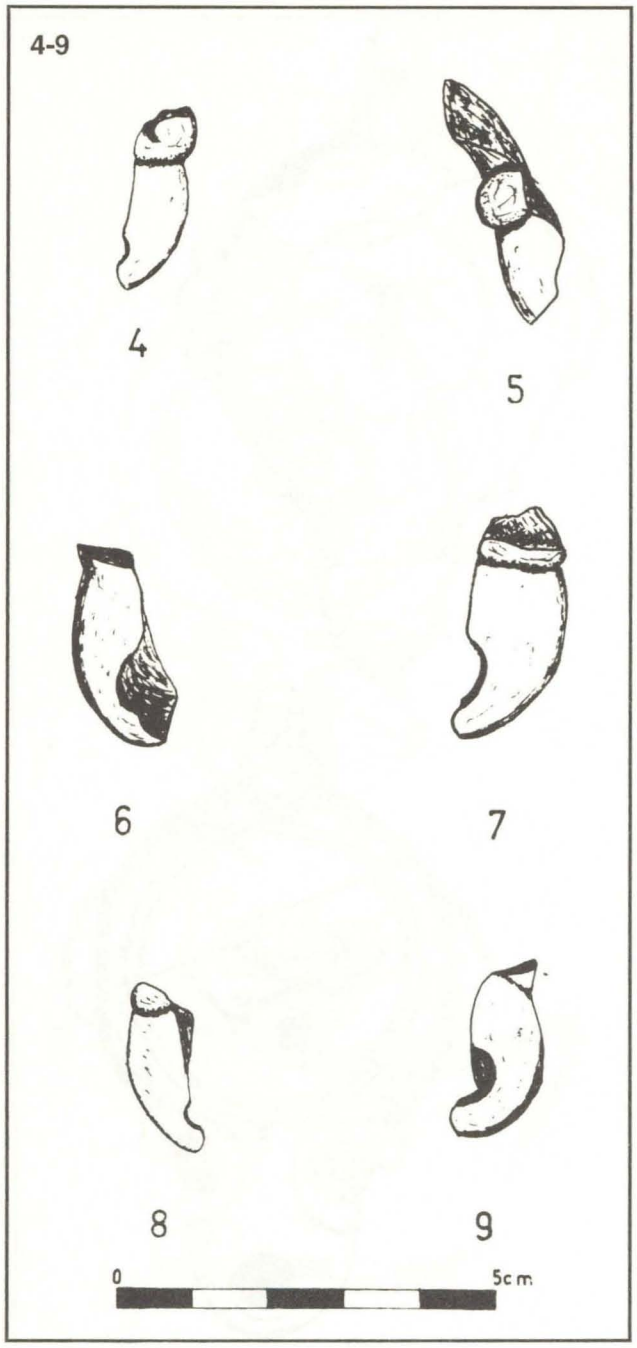

part de la voluta, del dipòsit i de l'orla recta i estreta separada del disc per una motllura.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; no es veu engalba.
Cronología: segle I després de Crist.

Núm. 25. Fragment de lucerna de disc. Conserva part de l'orla inclinada amb punt, separada per una motllura del disc decorat amb línies en zig-zag rematades amb punts en la part exterior.
Característiques: ceràmica fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color roig vinós.
Tipus: assimilable a Deneauve VIIa, Loexchcke VIIIL, Ponsich IIIB1.
Cronologia: segona meitat del segle I-segle II després de Crist.

Núm. 26. Fragment de lucerna de disc. Conserva part del dipòsit i de l'orla inclinada amb un punt, separada del disc per una ranura.
Característiques: ceràmica de qualitat normal amb la superfície porosa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant fi; engalba de color roig clar.
Tipus: assimilable a Deneauve VIIA, Loeschcke VIIIL, Ponsich IIIB1.
Cronologia: segona meitat del segle I-segle II després de Crist.

Núm. 27. Fragment de lucerna. Conserva par de l'orla inclinada, decorada amb òvuls i separada per una motllura del disc decorat amb línies radials.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície porosa; pasta ataronjada, homogènia i solta amb desengreixant fi; engalba de color roig vinós.

Núm. 28. Fragment de lucerna de disc. Conserva part de l'orla inclinada amb línia delimitada per dos punts sobre el broc i separada per dues moldures del disc.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color roig vinòs.
Tipus: assimilable a Deneauve VIIA, Loeschcke VIIIL, Ponsich IIIB 1.
Cronologia: segona meitat del segle I-segle II després de Crist.

Núm. 29. Fragment de lucerna. Conserva part de l'orla inclinada i ampla separada del disc per una motllura.
Característiques: ceràmica de qualitat normal i superfície porosa; pasta de color marró clar, homogènica i solta amb desengreixant fi; engalba de color roig clar.

Núm. 30. Fragment de lucerna de disc. Conserva part de l'orla, poc inclinada, amb punt que se separa del disc per una motllura.
Característiques: ceràmica fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant fi; engalba de color roig vinós.
Tipus: assimilable a Deneauve VIIA, Loeschcke VIIIL, Ponsich

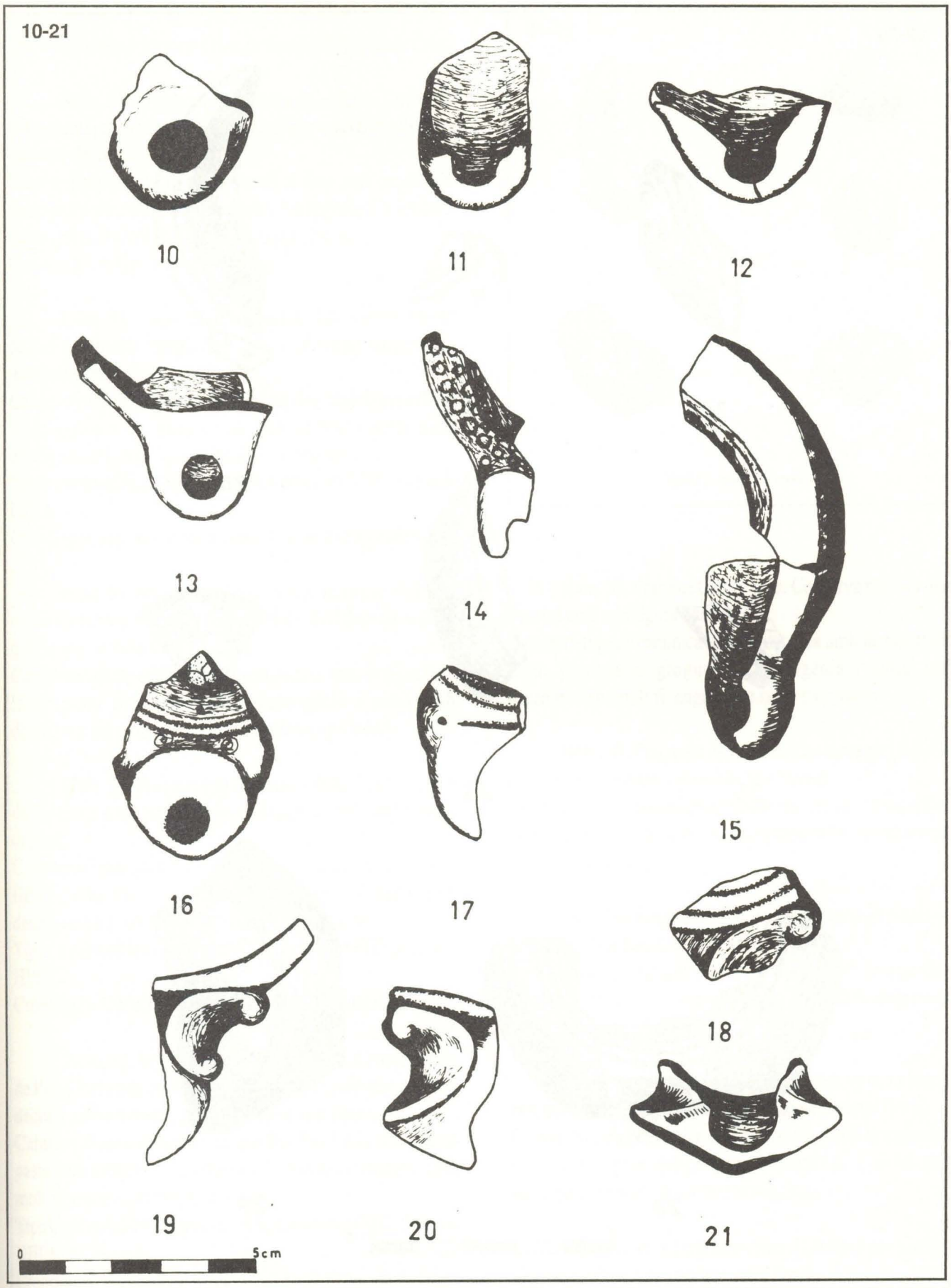
10-21
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
0
5cm

22-29

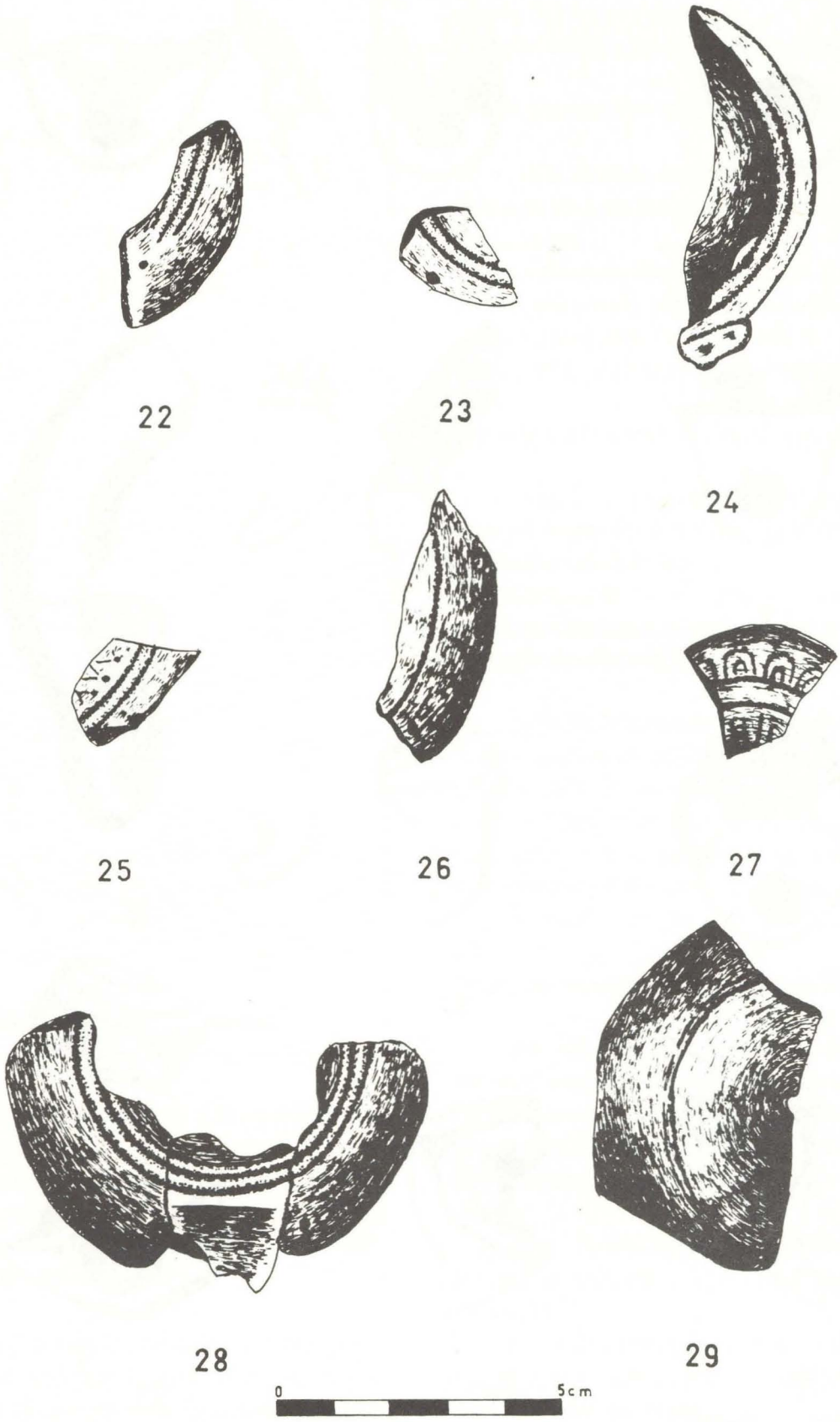

IIIB 1.
Cronologia: segona meitat del segle I-segle II després de Crist.

Núm. 31. Fragment de lucerna de volutes. Conserva una voluta i part de l'orla recta separada per una ranura del disc que està decorat.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb superfície llisa; pasta de color ocre groguenc, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color negrós.
Cronologia: selge I després de Crist.

Núm. 32. Fragment de lucerna de disc. Conserva part de l'orla inclinada i ampla amb un punt que se separa per dues moldures del disc.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color negrós.
Tipus: assimilable a Deneauve VIIA, Loeschcke VIIIL, Ponsich IIIB 1.
Cronologia: segona meitat del segle I-segle II després de Crist.

Núm. 33. Fragment de lucerna. Conserva part de l'orla inclinada separada per dues moldures del disc decorat amb un dibuix que sembla part d'una ala.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color roig vinós.

Núm. 34. Fragment de lucerna de disc. Conserva part de l'orla inclinada amb línia limitada per un punt i part del disc decorat.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa, pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color roig clar.
Tipus: assimilable a Deneauve VIIA, Loeschcke VIIIL, Ponsich IIIB 1.
Cronologia: segona meitat del segle I-segle II després de Crist.

Núm. 35. Fragment de lucerna de disc. Conserva part de l'orla inclinada separada per tres moldures del disc que està decorat amb un rostre, possiblement d'una figura alada.
Característiques: ceràmica de qualitat fina i superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color roig vinós.
Tipus: assimilable a Deneauve VIIA, Loeschcke VIIIL, Ponsich IIIB 1.
Cronologia: segona meitat del segle I-segle II després de Crist.

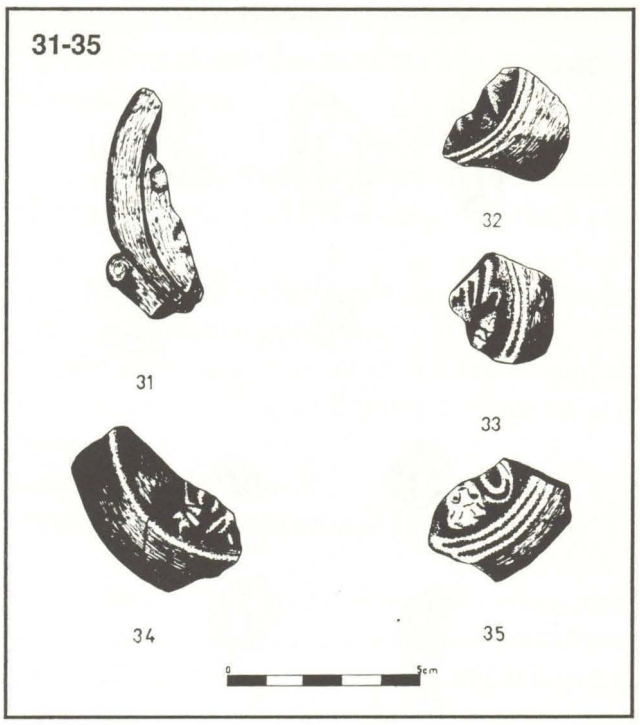

Núm. 36. Fragment de lucerna. Conserva part del disc decorat amb una figura humana.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color roig vinós.

Núm. 37. Fragment de lucerna. Conserva part del disc decorat amb un rostre, possiblement femení.
Característiques: ceràmica de qualitat normal amb la superfície porosa; pasta ataronjada, homogènia i solta amb el desengreixant fi; no es veu engalba.

Núm. 38. Fragment de lucerna. Conserva part del disc decorat amb la figura d'un cavall.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta taronja, homogènia i compacta amb desengreixant fi; no es veu engalba.

Núm. 39. Fragment de lucerna. Conserva una xicoteta part del disc decorat amb una motiu aparentement floral.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; no es veu engalba.

Núm. 40. Fragment de lucerna. Conserva una xicoteta part del disc decorat amb un motiu floral.

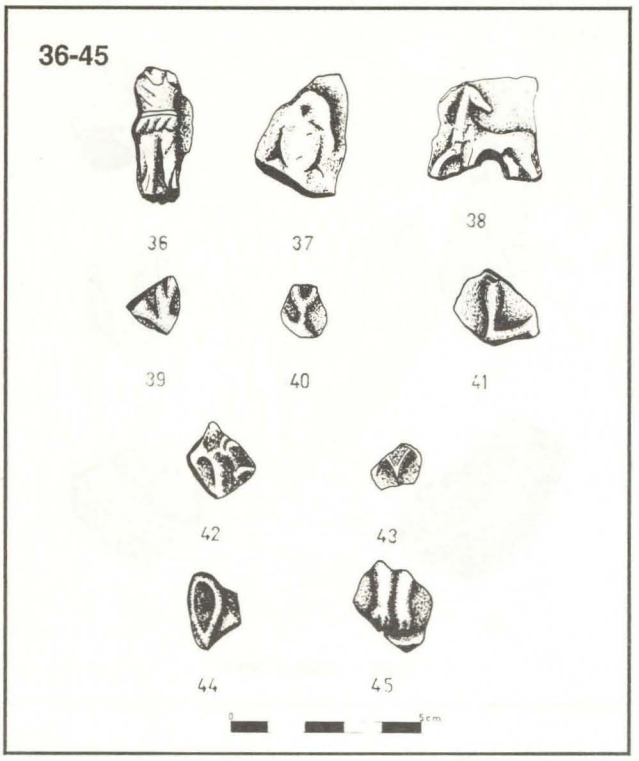

Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; no es veu engalba.

Núm. 41. Fragment de lucerna. Conserva una xicoteta part del disc decorat amb un motiu floral.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; no es veu engalba.

Núm. 42. Fragment de lucerna. Conserva una xicoteta part del disc decorat amb un motiu possiblement floral.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; no es veu engalba.

Núm. 43. Fragment de lucerna. Conserva part del disc decorat.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; no es veu engalba.

Núm. 44. Fragment de lucerna. Conserva part del disc decorat.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color roig vinós.

Núm. 45. Fragment de lucerna. Conserva part del disc limitat per una motllura i decorat amb unes urpes.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color roig vinós.

Núm. 46. Fragment de lucerna. Conserva l'ansa perforada i part del dipòsit.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba de color roig vinós.

Núm. 47. Fragment de lucerna. Conserva l'ansa perforada decorada amb dues incisions, part de l'orla inclinada, separada per una ranura del disc, i part del dipòsit.
Característiques: cerámica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta taronja, homogènia i solta amb desengreixant molt fi, engalba de color roig vinós.

Núm. 48. Fragment de lucerna. Conserva l'ansa perforada i decorada amb dues incisions.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant molt fi; engalba no es veu.

Núm. 49. Fragment de lucerna. Conserva la base limitada per dues ranures, part del dipòsit i l'ansa.
Característiques: ceràmica de qualitat normal amb la superfície porosa; pasta taronja, homogènia i compacta amb desengreixant fi; engalba de color roig vinós.

Núm. 50. Fragment de lucerna. Conserva part de la base limitada per una ranura i part del dipòsit.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant fi; engalba de color marró oscur.
Marca: impresa. Pertany al tipus "L. MUNTHRE-MUNTREPT", d'àmplia difusió dins del món mediterrani. S'associa a taller africans (Balil, 1969; 1980); uns altres autors admeten la possibilitat d'una localització del taller originari a la Península Itàlica (Bonnet, 1988).

Núm. 51. Fragment de lucerna. Conserva part de la base limitada per una ranura i part del dipòsit.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície

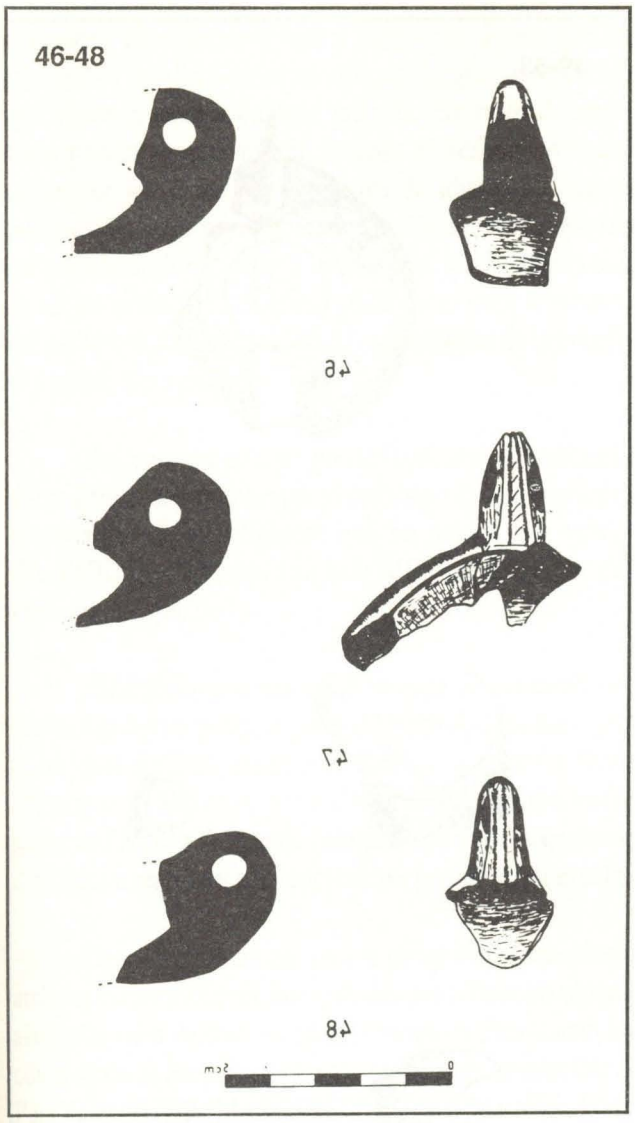

llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant fi; engalba de color marró oscur.
Marca: part final de marca impresa.

Núm. 52. Fragment de lucerna. Conserva part de la base limitada per una ranura i part del dipòsit.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ocre groguenca, homogènia i solta amb desengreixant fi; engalba de color roig clar.
Marca: part de marca impresa; desconeixem si és principi o final de paraula.

Núm. 53. Fragment de lucerna. Conserva part de la base.
Característiques: ceràmica de qualitat normal amb la superfície porosa; pasta ataronjada, homogènia i compacta amb desengreixant fi; no es veu engalba.
Marca: part de la marca en relleu en bon estat de conservació, disposada en semicercle al voltant d'una fulla. Desconeixem pel moment paral.lels.

Núm. 54-228. Fragments de lucerna no classificables per la seua dimensió i per l'estat de conservació (fig. 1 a 4).

Núm. 229-231. Fragments de vores esvasades pertanyesnts a vasos de parets fines.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ataronjada, homogènia i compacta amb desengreixant fi.
Tipus: Mayet XXIV-Vegas 31.
Cronologia: primera meitat del segle I després de Crist.

Núm. 232-234. Fragments de vores esvasades i part del cos pertanyents a vasos globulars o ovoides de parets fines.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ataronjada, homogènia i compacta amb desengreixant fi.
Tipus: Mayet XXIV-Vegas 31.
Cronologia: primera meitat del segle I després de Crist.

Núm. 235-246. Fragments amorfs de vasos de parets fines.
Característiques: cerámica de qualitat fina amb la superfície llisa; pasta ataronjada, homogènia i compacta amb desengreixant fi.

Núm. 247-257. Fragments amorfs de vasos de parets fines decorats amb feixos de línies verticals, incises en alguns casos i, en d'altres, verticals i horitzontals.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llisa; parta ataronjada, homogènia i compacta amb desengreixant fi.

Núm. 258-260. Fragments de base plana pertanyents a vasos de parets fines.
Característiques: ceràmica de qualitat fina amb la superfície llica; pasta ataronjada, homogènia i compacta amb desengreixant fi.

b) Restes òssies

Al costat del grup de ceràmiques van aparèixer dos ossos pertanyents a ovicabrum adult: un tarsal i un fragment de pre-molar inferior (1)

3. ESTRUCTURES POSSIBLEMENT RELACIONADES AMB EL DIPÒSIT

Hi ha dues estructures tallades en la roca al SE de l'esquerda. La més allunyada dista d'aquesta uns 38 m aproximadament, i presenta una forma quadrangular, pareguda a un escaló (fig. 5), i dóna origen, al seu torn, a una xicoteta cavitat de poca profunditat. La segona es troba a d'20 m de l'altra i a uns 35'8 m de l'esquerda, i és tan sols un angle recte tallat a la roca.

Els únics indicis que fan pensar en una connexió entre l'esquerda i aquestes estructures són, per un costat, la inexistència als voltants d'un altre element amb el qual es puga associar i, per un altre, l'orientació que mantenen respecte a l'esquerda i que en permet des d'allà una perfecta visió, com també la situació en la zona més accessible al lloc del dipòsit. No obstant això, aquesta possible relació s'ha de prendre amb cautela, ja que no pot confirmar-se estratigràficament.

4. ALGUNS COMENTARIS SOBRE LA TROBALLA

La localització de la troballa en una xicoteta esquerda, les característiques del conjunt de materials que la formen, majoritàriament lucernes sense utilitzar, unit a la morfologia de l'Alt de Pipa, muntanya més elevada de l'àrea completament separada dels relleus circumdants i per això mateix visible des d'una àmplia zona, ens fan penser en una utilització del lloc amb caràcter sagrat.

Si admetem aquesta possibilitat hauríem de qüestionar-nos, fins on sigua possible, el tipus d'advocació i de culte que s'hi manifestava. El primer dels aspectes és difícil de precisar, ja que no comptem amb elements que puguem associar amb seguretat a alguna divinitat; només apareixen dins de les decoracions de les lucernes una representació de Selene i unes altres que potser podrien atribuir-se a Hèlios, com la núm. 1, 27 i 32. Si a açò afegim les característiques, ja esmentades, del jaciment i de l'Alt de Pipa, al costat de la mínima habilitació de l'entorn i l'elecció de l'esquerda a l'hora de fer el dipòsit, ens porta a pensar que no és il.logic acceptar una divinitat relacionada amb la naturalesa (Muntanya, bosc...) o de caràcter celest, comunes en el món antic peninsular (BLAZQUEZ, 1957; TUÑON DFE LARA *et al.*, 1981, pp. 402-414; MONTENEGRO *et al.*, 1986, pp. 593-596).

Sobre la forma de culte podem assegurar que una de les seues manifestacions van ser les ofrenes al déu, com ho

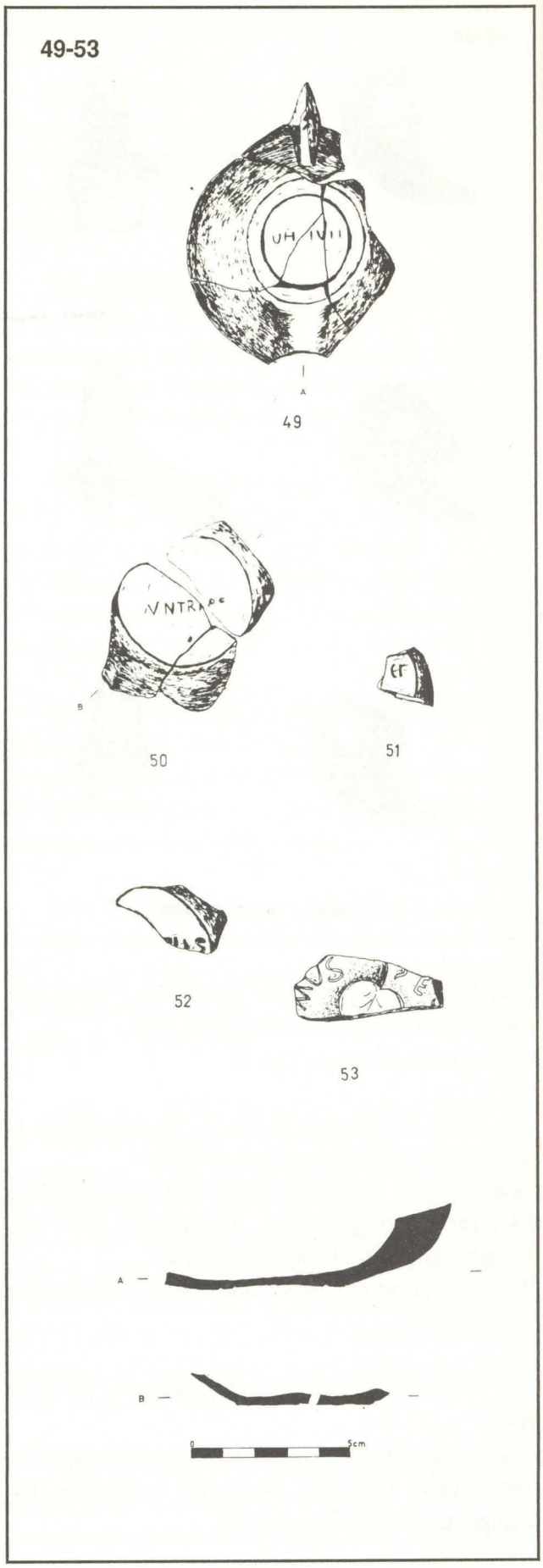

demostren els objectes trobats a l'esquerda. Sabem que les lucernes es van dipositar sense utilitzar, fet que pot confirmar que s'usaven amb la finalitat indicada. Els vasos de parets fines podien tenir el mateix caràcter d'oferiment o també poden ser indicatius de la pràctica de libacions o rituals pareguts. En canvi, no és fàcil assegurar els sacrificis d'animals basant-nos en els dos ossos d'ovicabrums, ja que, a més a més de ser escassos, la localització podia haver estat fortuïta, al mateix temps que desconeixem si en el moment de la troballa el nombre n'era major.

Evidentment tampoc podem constatar la realització d'una altra classe d'ofrenes de materials peribles ni la pràctica d'uns altres actes religiosos que no deixen cap vestigi (BLAZQUEZ 1983, pp. 112-113; MONTENEGRO *et al.*, 1986, pp. 600-602).

Si admetem la relació entre les estructures llaurades en la roca i el dipòsit podríem parlar d'un possible recinte sagrat en el qual aquestes estructures funcionarien com a límits d'aquest o bé com una espècie d'ares, ja que com hem vist se situen en l'accés a l'esquerda i dirigides cap a ella, la qual cosa mostraia un cert agençament del lloc per portar a terme el culte.

Desconeixem ara per ara cap jaciment que concidesca amb les característiques assenyalades per a Pipa; no obstant això, s'haurien de tenir en compte certes similituds amb les coves santuari ibèriques existents en nombre considerable al País Valencià (GIL-MASCARELL, 1975; APARICIO, 1976; BLAZQUEZ, 1983, p. 204 i següents). Interès especial per a aquest treball tenen la Cova de les Dones (Millars, València), l'Avenc de l'Aigua (Carcaixent, València) i la Cova de les Meravelles (Gandia, València) perquè s'hi han trobat materials d'època romana al costat de materials ibèrics. Destaquen les dues darreres per les lucernes i les monedes d'època imperial dipositades (RIPOLLÉS, 1980), la qual cosa ens porta a plantejar algunes semblances entre ambdós cultes, almenys pel que fa al tipus d'ofrenes fetes en època romana.

En aquestes coves santuari s'admet la pervivència fins a moments posteriors de cultes d'època ibèrica. Acceptar un culte de tradició ibèrica a Pipa és difícil atesa la inexistència de materials anteriors a l'època d'August; tanmateix, en opinió nostra, s'hauria de tenir en compte aquesta possibilitat o la del fenomen d'interpretació ja que les similituds amb els materials dipositats a les coves esmentades i les característiques geogràfiques del jaciment l'apropen bastant al tipus de santuari ibèric de llocs alts sense relació amb zones d'habitació definit per Tarradell (1979). Aquesta hipòtesi pot ser admissible si tenim present l'important substrat ibèric de la zona que ens ocupa (ROSAS, 1980; MESADO *et al.*, 1981; OLIVER *et al.*, 1982; GUSI-OLIVER, 1985; OLIVER, 1989), però fins al moment de la comprovació, si aquesta és possible, no s'ha de descartar que Pipa podia acollir qualsevol altra advocació d'època romana.

Cronològicament el culte a Pipa s'estendria segurament des d'època de Claudi fins a finals d'August si atenem a algunes lucernes de volutes amb broc triangular que a causa de la fragmentació no poden classificar-se amb major exactitud, per la qual cosa s'ha de tenir present la cronologia que actualment s'admet per a aquestes produccions. També podria ampliar-se en la fase final, ja que certs autors allarguen la cronologia de les lucernes de broc triangular en forma de cor durant el segle III després de Crist. Dins d'aquest període s'observa una major concentració de materials durant el segle I després de Crist, i una disminució progressiva d'aquests a mesura que en apropem al segle III. Desconeixem la causa que pogué originar aquest fet, però pot apuntar-se que va ser una simple pèrdua de la tradició del culte o la conversió a uns altres cultes.

És obligat fer referència als dos santuaris constatats a l'àrea: Santa Bàrbara (VICENT I CABALLER, 1979), al terme municipal de la Vilavella, i la Frontera (TARRADELL, 1979), al de Sagunt, ambdós sincrònics al desenvolupament del jaciment de Pipa. A pesar d'aquest desenvolupament més o menys paral.lel dels jaciments i les similituds que hi ha en la seua localització, s'observen diferències evidents pel que fa a l'habilitació arquitectònica dels recintes, les ofrenes fetes en ells i les troballes arqueològiques, factors que demostren un major reconeiximent dels dos primers. Aquestes diferències ens porten a pensar, de forma teòrica, en la possibilitat que Pipa albergara un culte de caràcter no oficial o marginal (PRIETO, 1981) que es desenvolupara de forma paral.lela a cultes més o menys institucionals que en conjunt podrien mostrar les diferències socials que hi havia a la zona durant el període romá.

Traducció de la Direcció Tècnica de Política Lingüística de la UJI

** La numeració seguida en aquests inventari coincideix amb el número indicat a les làmines.*

(1) Aquests fragments ossis van ser estudiats per Rafael Martínez al qual agraïm la col.laboració.

FIGURA 1

Nº	FRAGMENTO	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103
FORMA	PICO	●	●	●	●	●																																													
	AGUJ. MECHA		●																																																
	VOLUTA						●	●	●																																										
	MARGO INCLINADO									●					●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●		●	●	●			●	●			●	●	●												
	MARGO RECTO							●			●	●	●	●													●				●																				
	AGUJ. VENTILACION																																																		
	DISCO							●																					●	●	●	●	●	●	●	●	●	●													●	●
	AGUJ. RELLENO																																																		
	DEPOSITO						●						●					●							●	●	●	●									●		●												
	ASAS PERFORADA																																																		
	ASAS NO PERFORADA																																																		
	BASE																																																		
	Nº RANURAS							1									1	1	1	1					1			1	1	1	1		1					1	1						1	1					
	Nº MOLDURAS									1	1	1			1	1					1	1	1	1		1							1		1	1	1	1			1	2	1	1	1			1	1	1		1
CALIDAD	MALA																																																		
	NORMAL														●																	●	●				●	●	●												
	FINA	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●		●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●			●	●	●				●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
	MUY FINAS																																																		
SUPER.	LISA	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●			●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
	PULIDA																																																		
	POROSA																																				●	●													
PASTA	HOMOGENEA	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
	VARIAS CAPAS																																																		
	CON NUCLEO																																																		
	TEXTURA COMPACTA													●			●															●	●	●			●															
	TEXTURA SUELTA	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●		●	●		●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●			●	●		●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
	DESGRAS FINO	●	●			●								●	●				●	●	●											●		●	●			●	●													
	DESGRAS MUY FINO			●	●		●	●	●	●	●	●	●			●	●	●				●	●	●	●	●	●	●	●	●		●			●	●			●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
	COLOR OCRE AMARILLENTO			●	●	●	●	●	●	●	●	●	●			●		●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●			●	●	●				●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
	COLOR ANARANJADO																																●						●												
	COLOR MARRON	●	●											●																		●					●	●													
	COLOR GRIS														●		●																																			
	COLOR OTROS:																																																		
DECORADO																																●																		●	●
BARNIZ	ROJO CLARO				●												●		●								●	●			●							●				●	●	●							
	ROJO VINOSO						●	●	●	●	●	●									●	●	●	●	●				●	●				●	●	●			●	●											●
	NARANJA																																																		
	MARRON OSCURO																								●																								●		
	NEGRO			●												●		●																											●						
	NO SE APRECIA	●	●			●							●	●	●				●													●	●				●				●						●	●	●		●	

FIGURA 2

Nº	FRAGMENTO	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153
FORMA	PICO																																																		
	AGUJ. MECHA																																																		
	VOLUTA																																																		
	MARGO INCLINADO																	●																			●														
	MARGO RECTO																																																		
	AGUJ. VENTILACION																																																		
	DISCO	●	●	●						●	●	●	●	●	●	●		●																		●	●														
	AGUJ. RELLENO																																																		
	DEPOSITO								●								●		●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●		●		●	●	●	●	●		●								
	ASAS PERFORADA				●																																														
	ASAS NO PERFORADA					●	●	●																																	●	●									
	BASE																																								●	●	●								
	Nº RANURAS				2		2	2										1																									1								
	Nº MOLDURAS									1	1	1	1	1	1	1																		1			1														
CALIDAD	MALA																																																		
	NORMAL																											●											●	●			●								●	
	FINA	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●		●	●	●	●	●	●	●	●	●	●			●	●		●	●	●	●	●	●		●
	MUY FINAS																																																		
SUPER.	LISA	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●		●	●	●	●	●	●	●	●	●	●			●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
	PULIDA																																																		
	POROSA																											●												●												
PASTA	HOMOGENEA	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●		●
	VARIAS CAPAS																																																●		
	CON NUCLEO																																																		
	TEXTURA COMPACTA																●	●																																●	●	
	TEXTURA SUELTA	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●			●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●			●
	DESGRAS FINO																●	●										●	●											●	●			●							●	
	DESGRAS MUY FINO	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●			●	●	●	●	●	●	●	●	●			●	●	●	●	●	●	●	●	●				●		●	●	●	●	●	●		●
	COLOR OCRE AMARILLENTO	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●			●	●	●	●	●	●	●	●	●		●	●	●	●	●	●	●	●	●			●
	COLOR ANARANJADO																											●	●										●										●			
	COLOR MARRON																																																●		
	COLOR GRIS																																																	●		
	COLOR OTROS:																																																		
DECORADO		●	●	●						●	●	●	●	●	●	●																				●															
BARNIZ	ROJO CLARO					●			●								●																			●						●				●					
	ROJO VINOSO	●								●	●	●	●	●	●	●									●	●	●	●	●															●	●							●
	NARANJA		●																																				●													
	MARRON OSCURO																													●											●						●			●		
	NEGRO																																																		
	NO SE APRECIA			●	●		●	●										●	●	●	●	●	●	●						●		●	●	●	●		●	●		●			●						●	●		

FIGURA 3

Nº	FRAGMENTO	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203
FORMA	PICO																																																			
	AGUJ. MECHA																																																			
	VOLUTA																																																			
	MARGO INCLINADO																																																			
	MARGO RECTO																																																			
	AGUJ. VENTILACION																																																			
	DISCO																																																			
	AGUJ. RELLENO																																																			
	DEPOSITO	●	●	●	●	●			●	●					●	●																																				
	ASA PERFORADA																																																			
	ASA NO PERFORADA																																																			
	BASE	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●																																		
	Nº RANURAS	1	1	1		1	1		1	1	1	1			1	1	1	1																																		
	Nº MOLDURAS																																																			
CALIDAD	MALA																																																			
	NORMAL			●		●	●	●																																												
	FINA	●	●		●				●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
	MUY FINAS																																																			
SUPER.	LISA	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
	PULIDA																																																			
	POROSA																																																			
PASTA	HOMOGENEA	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
	VARIAS CAPAS																																																			
	CON NUCLEO																																																			
	TEXTURA COMPACTA					●																																														
	TEXTURA SUELTA	●	●	●	●		●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
	DESGRAS FINO					●		●	●	●																																										
	DESGRAS MUY FINO	●	●	●	●		●				●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
	COLOR OCRE AMARILLENTO		●		●		●			●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
	COLOR ANARANJADO					●																																														
	COLOR MARRON							●																																													
	COLOR GRIS	●		●					●																																											
	COLOR OTROS:																																																			
DECORADO																																																				
BARNIZ	ROJO CLARO						●					●				●																																				
	ROJO VINOSO	●		●									●				●	●																																		
	NARANJA																																																			
	MARRON OSCURO		●											●																																						
	NEGRO									●																																										
	NO SE APRECIA				●	●		●	●		●				●				●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●

FIGURA 4

Nº	FRAGMENTO	204	205	206	207	208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223	224	225	226	227	228
FORMA	PICO																									
	AGUJ. MECHA																									
	VOLUTA																									
	MARGO INCLINADO																									
	MARGO RECTO																									
	AGUJ. VENTILACION																									
	DISCO																									
	AGUJ. RELLENO																									
	DEPOSITO																									
	ASA PERFORADA																									
	ASA NO PERFORADA																									
	BASE																									
	Nº RANURAS																									
	Nº MOLDURAS																									
CALIDAD	MALA																									
	NORMAL									●	●	●	●										●	●	●	●
	FINA	●	●	●	●	●	●	●	●					●	●	●	●	●	●	●	●	●				
	MUY FINAS																									
SUPER.	LISA	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●				
	PULIDA																									
	POROSA																						●	●	●	●
PASTA	HOMOGENEA	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
	VARIAS CAPAS																									
	CON NUCLEO																									
	TEXTURA COMPACTA																									
	TEXTURA SUELTA	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
	DESGRAS FINO																						●	●	●	●
	DESGRAS MUY FINO	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●				
	COLOR OCRE AMARILLENTO	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●				
	COLOR ANARANJADO																						●	●	●	●
	COLOR MARRON																									
	COLOR GRIS																									
	COLOR OTROS:																									
DECORADO																										
BARNIZ	ROJO CLARO									●	●	●														
	ROJO VINOSO													●	●	●	●	●	●	●	●	●				
	NARANJA																									
	MARRON OSCURO							●	●																	
	NEGRO																									
	NO SE APRECIA	●	●	●	●	●	●			●													●	●	●	●

BIBLIOGRAFIA

ALARCO, A.M.- DA PONTE, S. (1976): "Les lampes". *Fuilles de Conimbriga* VI., pp. 93-113.

ÁLVAREZ OSORIO, F. (1942): "Lucernas o lámparas antiguas de barro cocido del Museo Arqueológico Nacional". *A.E. Arq.* XV, Madrid.

AMARE TAFALLA, M.T. (1984): "Lucernas romanas de Bilbilis". *Nueva Colección Monogràfica "F"*, 6, Inst. Fernando el Católico, Zaragoza.

APARICIO, J. (1976): "El culto en cuevas en la región valenciana". *Ref. Uni. Comput.* XXV, 101, pp. 9 y ss.

ATLANTE DELLE FORME CERAMICHE. Encicl. Arte Antica. Roma.

BAILEY, D.M. (1963): *Greek and Roman Pottery Lamps.* British Museum.

BALIL, A. (1966): "Materiales para un índice de marcas de ceramista en lucernas de fabricación hispana". *Pyrenae* 2, Barcelona, pp. 117-123.

BALIL, A. (1968): "Marcas de ceramistas en lucernas romanas halladas en España". *A.E.Arq.* XLI. Madrid, pp. 158-178.

BALIL, A. (1968a): "Estudio sobre lucernas romanas I". *Studia Archaeologica* 2, Santiago de Compostela.

BALIL, A. (1968b): "Lucernas singulares". *Latomus*, vol. XCIII, Bruselas.

BALIL, A. (1980): "Estudios sobre lucernas romanas II". *Studia Archaeologica* 62, Santiago de Compostela.

BALIL, A. (1982): "Estudios sobre lucernas romanas III". *Studia Archaeologica* 70, Santiago de Compostela.

BELTRAN, M. (1966): "Lucernas romanas del Museo Arqueológico de Zaragoza". *Caesaraugusta* 27-28, Zaragoza, pp.77-78.

BELTRAN, M. (1976): *Cerámica romana: Tipología y Clasificación.* Zaragoza.

BLÁZQUEZ, J.M. (1962): *Religiones primitivas de Hispania I. Fuentes literarias y Epigráfica.* Biblioteca de la Escuela de España de Historia y Arqueología en Roma, 14, Madrid.

BLÁZQUEZ, J.M. (1978): *Diccionario de las religiones prerromanas de Hispania.* Colección Colegio Universitario, Ed. Istmo, Madrid.

BLÁZQUEZ, J.M. (1983): *Primitivas religiones ibéricas I-II.* Ed. Cristiandad, Madrid.

BOLUFER, J. (1987): "Les llanties romanes de la Punta de l'Arenal". *Xavia* 2, Javea, pp. 7-29.

BONNET, J. (1988): "Lampes ceramiques signees". *Documents d'Archeologie Française* 13.

BURGALETA MEZO, F.J. (1989): "Algunas cuestiones sobre la introducción de los cultos romanos en la Península Ibérica en época republicana". *Studia Historica, Historia Antigua,* vol. VII, Salamanca, pp. 119-129.

DENEAUVE, J. (1969): *Lampes de Cartaghe*, Paris.

FERNÁNDEZ CHIUCARRO, C. (1952-53): "La colección de lucernas antiguas del Museo Arqueológico de Sevilla". *M.M.A.P.* XIII-XIV, Madrid.

FERNÁNDEZ, J.H. MANERA, E. (1979): *Lucernas romanas del Museo Arqueológico de Ibiza*, 1, Eivissa.

GIL FARRÉS, O. (1947-48): "Lucernas romanas decoradas del Museo Emeritense", *Ampuria* 9-10, Barcelona.

GIL-MASCARELL, M. (1975): "Sobre las cuevas ibéricas del País Valenciano". *P.L.A.V.* 11, Valencia, pp. 281-332.

GUSI, F.-OLIVER, A. (1985): "La problemática de la iberización en Castellón". *I Jornadas sobre el Mundo Ibérico,* Jaén, pp.

LERMA, J.V. (1988): "Lucernas romanas de Valentia". *Rev. Arqueología* 85, Madrid, pp. 29-35.

LOESCHCKE, S. (1919): *Lampen ans Vindonissa*, Zurich.

MESADO, N. *et al.* (1981): "Materiales de la necrópolis ibérica de Orleyl (La Vall d'Uixó, Castellón)". *Serie de Trabajos Varios del S.I.P.* 70, Valencia.

MONTENEGRO, A. *ET AL.* (1986): *Historia de España 3: España Romana.* Ed. Gredos, Madrid.

OLIVER, A. *ET AL.* (1984): "El proceso de iberización en la plana litorial al S. de Castellón". *C.P.A.C.* 10, Castellón, pp. 63-110.

OLIVER, A. (1989): "Estado actual del conocimiento de la Cultura ibérica en el País Valenciano". *XIX C.N.A.* vol. I, Castellón, Zaragoza, pp. 497-505.

PALOL, P. (1948-49): "Colección de lucernas romanas de cerámica procedentes de Ampurias en el Museo Arq. de Gerona". *M.M.A.P.*, vol. IX-XI, pp. 233-275.

PAVOLINI, C. (1987): "Le lucerne romane fra il III sec. A.C. e il III sec. D.C." *Ceramiques Hellenistiques et Romaines II,* Centre de recherches d'Histoire Ancienne, vol. 70, pp. 139-165.

PONSICH, M. (1961): *Les lampes romaines en terre cuite de la Mauretanie Tingitane.* Rabat.

PRIETO, A. (1981): "Ideología de las religiones romanas no oficiales. Notas sobre la función ideológica de la religión romana". *Memorias de Historia Antigua* V, Oviedo, pp.7-18.

ROSAS, M. (1979): "El mobiliari metal.lic del Poblat Ibero-romà de Sant Josep (La Vall d'Uixó, Castelló)". *C.P.A.C.* 7, Castellón, pp. 197-218.

TARRADELL, M. (1979): "Santuaris iberics i ibero-romans a "llocs alts". *Memòria Inst. d'Arqueologia i Prehistòria Univ. Barcelona.* Barcelona, pp. 35-46.

TUÑÓN DE LARA, M. *ET AL.* (1981): *Historia de España I: Introducción, primeras culturas e Hispania romana.* Ed. Labor, Madrid.

VÁZQUEZ, A.M. (1982): *La religión romana en Hispania. Fuentes epigráficas, arqueológicas y numismáticas.* Madrid.

VEGAS, M. (1973): *Cerámica común romana del Mediterráneo Occidental.* Barcelona.

VICENT I CABALLER, J. (1979): "Excavaciones al Santuari Hispano-Romà de Santa Bàrbara (La Vilavella de Nules, Plana Baixa)", *C.P.A.A.* n. 6, pp. 181-221.

V.V.A.A. (1981): "Paganismo y Cristianismo en el Occidente del Imperio Romano". *Memorias de Historia Antigua V*, Oviedo.

FIGURA 5

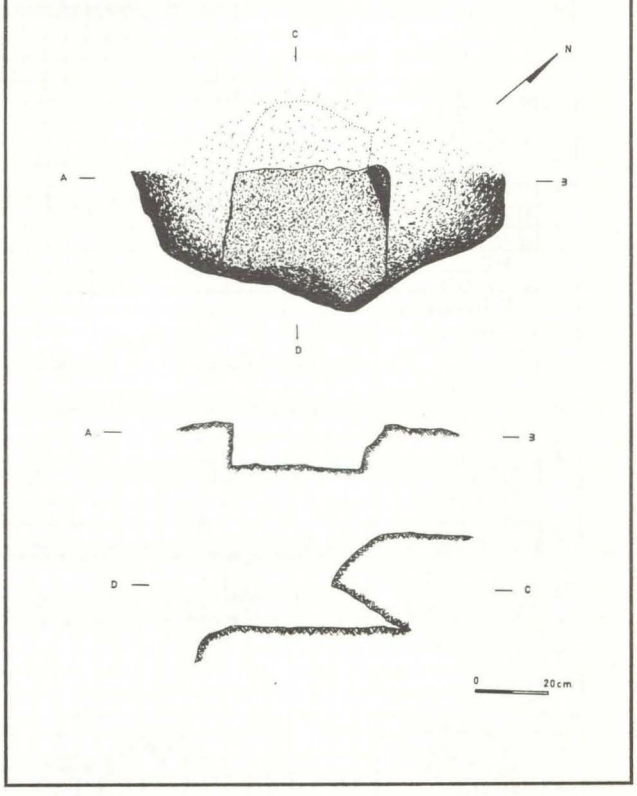

Planta i seccions de l'estructura 1

BUTLLETÍ DE L'ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ, 12 (1992), pp. 61-66

L'ORDENACIÓ DEL TERRITORI ANDALUSÍ. UNS EXEMPLES AL NORD VALENCIÀ

Sergi SELMA
(Universitat Autònoma de Barcelona)

ABSTRACT

This research paper studies in depth the kinds of territorial organization in the Islamic age. The most widely known proposal in the País Valencià links a group of 'alqueries' (qurā) to a defensive fortification centre (ḥiṣn). This fortification becomes, therefore, the vertebral axis of the space. The case of Peníscola is another example. The functioning in Borriana and Almenara is, however different because they have other internals defensive elements. The last two fix different levels of dependence and relation among the 'alqueries' in the same territory of the castle (territori castral). Only the global concept of 'ḥiṣn' that the Islamic society had seems combine all the groups of settlements.

RESUM

Aquest estudi profunditza,desde l'arqueologia espacial, en les formes d'organització territorial a l'època andalusí. La proposta més generalitzada al País Valencià vincula un conjunt d'alqueries (qurā) a un centre defensiu fortificat (ḥiṣn). Aquesta fortificació esdevé, així, l'eix vertebrador de l'espai. El cas de Peníscola és un exemple més. El funcionament de Borriana i Almenara és, en canvi, diferent perquè disposen d'altres elements defensius interns. Aquests darrers fixen diferents nivells de dependència i relació entre les alqueries d'un mateix "territori castral". Només el concepte global de ḥiṣn que tenia la societat andalusí sembla reunir tots els conjunts d'establiments.

La conquesta del segle VIII, que incorporà el territori oriental de la Península Ibèrica a la *umma* o comunitat islàmica, i el posterior establiment de noves comunitats humanes, majoritàriament camperols magrebins, significà una ruptura important amb els períodes històrics anteriors, tant o més que la posterior conquesta feudal del segle XIII.

La conseqüència més immediata de la conquesta islàmica fou el fort reordenament del territori, ja siga per l'enquadrament de la població, tant la indígena com la conquistadora-immigrada, en unes noves i petites entitats d'instal.lació: les alqueries (*qurā*, sing. *qarya*), com per la reorganització de l'espai agrícola -marcat per una forta tendència a la irrigació-, com també per la creació d'unes entitats o "territoris castrals" que tenen com a eix vertebrador un recinte-refugi fortificat, anomenat generalment *ḥiṣn*.

L'alqueria (*qarya*) és l'entitat de poblament més petita, que pot oscil.lar des de les quinze o vint cases, en el millor dels casos, fins a les quatre o cinc de les més menudes. El significat d'aquest terme és, per tant, molt diferent del que té avui en dia arreu del País Valencià. Es tracta, a més, de llogarets ocupats, generalment, per comunitats humanes relativament autònomes del poder central (*sulṭān*) i lligades per vincles genealògics. Una ullada a la toponímia, com férem recentment (1992-93) així ho fa palés. Molts són els noms que recorden les principals tribus i clans berbers i molts els gentilicis formats mitjançant la partícula *Beni* mes un antropònim.

Les entitats, però, que van definir l'ordenació del territori foren, justament, els "territoris castrals", conformats per l'agrupament d'unes quantesalqueries (*qurā*) al voltant d'un recinte de refugi i defensa (*ḥiṣn*). A aquesta unitat espacial correspon una unitat o entitat social: l'aljama (*al-gamma'a*) formada per la comunitat dels habitants que viuen a totes i cadascuna de les alqueries d'aquest territori.

El *hisn* rural andalusí consisteix, bàsicament, en un recinte tancat de muralla que la documentació feudal anomena "albacar" (F.SOLDEVILA, 1988; P.GUICHARD, 1986), construït amb la tècnica de la tàpia (*tabiya*). Tots disposen d'un o més aljubs (*al-djubb*) per a la recollida d'aigua. Es situen en llocs relativament accesibles. De fet, la seua funció és de refugi i defensa de les comunitats dels voltants, i dels seus ramats i pertinences.

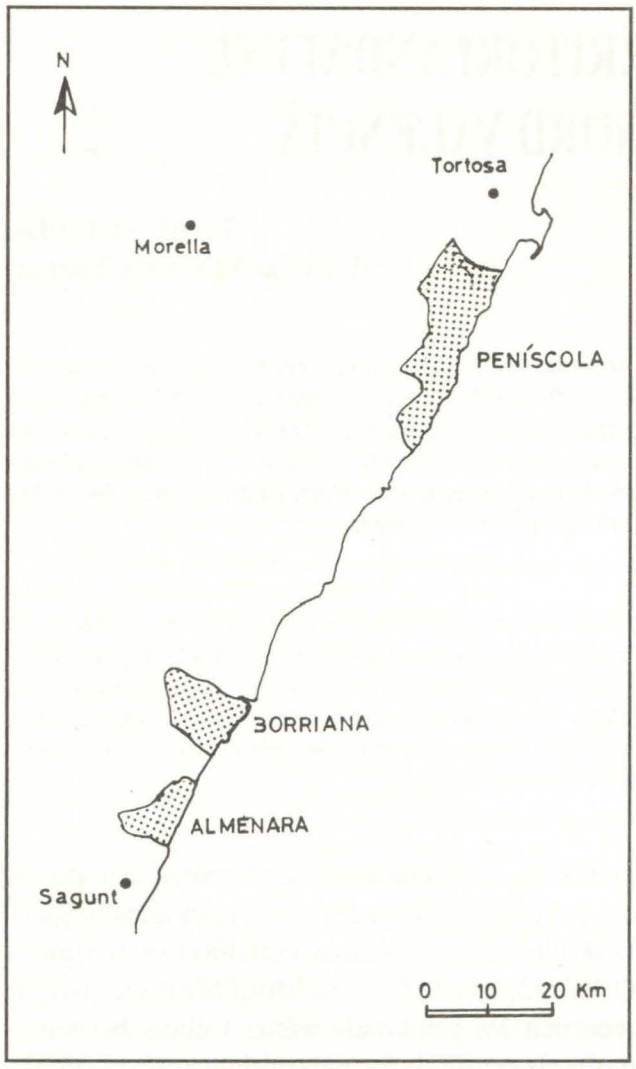

Localització general dels territoris d'Almenara, Borriana i Peníscola al nord de sharq al-Andalus.

Aquestes construccions són, generalment, de caràcter comunitari i, per tant, la gestió i la construcció, la fan les mateixes comunitats camperoles. El *ḥiṣn* no dominarà ni socialment ni políticament aquestes comunitats rurals, cosa que sí que fara el "castrum" a l'època feudal (A.BAZZANA, P.CRESSIER, P.GUICHARD, 1988). Aquests mateixos autors apunten com: "dans leur origine même -et non pas dans les formes particulières qu'ils ont pu prendre à tel ou tel moment de l'histoire- les *ḥuṣūn* musulmans de la région valencienne sont l'expression d'une organisation socio-politique de type "segmentaire", fragmentée en commnunautés rurales relativament autonomes" (pàg. 35).

El terme *ḥiṣn* representa, però, per a la societat andalusí, més que una simple identificació de la fortificació, i inclou, també, tot el territori i les alqueries que s'hi vinculen.

Les referències que podem trobar en les obres de al-Razī -primera meitat del segle X- (E.LEVI-PROVENÇAL, 1953) o de al-'Udhrī -segona meitat del segle XI- (al-'UDHRĪ, 1965), no fan sinó dibuixar, per al País Valencià, una organització del territori fortament impactada pels *ḥuṣūn*. I, paral.lelament, un baix nivell de desenvolupament urbanístic, amb molt poques ciutats (*madīna*(s)). En el cas de les fortificacions, les paraules del geògraf al-Razī són molt eloqüents i, en descriure el districte de València, assenyala que aquest "posseeix un territori de plana i de grans muntanyes i castells forts amb vastos termes" (p. 71).

* * *

La relació tributària que les comunitats rurals andalusines mantenen amb l'Estat o govern central, i que caracteritza aquesta formació social, es materialitza a través d'un cos de funcionaris públics i de càrrecs administratius al seu servei. Aquests personatges solen fixar la seua residència en la *madīna*, quan aquesta existeix, substituint el *ḥiṣn* com a centre vertebrador d'un territori. Aquest fou el cas de Borriana.

La densa xarxa d'alqueries que havia anat ocupant la plana sud del riu Millars, des dels primers moments de la conquesta islàmica, reflectia un ampli ventall de possibilitats toponímiques. Així, juntament amb topònims d'origen clànic berber com *Benirrage* (*Banī ū Ryāgel*), hi convivien altres de marcat caràcter gentilici del tipus "Beni" (*Benifatenia, Benihamet, Beninaz, Benixarina, Avinagrina*), a més d'una toponímia arabitzada (*Alcosayba, Daimuz i Seca*) i d'una altra encara per determinar (*Mantella o LLombai*). Aquest important poblament dispers obligà a l'Estat cordovés a construir una ciutat totalment artificial. Aquesta, de forma circular i emmurallada, encara que petita, fou bastida al llarg del segle IX (P.GUICHARD, 1987) per protegir, però també per controlar i administrar aquest nombrós conjunt d'alqueries.

La localització del nucli urbà no és atzarosa i, així, malgrat lque és instal.lada en una cruïlla de camins -on destaca la via del Caminàs- cal ressaltar-ne la integració en el traçat de les sèquies

de reg. Fins i tot, una derivació abastirà la ciutat per a consum i drenatge.

El desfasament cronològic entre la instal.lació de les alqueries més primerenques -segle VIII- i l'aparició de la fortificació -en aquest cas de la ciutat de Borriana, al llarg del segle IX- obligà a cercar una altra explicació per a la defensa d'aquells establiments. L'explicació es troba en les torres construïdes en els primers moments de la conquesta islàmica, justament per anar consolidant-la, i que M.ACIEN (1989) identifica, per al sud de al-Andalus, sota els mots *bury* o *burdj*. En el territori de Borriana hi va haver una alqueria anomenada *Alberg*, un nom que com plantejàrem en un altre lloc (1992) podria derivar -sense l'article- dels termes àrabs anteriors. Aquesta alqueria és la mateixa que després es conegué per *Carabona* on hi ha, encara, una torre. Malgrat que pertany al territori general de Borriana, d'aquest lloc depengueren -tant abans com després de la conquesta feudal del segle XIII- les alqueries de *Benixoula, Binalxateni, Binanufeil, Alcaramit, Alcaula i Còria* (R.de MARIA, 1935; P.GUICHARD, 1987). Sembla, doncs, que la relació tributària entre aquestes alqueries i l'Estat, mitjançant els funcionaris establerts a la ciutat de Borriana, s'efectuava a través del lloc d'Alberg o Carabona.

L'alqueria de Carabona (Borriana), abans Alberg, on destaca la construcció de la seua torre.

* * *

L'aparició dels *ḥuṣūn* (sing. *ḥiṣn*) va anar consolidant aquests com a unitats territorials d'enquadrament de la població. En ocasions, però, els topònims tenen un origen probablement pre-aràbic: *Shūn* (Uixó), *Mutarnish* (Montornés) o *Subirt* (Xivert). Aquest fet ja fa temps que va ser advertit per P.GUICHARD (1980) qui feia veure com el topònim utilitzat per designar el nou recinte fortificat era, justament, aquell amb què es coneixia o definia tota la zona sobre la qual ara estendria la seua influència. Això, però, no implicava una ocupació del lloc anterior a la presència andalusí en la zona. Les excavacions arqueològiques efectuades en el *ḥiṣn* de la Magdalena (Castelló de la Plana) (A.BAZZANA, 1977) o les practicades en el d'Uixó (Vall d'Uixó) (A.BAZZANA, P.CRESSIER, P.GUICHARD, 1988), no permeten aventurar una ocupació dels indrets respectius que arribe més enllà del segle X.

La falta de centres urbans obligà a un desplaçament de determinats càrrecs públics, militars i administratius fins els *ḥuṣūn* cap de districte, on s'instal.laven per realitzar les seues tasques. El lloc escollit per establir la seua residència permanent fou la part més elevada del recinte fortificat. Aquella que, delimitada per una nova muralla interna, s'anomenava celoquia (*salūqiya*). Les referències que podem trobar en les fonts àrabs sobre aquests elements constructius o aquesta instal.lació de funcionaris són ben poques. Són, però, els documents de la conquesta feudal els que donen dades més concretes. D'altra banda, la prospecció arqueològica mostra, de forma evident, l'existència d'aquestes restes de

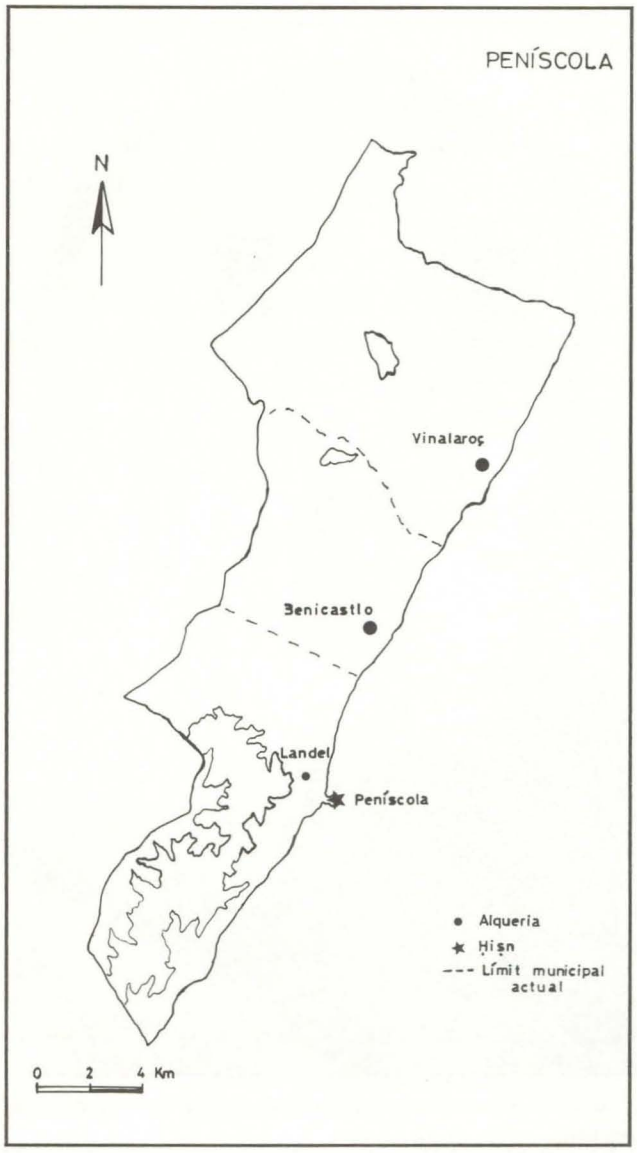

Territori de Peníscola, on falten per identificar els llocs de Cadanell i Doya.

construcció.

La *Crònica* de Jaume I (F.SOLDEVILA, 1988), en el cas de Peníscola, diu que els emissaris musulmans: "*dixeren que eren aparellats de lliurar a nós la vila e el castell*" (p. 199). Aquesta expressió de "*vila e castell*" fa referència, d'una banda, al nucli de poblament -certament important i urbanitzat- desenvolupat dins del gran recinte fortificat o "albacar". D'altra banda, l'expressió "castell" deu correspondre al recinte més elevat, la "celoquia", on, entre d'altres, hi devia residir l'alfaqui (*alfaqīh*, expert en lleis) que apareix una vegada com un dels emissaris que parla amb el monarca.

Aquesta rendició del castell significava, però, sotmetre tot el "territori castral" de Peníscola. Davant del mateix castell, Jaume I i els seus homes van rebre una sèrie de presents oferits pels "vells" musulmans que allí eren. Aquest consell de vells és el que dirigeix l'aljama o comunitat d'alqueries. En el cas de Peníscola, el territori s'organitzava al voltant de la imposant fortificació que hi ha al tombolo del mateix nom, acompanyat d'un nucli de població dins de l'albacar. Hi havia, a més, les alqueries, en zona oberta, de *Benicastlo* (Benicarló) i *Vinalaroç* (Vinaròs) -identificables amb els topònims clànics *Banu Gazlun* i *Banu 'Arus*, respectivament (C.BARCELÓ, 1982)-, com també els llocs de *Landel, Cadanell* i *Doya* (A.FERRANDO, 1979). D'aquests darrers indrets només hem localitzat el primer -prop del nucli urbà de Peníscola més que del castell-, però és segur que tots tres es trobaven pròxims a la fortificació. De fet, el *Repartiment* només conserva donacions de terres en aquests llocs, mentre que les alqueries de Benicarló i Vinaròs són donades totes senceres.

La ràpida descripció que fa del lloc al-Idrisi (en el segle XII), malgrat que no és precisa, és prou il.lustrativa, ja que, diu: "...Peníscola, plaça forta (*ḥiṣn*) sobre la costa, voltada de cultius i de viles (*qurā*), on es troba aigua en abundància..." (IDRISĪ, 1974, p.182).

El territori d'Almenara s'organitzà, igualment, a l'entorn de la fortificació o *ḥiṣn* instal.lat en un turonet de les estribacions muntanyoses de la Serra d'Espadà. Segons l'episodi de la rendició en la *Crònica*, el 1238, la fortificació disposava d'un albacar -un gran recinte emmurallat on hi havia, fins i tot, una mesquita- i d'una celoquia (F.SOLDEVILA,1988). Hi ha, a més, un parell de torres aïllades, però pròximes al *ḥiṣn*. L'occidental, anomenada *Bivalcadim*, es troba propera a la porta d'entrada a la fortificació. L'altra, orientada al mar, l'anomenen *Borgamuza* (A.FERRANDO,1979).

Aquesta fortificació s'orienta cap al nord i el seu "albacar" descendeix, pel pendent suau, cap a la plana, on es troben les alqueries. El relleu de la cara sud del turó és més abrupte i tallat. Només després de la conquesta feudal es modificarà la vinculació territorial d'Almenara cap al sud i, concretament, cap a la Vall de Segó. El motiu,

més que evident, fou la creació d'una ciutat de nova planta al vessant meridional del puig on es troba el castell.

En la celoquia del *ḥiṣn* es troba, en el moment de la conquesta, un "alcaid" (*qā'id*) acompanyat, aproximadament, de vint homes més. Tots ells al servei del darrer governador musulmà de València Zayyān b.Mardanîs en el nom del qual mantenien la fortificació per a defensa del territori andalusí. Es tractava, doncs, de la representació oficial, en aquest cas militar, del govern almohad en el territori d'Almenara. Contra aquest funcionari, representant del darrer govern andalusí a la zona, es rebelà l'aljama. Una vegada més, les comunitats rurals mostren la seua capacitat de decisió. En aquest cas es tracta de negociar directament amb Jaume I la rendició de tot el territori, és a dir, de totes les alqueries i el lliurament de la fortificació: *"e dixeren-nos tots los sarraïns de la vila e del terme qui eren aquí, que ens retrien les torres abdues, e l'albacar del castell, e que ells combatrien ab nós en u* (contra els homes establits a la celoquia), *e que fóssem segurs que els pendríem"* (p.243). L'estructura de la fortificació i la delimitació dels seus elements interns resten, llavors, netament fixats.

L'organització del territori a Almenara és la que sembla més complexa i, lluny de semblar-se a la de Peníscola, s'apropa més al cas de Borriana, amb unes relacions de dependència interna dins del mateix "territori castral". L'any 1239 Jaume I fa una donació de l'alqueria de *Cilx* (Xilxes) al terme d'Almenara en la qual s'assenyala que hi ha quatre alqueries més que hi pertanyen: *Mezmuda, Alagema, Raal* i *Alcudia* (A.FERRANDO,1979). Les altres alqueries de *Losa* (La Llosa) *Fesc* i *Benifaça* dependrien directament del *ḥiṣn*. Desconeixem, per ara, el paper que podria tenir la torre de *Mencofa* (Moncofa) dins d'aquesta organització del territori.

La subdivisió interna del territori d'Almenara, igual que passava a Borriana, pot explicar-se a partir d'un topònim i d'unes restes materials concretes: la torre *Borgamuça*. La seua pogué ser una instal.lació primerenca del tipus *burdj*, absorbida, posteriorment, per la construcció del *ḥiṣn*.

* * *

No hem clos, encara, l'estudi sobre el procés històric d'ordenació del territori andalusí a les nostres comarques, però, tot i això, podem dir que els "territoris castrals" estan, bàsicament, fixats. El seu funcionament s'articula a partir d'un centre

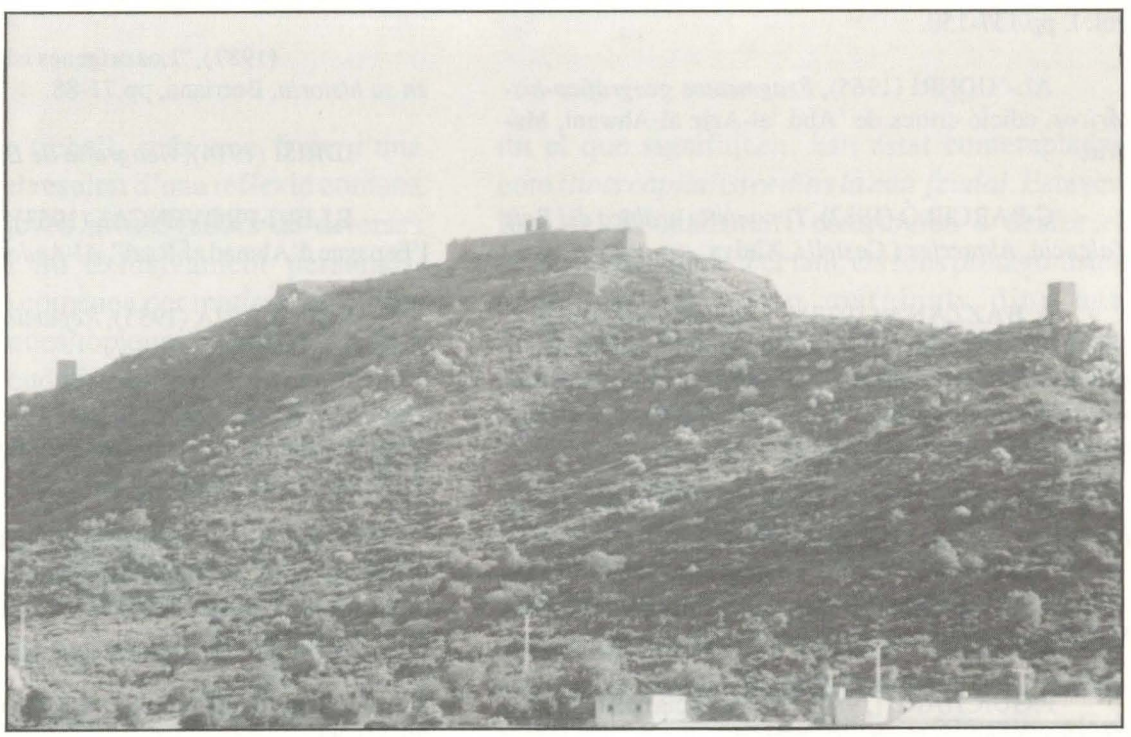

Vista general del hisn d'Almenara. Les torres als costats i els recintes de l'albacar i la celoquia al mig.

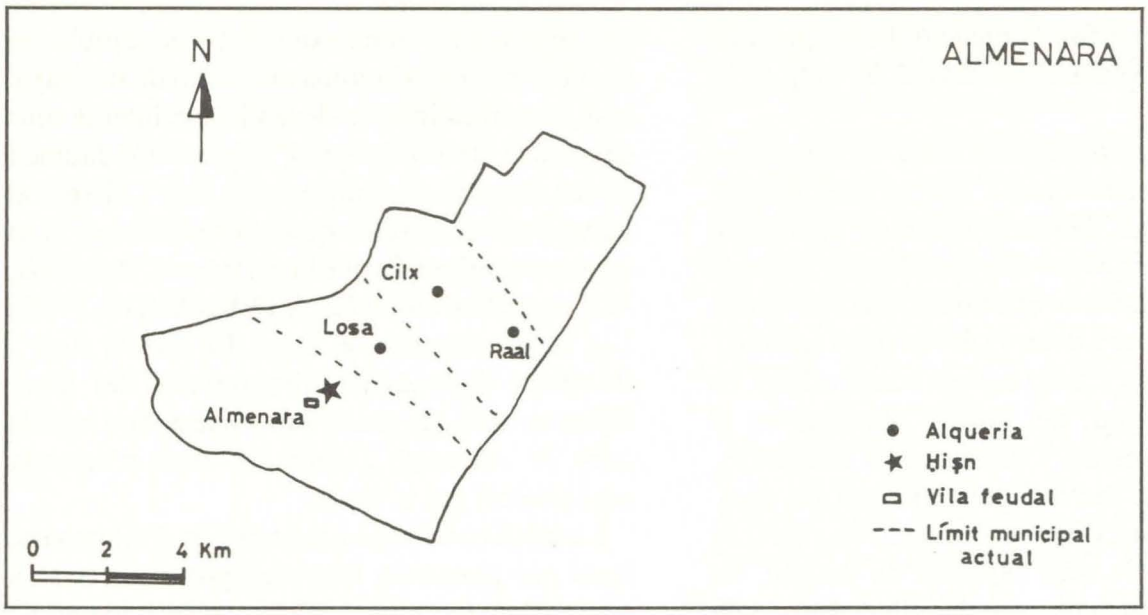

Territori d'Almenara. No ha estat possible localitzar, encara, les alqueries de Fesc, Benifaça, Mezmuda, Alagema i Alcudia.

vertebrador -ja siga un *ḥiṣn* o una *madīna*- que vincula tot un seguit d'alqueries.

La falta de referències escrites a les fonts àrabs obliga, de vegades, a consultar els textos que esmenten la conquesta feudal per destriar alguns dels elements constructius de les fortificacions andalusines i que, arqueològicament, són identificables en la prospecció superficial.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

M.ACIEN (1989), "Poblamiento y fortificación en el sur de al-Andalus. La formación de un país de ḥuṣūn", *Actas del III Congreso de Arqueología Medieval*, Oviedo, vol. I, pp.137-150.

AL-'UDHRĪ (1965), *Fragmentos geográfico-históricos*, edició crítica de 'Abd 'al-Aziz al-Ahwani, Madrid.

C.BARCELÓ (1982), *Toponímia aràbica del País Valencià. Alqueries i Castells*, Xàtiva.

A.BAZZANA (1977), "Las excavaciones en la Magdalena de Castellón. Estudio del yacimiento y primeros resultados arqueológicos", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, Castelló de la Plana, pp.175-202.

A.BAZZANA, P.CRESSIER, P.GUICHARD (1988), *Les châteaux ruraux d'al-Andalus*, Madrid.

A.FERRANDO (1979), *Llibre del Repartiment*, València, 4 vols..

P.GUICHARD (1980), "La Valencia musulmana", *Nuestra Historia*, València, tomo II.

P. GUICHARD (1986), "L'albacar et sa fonction: un débat en cours", *Histoire et archéologie de l'habitat médiévale*, Lyon, pp.113-118.

- (1987), "Los orígenes islámicos", *Burriana en su historia*, Borriana, pp.71-88.

IDRISĪ (1974), *Geografia de España*, València.

E.LEVI-PROVENÇAL (1953), "La description de l'Espagne d'Ahmad al-Razī", *Al-Andalus*, 18, pp.51-108.

R.DE MARIA (1935), *Repartiment de Burriana y Villareal*, València.

S.SELMA (1992), "El Islam: conquista, ocupación y transformación de las tierras castellonenses", *Historia de Castellón*, València, capítol 8 pp. 141-160.

- (1992-93), "Toponímia tribal i clànica d'origen berber al nord de sharq al-Andalus. (Recull i noves propostes)", *Estudis Castellonencs*, Castelló de la Plana, 5.

F.SOLDEVILA (1988), *Crònica o Llibre del Feits*, Barcelona.

BUTLLETÍ DE L'ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ, 12 (1992), pp. 67-76

L'ESCRIPTURA DEL COMERÇ A LA BAIXA EDAT MITJANA. UNA FONT MATERIAL D'ESTUDI

David Igual Luis
(Universitat de València)

ABSTRACT

This paper attempts to reveal that writing, defined as a historical source due to its mere existence and the meanings its conveys, may be the object of archaeological interpretation. Indeed, archive-stored writing remains are a portion of the material culture from the past. Texts written by late medieval merchants are a good example. Trade-companies were sent general market information under a wide variety of documents, so that they could guarantee economic growth, always framed within feudalism, in which the function of different urban phenomena is to be revised. The main mercantile sources are to be found in Italy, but there are numerous references also in the Crown of Aragon.

RESUM

L'article pretén mostrar que l'escriptura, definida com a font històrica tant pel contingut que transmet com per ella mateixa, pot ser susceptible d'una "interpretació arqueològica", perquè les seues restes acumulades en arxius formen part de la cultura material del passat. Un bon exemple en són els textos escrits pels mercaders baix-medievals. Mitjançant una gran varietat de formes documentals, aconseguien d'enviar notícies de l'evolució dels diversos mercats a les seus de llurs respectives companyies i podien així assegurar el desenvolupament econòmic, sempre dins un Feudalisme al si del qual cal reconceptualitzar la funció dels diferents fenòmens urbans. Els principals fons mercantils es troben a Itàlia, però també a la Corona d'Aragó hi ha nombroses referències documentals.

El present treball, més que fruit d'una investigació, és el resultat d'una reflexió comuna a una sèrie de joves investigadors de diverses procedències -i no exlusivament personal-. Aquesta reflexió comença per matisar una de les afirmacions típiques/tòpiques sobre la Història Medieval i el Feudalisme, que diu que *el món medieval és un món rural*. Això és cert des del punt de vista quantitatiu; però, qualitativament, no és menys evident l'existència d'importants nuclis urbans que hi determinen certes formes d'organització social i econòmica.

1. Les ciutats i els mercaders medievals

Fins els anys setanta, aquestes ciutats, amb tot el que signifiquen, han estat contemplades com *illots capitalistes dins la mar feudal*. Estaven fora del Feudalisme i contribuïen a desfer el sistema vassallàtic. Per tant, els seus protagonistes econòmics es veien marginats dins una historiografia més dedicada a l'estudi dels camperols, dels senyorius rurals i de la producció agrícola, que no a l'anàlisi de la realitat urbana.

Cap als anys vuitanta, però, comencen a escoltar-s'hi altres veus. D'una banda, historiadors com l'anglés Hilton parlen ja d'unes ciutats organitzades de manera substancialment semblant als senyorius, amb unes relacions de forces artesans/patriciat urbà similars a les de senyors/camperols. Passen a considerar-les autèntics feus on domina un sistema de producció familiar afí al

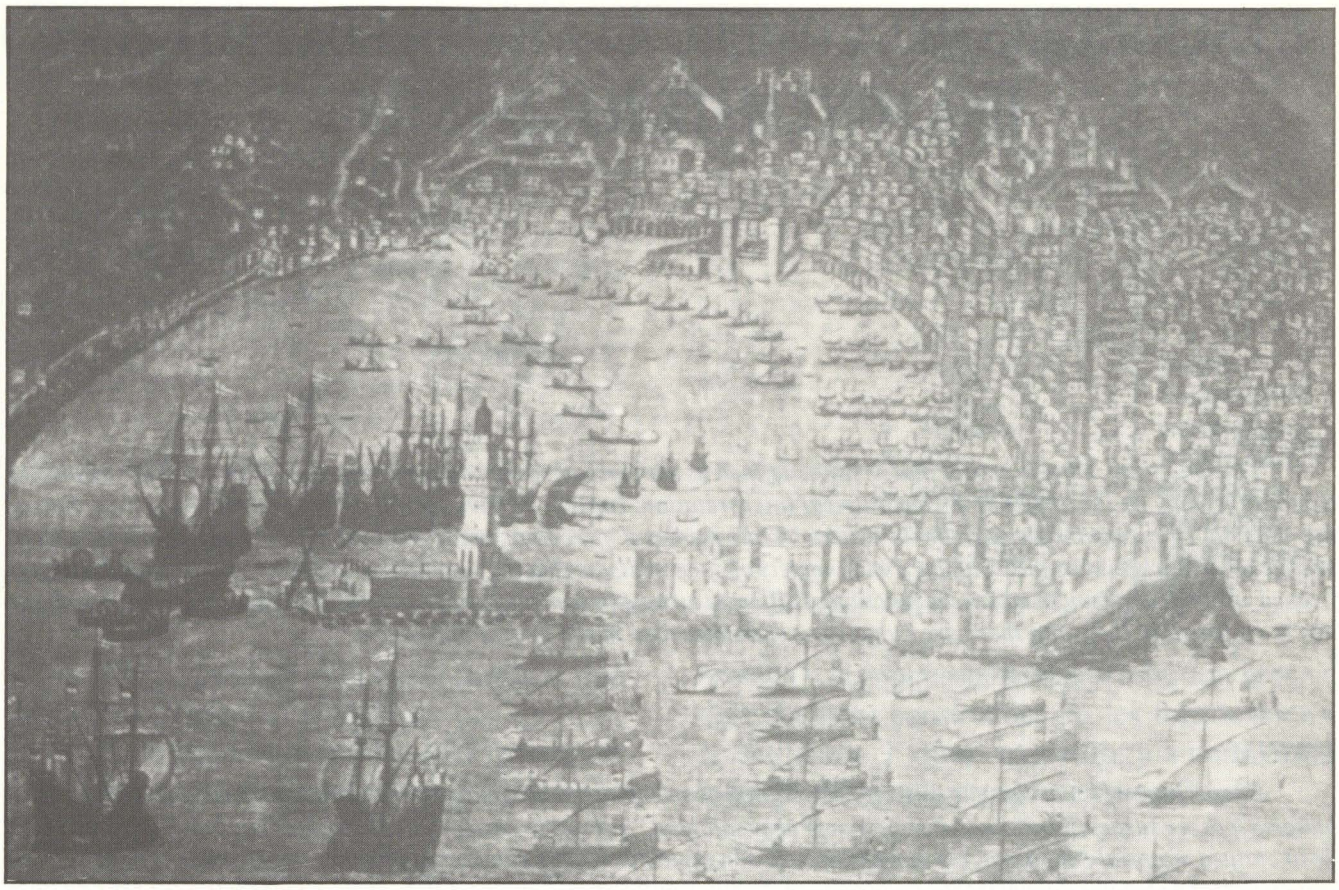

Les representacions d'algunes ciutats medievals demostren la importància de les activitats comercials que s'hi desenvolupaven. En la il.lustració, el port de Gènova, el 1481 (Museu Naval, Pegli).

del camp (HILTON, 1989) i on els nuclis ciutadans s'integren plenament en el sistema. D'altra banda, conceptes com "mercat", "producció per al consum", "producció per al benefici", etc., deixen de resultar estranys al Feudalisme. D'aquesta manera, Guy Bois, amb la seua definició d'un *mercat feudal* als segles X-XIII, arriba a invalidar la tesi sobre el paper del mercat en la dissolució del mode de producció feudal (BOIS, 1991).

Aquestes redefinicions teòriques han permés d'ajustar al vocabulari dels historiadors expressions com "l'Europa de les ciutats", en referir-se a la Baixa Edat Mitjana, o "ciutat industrial", en parlar de la València del segle XV. A l'hora que la història urbana, tant en la seua vessant demogràfica i socio-topogràfica, com en la de l'artesanat i del treball, ha esdevingut una de les protagonistes de la historiografia més recent (IRADIEL, 1990).

Fins i tot comença a reivindicar-se -tot i el reconeixement de l'aclaparador domini del món agrícola-, el paper de viles i petites ciutats com a nuclis d'integració mercantil i artesanal, i també la seua capacitat d'ordenació i jerarquització del territori mitjançant institucions com fires, mercats o ports d'abast comarcal i regional. Pensem-hi, per exemple, en viles o ciutats com Castelló, Morella, Sant Mateu, Sogorb, Peníscola, Vinaròs, ... (NAVARRO ESPINACH i IGUAL LUIS, 1992).

Però la reivindicació del paper de les ciutats en el Feudalisme implica, necessàriament, la reivindicació del paper dels seus principals agents econòmics. És evident que, malgrat la presència de nobles, eclesiàstics o camperols emigrats i moltes vegades caiguts en la pobresa i marginació, els protagonistes per excel lència de la vida urbana són artesans i mercaders.

Ara bé, de l'ambient vital i professional d'aquests grups socials, sabem ben poca cosa.

D'ell s'ocupen actualment les Universitats de València o Castelló a través de diversos projectes investigadors. Uns, es fixen en els mercaders valencians: Enrique Cruselles ha parlat ja en alguns treballs inèdits del caràcter "minimalista" de l'empresa comercial autòctona. D'altres, en els italians establerts al País Valencià: nosaltres mateixos realitzem la tesi de llicenciatura sobre els italians de la ciutat de València, mentre Carles Rabassa presenta un estudi ja més avançat dels comerciants estrangers de la llana del Maestrat.

Malgrat tot, fins ara, dels mercaders ni tan sols podem dir que conformen una professió definida. És veritat que existien grans comerciants, força coneguts i amb una funció molt clara. Però, per sota d'aquests, hi havia altres personatges, agricultors o artesans, que tot i no ser experts, s'hi dedicaven a l'intercanvi local i comarcal. És a dir, com a complement als seus ingressos, es desplaçaven per vendre la seua producció. És freqüent en la documentació la qualificació d'un mateix individu com a artesà o com a mercader alhora. L'actuació d'aquests xicotets comerciants no especialitzats ens és força desconeguda.

Quant als grans mercaders, en coneixem les dades comercials, el seu tràfic i l'organització empresarial; podem traçar-hi quadres de productes, de preus i de beneficis. Però a causa del caràcter nòmada d'aquests personatges, que fa que el testimoni escrit de la seua activitat es trobe dispers per diferents regions, no podem accedir al seu món personal. Ni a la seua llar, ni a la seua família, ni a la seua formació. Només podem ultrapassar *l'externalisme* dels estudis, bé en el moment en què se sedentaritzen, cosa que pot coincidir amb processos d'ennobliment i d'abandonament de l'activitat mercantil; o bé quan, després de moltes vicissituds arxivístiques, s'hi conserven diaris personals o referències notarials. Precisament, els projectes investigadors abans esmentats es realitzen amb informacions notarials i pretenen de posar èmfasi en les estratègies personals dels homes de negocis, tot canviant un poc l'objectiu tradicional d'estudi.

Tot i això, podem afegir-hi les dues etapes en l'evolució medieval dels mercaders que ens mostra la historiografia: l'una comprén l'Alta Edat Mitjana, fins al segle XI, aproximadament; l'altra, s'allarga des de la fi de l'etapa anterior fins al 1500, i estableix continuïtat amb l'època moderna.

Així, sabem que *el mercader alt-medieval* és un aventurer. Una de les més recents síntesis sobre l'home medieval afirma que el model de comerciant de l'època és el víking. Comerç i guerra o rapinya es barregen en les seues activitats, el risc domina la seua vida. S'hi troba totalment fora de l'organització ideològica de la societat (recordem que la trifuncionalitat estamental dominant sòlament esmenta aquells que resen, que treballen o que lluiten i ignora qui negocia mercaderia). Ha de tenir alguns coneixements de dret mercantil, de llengua i, sobretot, de navegació -atés que ha de saber orientar-se en la mar- (GUREVIC, 1990).

Per la seua banda, *el mercader baix-medieval* és molt diferent. L'aventurer ha esdevingut "empresari". Ha guanyat en riquesa i en poder econòmic, polític -participa en els consells municipals- i social -el comerç s'integra en l'esquema ideològic-. El desenvolupament d'acurades tècniques mercantils i financeres permet de controlar el temps, l'espai i també el risc. Entre aquestes tècniques, la fonamental és la constitució de companyies que facilitaven la divisió dels perills entre un mercader-propietari, que posa el capital comercial, i un mercader-navegant, que posa el mitjà de transport (TENENTI, 1988). Açò possibilita d'una banda, l'establiment del mercader en una ciutat seu de l'empresa; i, d'altra, la consolidació del negoci amb factors i corresponsals econòmics en diversos països comunicats per un sistema postal actiu i desenvolupat, l'estudi del qual ha generat un significatiu corrent historiogràfic.

L'*Istituto di Studi Storici Postali* a Prato (Florència) ha subratllat la importància del sistema dins les companyies medievals italianes. Els contractes d'*scarsella* o correu fixen les obligacions de cada missatger i la durada del viatge entre cada ciutat. L'incompliment d'aquest límit dóna lloc a sancions perquè el retard en l'arribada de notícies sobre la marxa dels mercats pot originar pèrdues a l'empresa. Les xarxes de

La iconografia del mercader baix-medieval el presenta lligat a la moneda, al segell de l'empresa i a les cartes mercantils (Retrat de Georg Gisze, comerciant nascut a Danzing el 1497, fet per Hans Holbein "el Jove", 1532).

comunicació arriben de la Toscana a tot Europa i es converteixen en elements fonamentals del desenvolupament econòmic d'aquestes societats.

Redactats pels mercaders, sense intervenció dels notaris, cartes, memorials, comptes, lletres de canvi, nòlits, assegurances, etc. són els nous documents que circulen pel continent i que suposen una manera d'organitzar la informació i d'entendre la riquesa com a instrument generador de més riquesa. Així doncs, *els mercaders del XIV i del XV ja no són artesans del comerç, sinó "empresaris capitalistes"* (MELIS, 1977, pàg. 82). Utilitze els termes "empresari" i "capitalisme" de forma conscient, per fer més evident el contrast entre els mercaders de l'Alta i de la Baixa Edat Mitjana. Tanmateix, la seua aplicació als segles XIV-XV és molt discutida, com es va testimoniar en un recent curs sobre fonts mercantils celebrat a Sant Miniato (Pisa): ¿És la capacitat de racionalitat de les empreses baix-medievals i la seua voluntat de creixement una característica que defineix el capitalisme? En el fons, tot depén de la qualificació d'aquest sistema productiu. Tenenti, per exemple, sí creia possible aplicar el mot perquè, per a ell, capitalisme és igual a organització voluntària de l'activitat i dels rendiments econòmics, individuals o col lectius.

2. L'escriptura i el seu ús comercial

En últim extrem, l'escriptura és l'instrument utilitzat per les companyies mercantils per tal assegurar la seua activitat econòmica. D'entrada, podríem definir "escriptura" com "la representació de paraules o idees mitjançant símbols gràfics". Tradicionalment, s'hi considerava el seu caràcter de transmissora d'un contingut determinat. Ara bé, el que ens interessa és la consideració que en fan alguns treballs recents. Així, es pretén de veure l'escriptura com a objecte d'estudi d'una genèrica *Història de la cultura escrita*, que agrupa i uneix en la mateixa vessant científica els coneixements fins ara analitzats separadament per branques com la Paleografia, la Diplomàtica i l'Arxivística (GIMENO BLAY, 1986).

L'escriptura és una font històrica més, i no únicament un vehicle de transmissió. La seua existència en qualsevol societat ajuda a articular-la i organitzar-la. I, en estructurar la societat en alfabetitzats i analfabets, reflecteix en la cultura diferències, disfuncions i marginacions ja establertes en altres parcel les sòcio-econòmiques. Perquè, en definitiva, els que controlen l'ús escripturari són les classes dominants de la societat (JEAN, 1989).

Així, la comunicació escrita, al contrari que l'oral, presenta com a característica fonamental el desig de perdurar envers la col.lectivitat futura. És un mitjà intel.lectualitzant de la vida i, amb això, un punt d'observació privilegiat per tal de conéixer i comprendre -o fer conéixer i comprendre-, la societat i els homes que s'hi relacionen. Jerarquitza i organitza la comunicació

i la informació. Esdevé un objecte dinàmic dins una problemàtica més ampla com és la de la comunicació humana.

Es tracta de fer una història social que estudie no sols els documents escrits sobre paper, sinó també de qualsevol altre tipus -com ara els epigràfics-. Que responga qüestions com qui escriu, quants, com, on, ... D'altra banda, la tradicional dicotomia entre Arqueologia i escriptura pot desfer-se. Perquè des del moment que definim una Arqueologia com a història de la cultura material i que diem que els documents escrits són interpretables com a part de la producció d'una societat, *l'escriptura esdevé susceptible d'una "interpretació arqueològica", és a dir, com a part de la cultura material d'una època, d'una gent i d'un món.*

En aquest sentit, el fet que de la Baixa Edat Mitjana disposem de molts més documents que no de l'Alta, no es deu únicament a les condicions de conservació dels fons. La realitat és que en els segles XIV i XV l'escriptura s'utilitza, necessàriament, més que en els anteriors. I qualsevol raó pot explicar aquesta necessitat: la societat ha guanyat en complexitat, les relacions polítiques són menys directes i precisen d'un testimoni material, l'economia creix i exigeix major control, ... D'altra banda, tenim més documents dels mercaders d'aquesta època perquè els hi són requerits per controlar el temps, l'espai i el risc dels quals parlàvem anteriorment. L'acumulació documental que podem trobar en alguns arxius italians no és fruit de la casualitat: l'escriptura és el mitjà elegit pels comerciants per dirigir l'activitat mercantil, per administrar-ne la informació i per contribuir al seu creixement econòmic. La proliferació del material escrit és, doncs, un fet interpretable històricament, més enllà del seu contingut.

La massiva utilització de documents escrits va complicar la professió mercantil. A partir del segle XIII cal una preparació i una instrucció. El mercader analfabet difícilment pot tenir èxit en els seus negocis. Les escoles laiques urbanes es configuren com a centres d'ensenyament dels fills dels burgesos que algun dia accediran al comerç. I l'aprenentatge de ciències clàssiques deixa pas a les ciències aplicades que, com l'aritmètica, són necessàries per al treball. Els estudis poden continuar-se a la universitat, però, més freqüentment, són les mateixes companyies les encarregades d'educar instrumentalment els nous mercaders, mitjançant els *afermaments*, contractes signats davant els notaris que serveixen per posar a treballar una persona, per establir serventes o per ensenyar un ofici. Aquest sistema és bàsicament emprat pels artesans, però també els nostres personatges en fan ús, como ho demostra el cas del mercader de Catí Joan Spígol (1406-1450) que va ser contractat als 13 anys a Barcelona pel seu tutor perquè aprenguera comerç (PUIG, 1953, pàg. 357).

Per aquestes raons, l'anàlisi de la formació cultural ha esdevingut un lloc comú en la historiografia a l'hora de parlar del mercader baix-medieval. Armando Sapori, tot rebatent les antigues afirmacions de Werner Sombart, ja havia dit que, almenys en l'àmbit italià, el comerciant posseïa una certa cultura literària i un gust per les lletres (SAPORI, 1981, pàg. 33). Així, en matèria d'educació, la llengua (recordem que el llatí ja ha desaparegut com a vehicle de comunicació en el moment de la màxima difusió de les llengües romàniques, gràcies, en part, a l'ús comercial i al canvi en el caràcter dels alfabets), esdevé un element important del qual es requereix, almenys, un mínim coneixement.

L'escriptura mercantil és testimoni de l'ús no institucional de l'escriptura, de la seua circulació en ambients nous respecte al passat i de la seua funcionalitat a causa de les exigències de la vida quotidiana. És un mitjà per comunicar-se i memoritzar, i, per tant, no obeeix a exigències formals. És l'anomenada *scrittura mercantesca* definida per la Paleografia italiana (MELIS, 1972; MIGLIO, 1979 i 1986; ORLANDELLI, 1959): cursiva de mòdul xicotet, amb tendència a l'allargament i amb escassetat de connectors, molt ràpida i verticalitzada, i força difícil d'entendre per la gran quantitat d'abreviatures tècniques. Els seus orígens es remonten als segles XIII i XIV, a la Toscana: el fragment de text més

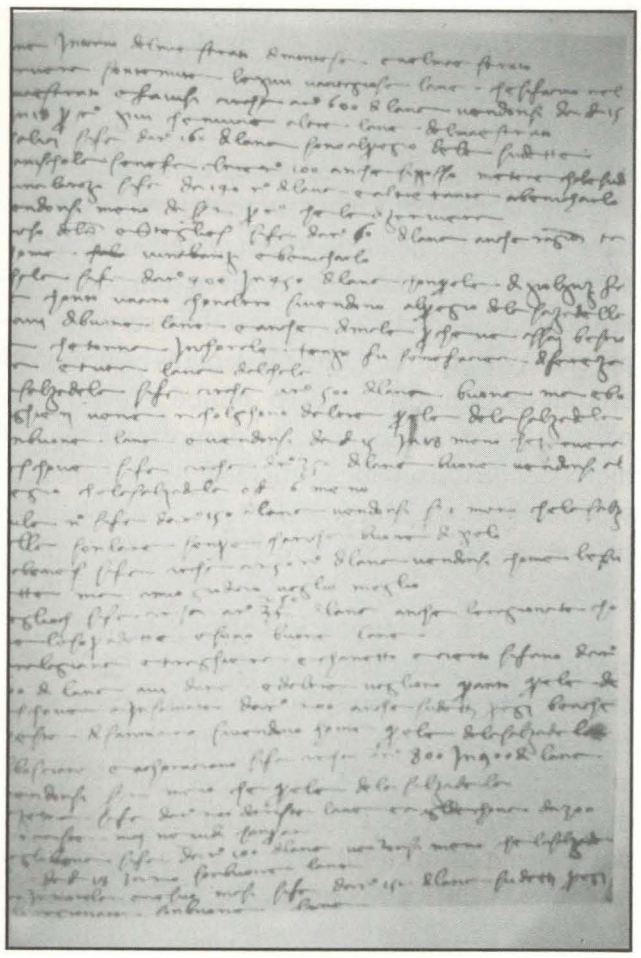

Una gran quantitat de cartes circulen pels mercats mediterranis i donen nombroses notícies, no exclusivament econòmiques. En aquesta, tramesa per la filial de la companyia Datini, de València a Florència, es fa relació dels centres llaners del Maestrat (Arxiu Datini, de Prato).

antic que es coneix és un compte comercial del 1211; i els llibres de les companyies Datini i Peruzzi, d'inicis del XIV, en són els exemples més clars.

La proliferació de textos mercantils coincideix amb dos fets: la major confiança en la seua credibilitat i fiabilitat i el conseqüent abandonament del recurs al notari. La mateixa forma *mercantesca* dels escrits, juntament amb el segell de cada companyia i altres signes externs, donaran autenticitat a les transaccions i als negocis que es redacten. A més, la progressiva participació de la classe comercial en la vida política fa que aquest mode escripturari arribe als documents comptables de les finances públiques, dels quals és un bon exemple el *Banco de San Giorgio* de Gènova. Fins al punt que al segle XVI se li dóna valor jurídic.

Tot açò vol dir que, dins l'àmbit mercantil i coincidint amb el creixement de la importància social dels mercaders, s'elabora un nou tipus de documentació. Aquesta cobreix una necessitat referent a títols de propietat i a la conservació de la memòria de les activitats empresarials, però de cap manera substitueix la documentació oficial notarial. S'hi estableix de manera paral.lela. Per tant, la teoria del professor italià Federigo Melis, que mantenen encara els seus deixebles de l'*Istituto Internazionale di Storia Economica Francesco Datini de Prato*, ha de ser matisada. Aquell, tot basant-se en el cas toscà, va deduir que la font notarial no era vàlida per a l'estudi del món mercantil de la Baixa Edat Mitjana. Això no s'acompleix en casos com els dels genovesos (D'ARIENZO, 1985). A més, estudis recents sobre els florentins establerts a la ciutat de Sevilla afirmen que, en realitat, encara recorrien al notari a finals del segle XV (VARELA, 1988, pàg. 15-19).

La *mercantesca* és l'expressió d'una nova relació entre individu i escriptura, nascuda de la voluntat d'uns mercaders socialment emergents que només utilitzen la llengua considerada "vulgar". La necessitat de l'escriptura comportarà la formació d'una cultura laica essencialment tècnica i especialitzada, que no és la dels notaris, legisladors o cronistes, però que es caracteritza per una major competència específica. El *document* és el pont material entre el món de la cultura escrita i el món dels tradicionalment marginats d'aquesta, que esperaven aconseguir-la. És l'instrument d'accés a l'escriptura, element de poder de les classes dominants. A més, el seu ús mercantil durà l'alliberament de les normes i regles antigues. D'aquesta manera, hem de considerar el trasllat de llenguatge parlat a la forma escripturària com a responsable de part del mèrit de la laïcització cultural en la tardor de l'Edat Mitjana.

El *llibre* apareix també en la casa del comerciant, bé com a mitjà de lectura (llibres eclesiàstics o d'autors clàssics i poetes renaixentistes italians), bé com a compendi d'ús

pràctic (registres, comptabilitats o manuals d'activitat mercantil) (GUREVIC, 1990, pàg. 277-79). Els inventaris que s'hi puguen trobar testimonien aquesta presència. Així, per exemple, el 2 de maig de 1492, Francesco Cortesi fa una relació de llibres que formen part de l'herència del seu germà Antonio, mercader florentí de València. Aquests llibres es trobaven a casa d'un altre florentí, Juliano Jocundo (*Arxiu del Regne de València* -en endavant, *A.R.V.*-, protocols del notari Mateu Gil, núm. 1121). A la llista apareixen les obres de Sant Gregori i Sant Agustí i un *Vita Patrum* en vulgar, però també les de Sèneca, Estrabó i Ovidi, i les més actuals de Ramon Llull (*Ars Magna* i *Lògica*), i Petrarca, aquesta última redactada *en tosquà*.

3. Geografia i tipologia de les restes

El nucli principal de concentració de la documentació conservada és la península italiana i, dins d'ella, la Toscana, amb Florència i Prato al capdavant. Les companyies mercantils de la zona són les que millor han desenvolupat tot el que hem dit fins ara. Melis i els seus seguidors, als anys seixanta, van emprendre la investigació de l'immens arxiu de la companyia de Francesco Di Marco Datini, i n'han estret algunes conclusions. S'hi ha pogut configurar, d'una banda, l'estructura típica del que serien aquestes societats o *aziende* (cases centrals, filials); d'altra, la seua diversificació de funcions (banca, comerç, especulació monetària); i, finalment, els seus enllaços a tot Europa (MELIS, 1962). S'hi troben gairebé 200.000 cartes, de les quals el 60 % prové de fora d'Itàlia. Aquesta quantitat i la qualitat de la font expliquen que els seus estudiosos hagen volgut elaborar historiogràficament el "sistema econòmic europeu" baix-medieval a partir d'ella únicament, la qual cosa és unidireccional.

D'altra banda, tot això suposa instaurar la superioritat italiana en la construcció d'aquest sistema. S'hi considera els mercaders florentins o genovesos com a colonitzadors de les terres amb què comercien, i es menysprea la possibilitat de desenvolupament autòcton i independent. Fins i tot, a la supremacia econòmica s'uneix una preeminència cultural. Així, alguns autors de l'esmentat curs de Sant Miniato, per justificar l'acumulació documental, van parlar, encara que de forma col loquial, d'una *relació profunda de la Toscana amb l'escriptura (sic)* que faria que hi existís major alfabetització.

Tots dos són conceptes pejoratius i contenen profundes implicacions ideològiques de difícil assimilació. A partir d'elles es pot passar fàcilment a parlar de superioritats "nacionals" o d'altres encara més perilloses. I és que, de fet, sembla millor recórrer a factors polítics o sòcio-econòmics per explicar el centralisme toscà dels fons mercantils, en oposició a altres llocs com Venècia, on només existien petites empreses molt sotmeses a l'estat. Ací, les famílies mercantils, per adquirir prestigi i demostrar la seua antiguitat, havien d'inscriure's als registres estatals. Contràriament, a Florència, les grans companyies i famílies no trobaven una estructura de poder que permetera tal reconeixement; únicament podien evidenciar el seu *curriculum* a través dels registres i llibres.

Amb tot, aquests treballs italians han establert una classificació de fonts dels seus arxius que pot ser comuna a d'altres companyies, no sols italianes, sinó de tot arreu (MELIS, 1972 i 1977, pàg. 68-82; SAPORI, 1981, pàg. 88-105). És la següent:

1. *La correspondència comuna.* Cartes comercials de gran varietat, enviades pels factors de les companyies, que recullen tota classe de notícies polítiques, socials, culturals i econòmiques (evolució dels mercats) de la zona des d'on es trameten. Són el millor instrument de comunicació i de difusió de la informació.
2. *La correspondència especialitzada.* De caràcter econòmic. S'hi inclou extractes de comptes, cartes de transport marítim, factures, llistes de preus i de càrrega de naus, i lletres de canvi (ordres de pagament enviades a ciutats alienes i que amaguen operacions de crèdit o d'especulació monetària).
3. *Les escriptures privades.* Contractes estipulats

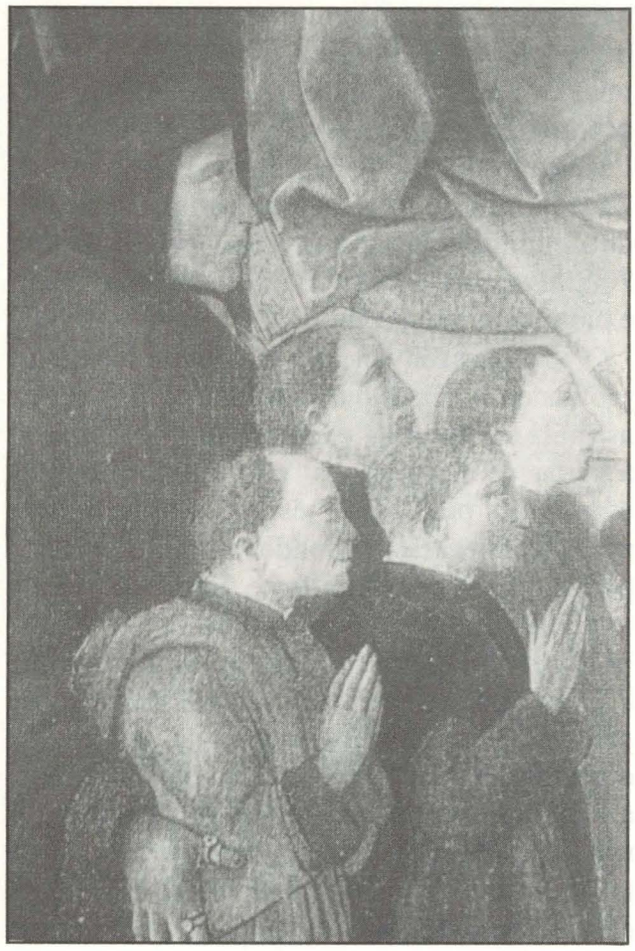

Francesco Di Marco Datini va constituir, entre 1396 i 1410, una companyia de la qual s'han pogut reconstruir les ramificacions europees. A la foto, Datini i quatre bonihomini (Retaule de 1453 de la Galleria Comunale di Prato).

directament entre les parts, semblants als redactats pels notaris, però més clars i senzills. Són els documents de constitució de les companyies, les pòlisses d'assegurances o els nòlits de naus.

4. *La comptabilitat.* Suma d'escrits que segueix sistemàticament les variacions del patrimoni de l'empresa. Se'n distingeix una d'analítica i una altra de síntesi. A la primera pertanyen els quaderns de despeses de mercaderia (costos de transport i emmagatzematge de productes), els de canvis, els de despeses de la casa (on consta el manteniment material dels empleats de l'*azienda*) i el *memorial* que recull tots els comptes mercantils i bancaris i és el més important. A la segona tenim el *libro mastro* o major, on es plasmen totes les activitats empresarials, sempre organitzades pel sistema de la "partida doble" (deure/haver). Per a molts autors, aquest procediment comptable dels segles XIV i XV és característic del capitalisme i, amb cert determinisme, en parlen com la base del desenvolupament econòmic dels mercaders.

Hem de destacar certa diferència entre la comptabilitat de la casa comercial, com és el cas anterior, i la de l'artesanal, perquè aquesta la distribueix més aviat basant-se en les fases i sectors de producció. Així, la companyia de la llana d'Agnolo i Niccolò & Francesco Datini (1396-1400) posseïa llibres distribuïts per *lavoranti, filatori, orditori e tessitori i tintori.*

5. *Els manuals de mercaderia i les cròniques familiars.* Compilacions privades, no secretes. Els primers, en ser redactats pels empleats de la casa comercial, afavorien l'aprenentatge dels nous mercaders i el desenvolupament dels negocis. Descrivien rutes, monedes, mesures, calendaris, impostos, ... de tots els mercats europeus, africans o asiàtics. Les cròniques, per la seua banda, reflectien la realitat personal i familiar de cada empresa, tot barrejat amb notícies polítiques d'interés.

Quant a la precisió tipològica, pocs llocs poden comparar-se a Itàlia. Sabem que algunes zones de França han conservat restes semblants, però més disperses i escasses. Pel que fa a la Península Ibèrica, hi ha ben poca cosa estudiada i/o publicada. De l'època medieval coneixem la transcripció d'un manual català de mercaderia (GUAL CAMARENA, 1981), fet cap a l'any 1385, que respon al model toscà quant a la descripció, valoració i llista de productes, càlculs matemàtics, equivalències monetàries, tarifes duaneres, etc. També tenim la del diari del mercader Pere Seriol del 1371, on, enmig dels comptes administratius, apareixen referències als seus sentiments amorosos (GIMENO BLAY i PALASI FAS, 1986). A més hi ha un altre diari valencià del segle XV en curs d'edició. Pel que fa a les darreries del XVI, Ruiz Martín va publicar fa temps les cartes intercanviades amb Florència del mercader castellà Simón Ruiz (RUIZ MARTIN, 1965).

Tot és poc comparat amb l'abundància

italiana. Una possible explicació d'aquesta mancança pot ser que els nostres comerciants recorregueren al notari d'una manera més habitual que no els seus "col.legues" italians. Per tant, és en els protocols o notals on cal buscar els documents que hi redactaven.

De tota manera, cal anar amb cura de no posar en dubte l'ús escriptural que pugueren fer els mercaders castellans i catalano-aragonesos i la necessitat que de l'escriptura pugueren tenir. Nosaltres no dubtem d'aquest ús i d'aquesta necessitat. Segons Rafael Conde, de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, ni el comerç ni les finances de la nostra Corona eren "àgrafs"; es coneixia la comptabilitat per partida doble, els xecs, les lletres de canvi -la primera de les quals conservada a València és del 1371-, etc. La desaparició dels fons, perquè d'això es tracta, es deu al fet que en la seua major part van recaure en arxius nobiliaris, a causa de l'ennobliment dels mateixos mercaders i als matrimonis mixtos. I en produir-se l'ordenació d'arxius als segles XVIII i XIX van ser destruïts, atés que no interessaven als posseïdors d'aleshores. És, doncs, l'evolució arxivística que ens impedeix gaudir avui de fonts mercantils (CONDE, 1992).

Certament, que hi ha una activa producció escriptural dels mercaders peninsulars ho proven els documents notarials, amb contínues referències a capítols, cartes, lletres de canvi i albarans signats de mà de cada individu. Alguns exemples en són els següents:

- El 10 d'octubre de 1477, el valencià Gabriel Fenollosa nomena procurador Carlo Torosani, mercader de Palerm, *ad recuperandum pro me a quibusuis personis quascumque scripturas publicas et privatas et quoscumque libros cuiusuis societatis inhite inter me, ex una, et quasuis personas, ex altera* (*A.R.V.*, protocols de Jaume Salvador, núm. 1997).
- El 17 de gener de 1478 s'emet una sentència arbitral per un plet establert entre Antonio Mari, venecià resident a València, y el ciutadà Francesc Besant. El litigi és a causa d'una venda de llana feta per Besant a Mari; l'àrbitre condemna l'italià en utilitzar com a argument *hun memorial o contracte fet de la mà d'en Pau Vives, corredor, entre ells* (*Ibid.*, núm. 1998).
- I el 24 de novembre de 1485, el mercader florentí de València Cesare de Barzi confessa al genovés Andrea Gentile que és seu un deute de canyella que el toledà Francisco de Acre li ha reconegut *cum albarano manu illius facto* (*Ibid.*, núm. 2004).

A més, algunes cites concretes ens fan entendre com era d'imprescindible l'escriptura per al comerç i per a la banca a la Baixa Edat Mitjana. Això s'hi reflecteix en demostracions de fenòmens de *delega grafica*, que es donen quan un analfabet necessita fer un text i utilitza els serveis d'algú que sap escriure, bé professional com notari o escrivà (*delega forte*), bé una altra persona (*delega debole*). És ací on l'enfrontament entre l'oralitat i l'escriptura i la subordinació social es fan més palesos (GIMENO BLAY, 1981). Així, en diverses lletres de canvi enviades de Mallorca a València, consta que els emissors no saben escriure i han encarregat la seua redacció a familiars, coneguts o professionals de l'escriptura:

- *yo Joan Domènec, menor, faç la present a pregàries d'en Joan Serra, per tant no sap escriure...* (*A.R.V.*, protocols de Jaume Salvador, núm. 1997, 1477, abril 3);
- *per quant lo senyor mon pare no sap escriure, jo Rafel Bogua faç la present a voluntat sua...* (*Ibid.*, núm. 2689, 1486, maig 26);
- *per quant yo dit Bernat Tarragó no sé escriure, de voluntat mia faç fer la present letra de canvi per en veritat a en Pere Segura, menor...* (*Ibid.*, núm. 2689, 1486, maig 30); o
- *per quant lo dessús dit Nicholau Folch no sab escriure, Miquel Torres, escrivent, he feta a pregàries e de voluntat sua la present* (*Ibid.*, núm. 2689, 1486, octubre 26).

En resum, podem dir que la difusió de l'instrument escripturari en els ambients mercantils baix-medievals era general a bona part del continent europeu. I és que també en d'altres indrets fora de la Península Ibèrica són aplicables arguments com els anteriors. El 24 de novembre de 1484 es protesta a València un canvi enviat d'Avinyó per Margarita Loquina qui afirma: *per*

ce que ye ne say scrire, je fat scrire la present per mestre François Marin (*Ibid.* , núm. 2003).

Estem davant d'una ampla alfabetització de finalitat eminentment pràctica. Com diuen Gimeno Blay i Palasí Fas (1986, pàg. 39-42), l'objectivació que implica la plasmació escrita permet al mercader de desenvolupar un tractament complet de la informació acumulada. Això li serveix per conèixer les fluctuacions financeres dels seus negocis i els diferents mercats amb què s'hi relaciona. La varietat tipològica dels llibres i documents generats constata una racionalització general de la vida, condició del desenvolupament econòmic. L'escriptura no sòlament facilita un contingut. Els arguments a què hem recorregut fins ací demostren que és un element material més, que ajuda a la progressiva construcció social del passat històric i al seu creixement. I, com a tal, també mereix ser estudiat.

BIBLIOGRAFIA

BOIS, G. (1991): "Le dèveloppement du marché á l'intèrieur du systéme fèodal (ss. X-XV)", *Els espais del mercat. II Col.loqui Internacional d'Història Local*, Diputació de València, en premsa.

CONDE, R. (1992): "Crédito, deuda y banca", Congreso *"La Corona de Aragón y el Mediterráneo (ss. XV-XVI)"*, Saragossa, en premsa.

D'ARIENZO, L. (1985): "Problemi diplomatisti tra Genova e Siviglia. Considerazioni sulle fonti italo-iberiche nel Basso Medioevo", *Presencia italiana en Andalucía, siglos XIV-XVII: Actas del I Coloquio Hispano-Italiano*, Sevilla, pàg. 187-220.

GIMENO BLAY, F.M. (1981): "Gli analfabeti e l'amministrazione: Note sui loro rapporti attraverso la scrittura", *Alfabetismo e Cultura Scritta. Notizie*, 7, pàg. 10-14.

- (1986): *Las llamadas ciencias auxiliares de la Historia: ¿Errónea interpretación? (Consideraciones sobre el método de investigación en Paleografia)*, Institución Fernando el Católico, Saragossa.

- i PALASI FAS, Mª T. (1986): "Del negocio y del amor: el diario del mercader Pere Seriol (1371)", *Saitabi*, 36, pàg. 37-55.

GUAL CAMARENA, M. (1981): *El primer manual hispánico de mercadería (siglo XIV)*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona.

GUREVIC, A.J. (1990): "El mercader", a LE GOFF i altres: *El hombre medieval*, Alianza Ed., Madrid, pàg. 252-294.

HILTON, R. (1989): *Les ciutats medievals*, Societat Catalana d'Estudis Històrics i L'Avenç, Barcelona.

IRADIEL, P. (1990): "El mundo urbano: propuestas y perspectivas de la investigación medieval", dins el cicle de conferències Nous plantejaments de la història medieval valenciana, publicat a *Millars*. Geografia-Història, XIII, pàg. 57-66.

JEAN, G. (1989): *La escritura, archivo de la memoria*, Aguilar Universal/Arqueología, Madrid.

MELIS, F. (1962): *Aspetti della vita economica medioevale*, 2 vols., Monte dei Paschi, Siena.

- (1972): *Documenti per la storia economica dei secoli XIII-XVI (con una nota di Paleografia Commerciale a cura di Elena Cecchi)*, Istituto Internazionale di Storia Economica Francesco Datini, Florència.

- (1977): *Las fuentes específicas de la historia económica y otros estudios*, Universidad de Valladolid.

MIGLIO, L. (1979): "Considerazioni ed ipotesi sul libro 'borghese' italiano del Trecento", *Scrittura e Civiltà*, III.

- (1986): "L'altra metá della scrittura: scrivere il volgare (all'origine delle corsive mercantili)", *Scrittura e Civiltà*, X.

NAVARRO ESPINACH, G. i IGUAL LUIS, D. (1992): "Les viles medievals de la Plana: nuclis artesanals i mercantils", *III Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, en premsa.

ORLANDELLI, G. (1959): "Osservazioni sulla scrittura mercantesca nei secoli XIV e XV", *Studi in onore di R. Filangieri*, vol. I, Nàpols.

PUIG, J. (1953): "El mercader de Catí Joan Spígol", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXIX, pàg. 354-371.

RUIZ MARTIN, F. (1965): *Lettres marchandes échangées entre Florence et Medina del Campo*, SEVPEN, París.

SAPORI, A. (1981): *Il mercante italiano nel Medioevo*, Jaca Book, Milà.

TENENTI, A. (1988): "El comerciante y el banquero", a GARIN, F. (ed.): *El hombre del Renacimiento*, Alianza Ed., Madrid, pàg. 196-228.

VARELA, C. (1988): *Colón y los florentinos*, Alianza Ed., Madrid.

BUTLLETÍ DE L'ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ, 12 (1992), pp. 77-96

EL CORDER JOAN BORRELL (1467). ESTUDI DE CULTURA MATERIAL

Germán Navarro Espinach
(Universitat de València)

ABSTRACT

The study of a late medieval Valencia cordmaker's dwelling and workshop through his testament and heritable property inventory is the point from which we attempt an approach to certain aspects in the history of late medieval urban craftsmen. The specific distribution of artisans and their activities in the urban space is the first problem to be solved. How far the socioeconomic structure contributed to the formation of domestic performances and the definition of material culture rules is the second. The reconstruction of esparto and hemp manufacturing processes, identification of technologies, and the official supply of products at the city market are also under consideration.

RESUM

L'estudi de la casa i de l'obrador d'un corder de la ciutat de València en la segona meitat del segle XV, mitjançant el seu testament i l'inventari de béns, serveix d'excusa per tal d'abarcar alguns aspectes de la història de l'artesanat urbà de la Baixa Edat Mitjana. El primer problema per resoldre és la distribució concreta dels menestrals i llurs activitats a l'espai físic de la ciutat. En un segon nivell, cal descobrir en quina mesura l'estructura sòcio-econòmica contribuí a la formació dels comportaments domèstics, i a la definició de certes normes específiques de cultura material. A més a més, es pretén la reconstrucció dels processos manufacturers del cànem i de l'espart, i la identificació precisa de les seues tecnologies pròpies, com també l'oferta de productes que circulaven pel mercat local.

1. INTRODUCCIÓ

L'arqueologia és la via d'accés privilegiada per a l'estudi de la cultura material del passat. L'escriptura o la iconografia sols en certes ocasions poden oferir una visió paral.lela de les condicions materials de vida i de treball de les persones. I malgrat que les clàssiques arqueologies polonesa i italiana, l'antropologia anglosaxona del materialisme cultural, o l'arqueologia industrial britànica més recent, han fet un esforç de definició d'aquest tipus d'estudis, sembla que la història de la cultura material ha continuat essent encara una investigació jove sense un projecte definitiu per davant de les recerques (J.M. PESEZ 1978).

Senzillament, es tracta d'habilitar-ne una eina d'anàlisi, un instrument útil dins la història total que facilite les síntesis. La gran col.lecció d'objectes que constitueixen la cultura material històrica ha d'ésser explicada dins l'estructura sòcio-econòmica on pren sentit. Mitjançant la cultura material podem arribar a certs nivells d'abstracció més enllà de la simple retòrica de la curiositat. L'espai viscut per les persones és bàsic per tal de comprendre les relacions socials, les formes de producció, i l'organització del treball en el si d'una societat, i al mateix temps no pot entendre's mai sense la seua contextualització dins d'aquesta. De fet, la cultura material també ens dóna llum sobre el marge que hi ha entre les necessitats i les satisfaccions, entre la riquesa i la supervivència, entre l'elitisme i la desigualtat.

Des d'un altre punt d'eixida, la historiografia recent i novedosa al voltant de l'artesanat medieval es preocupa cada vegada més per tornar al lloc del treball mateix, analitzar-lo tal i com ha estat viscut, identificar el significat i les representacions que els grups i els individus li atribueixen en un determinat moment i en una determinada societat (G. CHERUBINI 1984; P. IRADIEL 1984, 1990).

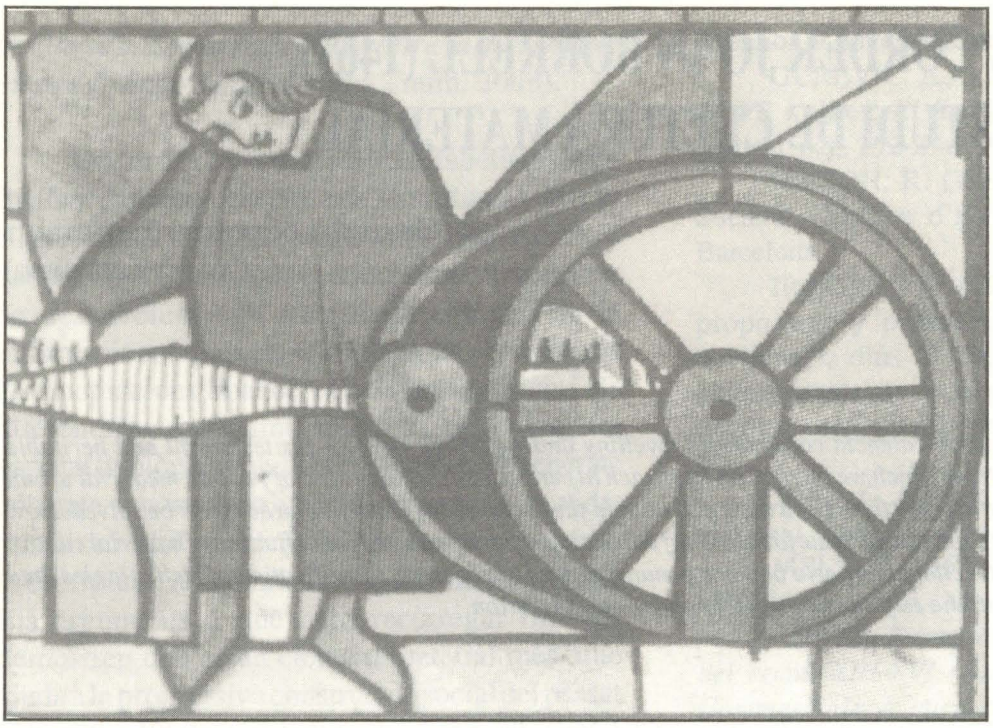

Corder treballant a la roda (detall d'una vidriera de la Seu d'Amiens)

El primer problema que ha de resoldre's és la distribució concreta dels artesans i llurs activitats dins l'espai físic de la ciutat o de l'entorn rural. Després es farà necessari l'estudi microespacial de la casa artesana. S'han de descobrir els mitjans de construcció, l'estructura d'hàbitat, les formes predominants en la distribució interna del lloc domèstic, i l'enquadrament utilitari dels objectes i les ferramentes de treball. Si sabem com s'organitzaven habitualment les cases obtindrem més que mai certes alternatives personals al mode de vida "oficial" que projectaven les classes dominants mitjançant l'ambient rondaire de les corporacions d'ofici. Si sabem com eren les botigues artesanes, a més a més, obtindrem també indicis importants per a reconstruir els diferents processos de la producció manufacturera i els trets definidors de la divisió social del treball establerta (M. MONTANARI 1976; M.S. MAZZI 1980; CH. WICKHAM 1985).

A hores d'ara, alguns estudis de caràcter prosopogràfic sobre artesanat urbà medieval han començat a oferir-ne les primeres dades informatives però encara de forma aïllada (P. VOLTES 1968-69; C. BATLLE 1981; I. NASO 1982; J. SASTRE MOLL 1991). Pel que fa a la València urbana tardomedieval sols trobem alguna síntesi general descriptiva (F. ROCA TRAVER 1982) o referències específiques en l'estudi integral de les condiciones de vida dels treballadors de la indústria sedera (G. NAVARRO ESPINACH 1992). Esperem, doncs, un major aprofundiment. Un avenç al qual vol contribuir aquest estudi de cultura material sobre un cas significatiu de l'artesanat urbà més emprenedor i benestant.

2. L'ALBERG I LA BOTIGA DE BORRELL

El 25 de maig de 1467, el corder Joan Borrell féu testament a l'escrivania de Jaume Albert, notari de la ciutat de València [Arxiu de Protocols del Patriarca, signatura 11.237]. Al document, en primer lloc, apareixen els tres marmessors que trià per a fer-se càrrec de la seua herència: el prevere Francesc Mercader, el corder Joan Beneito, i la seua pròpia dona, Joana, tots ells absents. Tot seguit, encomanà 10 lliures valencianes [1 lliura = 20 sous, 1 sou = 12 diners] per al seu soterrament al vas de la capella de santa Bàrbara, de l'església de sant Joan de l'Hospital. A l'acte fou convocada la Confraria dels Corders -de la qual era membre- i per sufragi de la seua ànima es resarien les tradicionals 33 misses de sant Amador, i es donaria un diner a cadascun dels pobres que hi anara a demanar a la dita església aquell dia.

A continuació, Borrell expressà com havia de fer-se el repartiment dels béns. En primer lloc,

tornava a la seua víuda les 100 lliures que portà de dot al matrimoni, junt al creix per la meitat amb què ell li respongué, és a dir, unes altres 50. La dona seria la usufructuària de tots els béns fins que l'únic fill de la parella -Joan, aleshores menor de 15 anys-, arribara a la majoria d'edat. Joan es convertia, doncs, en l'hereu universal de son pare. Emperò, si la viuda es tornava a casar abans que el fill fóra major, els usufructuaris serien els altres dos marmessors. I si per casualitat morira el dit hereu, tot passaria a mans dels quatre germans del difunt, aleshores veïns de Calp (Alacant).

A la fi, el document portava escrits els noms dels tres testimonis presents: el ciutadà Miquel Gaço, el mestre d'aixa Joan Sanç, i el boter Antoni Porronis. Els tres testimonis declararen conéixer molt bé el testador, i el mateix notari escriví que ell també el coneixia per la molta amistat que havien tots dos. Raó aquesta que ens explica per què Joan Borrell i la seua família foren clients habituals d'Albert. D'altra banda, el grau de testament ve indicat per la indispensable clàusula de publicació que el valida com la definitiva darrera voluntat del testador. La data de la publicació és el 15 de juny del mateix any 1467, i hi estiguéren presents de testimonis el propdit Miquel Gaço, i el corder Bernat Mastega.

Malgrat la validesa dels continguts d'aquest document, abans de morir, Joan Borrell va revocar l'elecció dels marmessors. Desconeixem el rerefons d'afers que el portaren a prendre aquesta decisió. Així, el 28 de maig, tres dies després de fer-ne el testament, nomenà uns substituts. Es tractava de l'obrer de vila Joan Rojals i del boter Antoni Peiró, però mantenia com a marmessora la seua dona. I de fet, aquests i no pas els primers foren els marmessors efectius que acudiren al notari per a la publicació del codicil i duguéren a terme l'inventari del patrimoni del difunt.

L'inventari del 15 de juny en el mateix protocol d'Albert de l'any 1467 proporciona més dades prosopogràfiques sobre Borrell. Especialment, quan descriu a l'entrada de sa casa les robes trobades en el calaix d'un artibanc. Aquestes eren del seu treballador Antoni Lluís recentment difunt també. I que segons escriu el notari, així ho declaraven molts que en el present inventari eren, sobretot el corder Bernat Mastega. Aquest company d'ofici del difunt va comentar, fins i tot, com Borrell -identificat com a majoral de l'ofici- li havia dit de paraula abans de morir que vengués aqueixa roba i que distribuïra els preus per l'ànima del treballador.

Les informacions sobre el patrimoni de Borrell dins l'inventari dibuixen prou bé el perfil social de l'artesà. Apareix com a propietari d'un alberg a la parròquia de sant Esteve de València prop del Portal de la Mar (vegeu el plànol de la ciutat adjunt). A més a més, posseïa fora del Portal de la Mar, darrere de la casa més o menys, dues botigues i algunes parcel.les d'horta i terra campa. En concret, la primera botiga -que després descriu l'inventari- tenia un hortet al costat i limitava amb altres obradors artesanals de fora les muralles. La segona botiga propietat de Borrell sembla que estava situada a la part de darrere de la primera i més lluny de l'alberg, llindant amb el camí públic del Grau. Formada per dos portals i hort, tenia a banda quatre fanecades de terra campa amb conreu de forment [1 fanecada = 831 metres quadrats]. I, fins i tot, s'inclou dins l'inventari l'existència de tres cafissades de vinya al terme del Molí de la Gàbia [1 cafissada = 6 fanecades].

Fins ara, el testament i l'inventari ens presenten un artesà no sols propietari d'un alberg i dos obradors artesanals, sinó que, a més a més, disposava d'una diversificació d'ingressos procedents d'explotacions agrícoles. Borrell encaixa a la perfecció amb la figura del gran artesà emprenedor que hem pogut descobrir en el si de certes viles del món rural, cas de les recerques dutes a terme per a la Vall d'Albaida i el Comtat durant la mateixa segona meitat del segle XV (J.A. LLIBRER ESCRIG i G. NAVARRO ESPINACH, 1992).

Més enllà d'aqueixes dimensions considerables de la seua empresa personal, Borrell fou també un artesà destacat com a majoral de la corporació de l'ofici dels corders. Formava part de la confraria i encapçalava aleshores l'estructura dirigent de la corporació. Ens trobem, doncs, davant d'un perfil social perfectament inserit dins els teixits econòmic i polític de la ciutat. Però, les dades prosopogràfiques disponibles després d'un

sondeig exhaustiu dels protocols del notari Jaume Albert ens completen de manera força interessant la seua personalitat social.

El 5 d'octubre del mateix 1467 una tia de la víuda de Borrell féu també un codicil davant el notari Jaume Albert. Es tractava de Violant, víuda al seu torn de Rafael de Nairo, sabater genovès que habitava a València. Aquesta dona deixà com a hereves universals dels béns les seues nebodes: Damiana i Joana (la víuda de Borrell). Joana, de fet, no arribaria a percebre aquesta herència fins el 14 de març de 1469, quan es publicà -tres dies després de l'òbit- el testament efectiu de sa tia. Malgrat això, resta comprovat que l'ascens econòmic de Joana era palès des que es va casar amb el corder Joan Borrell.

L'enriquiment personal de Joana i alhora el creixement propi de l'empresa de Borrell és possible conéixer-lo detalladament mitjançant un nou acte davant el notari Jaume Albert, datat el 26 de setembre de 1468 [APPV, signatura 11.238]. Exactament un any i quatre mesos després de la mort del seu marit, Joana es tornà a casar, i ho va fer amb un altre corder, Joan Ribes. Si a les primeres noces amb Borrell portà de dot 100 lliures, d'aleshores ençà, el seu ascens econòmic personal li permetia portar per a Ribes un munt de 350 lliures entre cases, robes i joies. Ací cal recordar que la quantitat de dot habitual per a dones que casaven amb artesans propietaris d'obrador era d'unes 100 lliures a València ciutat en la segona meitat del segle XV, i les 350 corresponien ja al nivell econòmic propi de la dona d'un notari o d'un doctor en lleis, o, en aquest cas, al d'una víuda d'artesà benestant que es casa en segones noces amb un altre petit empresari (P. IRADIEL 1986, 235-239).

Però, els afers derivats de l'herència de Joan Borrell no s'aturaren solament amb això. El 7 de febrer de 1469 s'hi havia produït ja la mort de l'únic fill (Joan, l'hereu universal) encara menor d'edat. Aquest dia, també davant del notari Jaume Albert, hi comparegueren Pere, Bartomeu, i Jaume Borrell (pescadors de Calp), i Francesc Borrell (agricultor de Dénia), tots quatre germans de Joan Borrell. L'acte es féu per tal de reclamar a la víuda -ara dona en segones noces de Ribes-, com a usufructuària de l'herència, les propietats pertanyents al difunt almenys dins els termes de Calp i Benissa. Aquest document ens permet descobrir d'una banda l'entorn familiar d'origen del difunt, i també refermar el perfil ampli de la seua empresa individual. Es tracta d'un artesà immigrat a València, d'origen camperol/pescador i procedència alacantina que, gràcies al seus mitjans personals -especialment la dot de 100 lliures que li portà la seua dona-, s'instal.là i enriquí amb la producció de cordes de cànem i espart per a les barques del Grau (cordes d'arreu i d'arts de pesca). Matrimoni i autonomia econòmica foren paral.lels per a Borrell, i possiblement matrimoni i emigració del lloc d'origen també ho foren. El recurs a l'agricultura (mitjà de vida possiblement també familiar en ell) com a font d'ingressos afegida als beneficis derivats de la producció artesanal, a més a més, li obriren la porta per a diversificar la seua empresa artesanal i enfortir-la encara més rumb al futur immediat.

Totes aquestes idees resten confirmades tot seguit amb la descripció de sa casa i d'una de les dues botigues. Potser, aquest origen immigrant li va fer promoure la seua empresa d'aqueixa manera tan versemblant als grans artesans rurals emprenedors, malgrat que s'hagués d'instaurar al si de la potent economia urbana preindustrial. Idea que pot palesar el major dinamisme de les empreses de l'artesanat rural davant dels menestrals urbans i les seues orientacions exclusives vers la indústria, amb uns perfils reduïts de petits empresaris amb escassa disposició de capital fresc.

2.1. L'alberg prop del Portal de la Mar

L'alberg de Borrell a la parròquia de sant Esteve afrontava per un costat amb la casa del cuirer Pere Güells i per l'altre amb la dels hereus del mestre d'aixa Bernat Camora. Estava sota directa senyoria del Monestir del Puig, al qual es pagava un cens anual de 15 sous encara que la propietat efectiva fos de l'artesà. La descripció interna que fa l'inventari comença de dins de la casa cap a l'entrada. Ací s'ha reordenat la informació al contrari i l'itinerari s'inicia amb

l'entrada de la casa i el sostret, després la cambra amb detall de dos cofres, i darrere la recambra. Són quatre compartiments dins els quals resta enquadrat tot el mobiliari de la casa com es pot veure a continuació:

[entrada de la casa]

- Cinch kaffiços de forment damunt una stora gran d.espart lo qual era stat collit de una terra que lo dit deffunt tenia logada de.l honorable en Luís Calbet.
- Item una talequa ab tres barcelles de forment de trugell.
- Item un artibanch de tres caxons nou ab ses tanquadures:

[dins un calaix]

- Primo hun capuç negre pasamanat de seda negra.
- Item unes calces morades, dos barrets, la huna morada e l.altra de grana ja usades.
- Item hun gipó de drap blau ja usat e hun parell de çabates velles. La qual dita roba segons relació de molts que al present inventari eren... era de Anthoni Luys quondam corder, moço del dit deffunt...

- Item una catiffa turquesa de diverses colors migancera.
- Item hun altre artibanch de dos caxons nou sense tanquadures buyt.
- Item una taula gran de pi ab frontizes e ab sos peus quasi nova.
- Item un lit de repós ab tres pots quasi nou.
- Item dues pots de portar lo pa al forn sotils.
- Item un librell de pastar gran.
- Item tres gerretes longues vegelleres.
- Item miga bóta ab hun poch de vinagre blanch.
- Item un canastó de ferre ab una rova de pedra.
- Item un banch enquaxat vell.
- Item huna caxa gran de pi sense sòl.
- Item dues gerretes enverniçades buydes.
- Item un poal vell de fust.
- Item una flaçada blanqua molt sotil.
- Item una stora de junch gran sotil.
- Item dos cedaços, huns alambins ab son foguer, e huna gerreta vinadera buyda.
- Item una gerra gran dins la qual havia quatre cafiços de forment de trugell.
- Item una stora de junch chiqua sotil.
- Item una altra gerra vinadera de trenta quantes poch més o menys buyda.
- Item un cavastonet de verga.

[sostret]

- Hun lit de pots vell ab cinch pots e una màrfega vella.
- Item quocí gran de bugada.
- Item hun foguer de ferre gran.
- Item hun altre foguer de ferre chich de cuyna e huna caldera de quatre quantes, e huna altra caldera chiqua de hun quànter poch més o menys.
- Item una caça, hunes graelles, hun ast e tres cresols.
- Item hun morter de coure chich ab sa mà, e hun altre morter de pedra.
- Item un breç de vent nou.
- Item alguns talladors de fust, olles, caçoles, plats e scudelles, tot usat.
- Item hun cabaç de palma gran, hun canalobret de llautó, e huna gerra formentera gran buyda.
- Item hun teler de fer vetes ab sos arreus e una cadira plegadiza.
- Item sis bótes grans, la huna plena de vi, l.altra miga, e les quatre buydes.
- Item tres gerretes vinaderes chiques e una gran de quaranta cantes poch més o menys.
- Item una cistella gran de canya.

[cambra]

- Hun llit de pots gran ab sis pots e peus nou ab sa màrfega francesa plena de palla.
- Item un matalaf real e traveser, ço és, lo matalaf ple de llana e lo traveser ple de ploma.
- Item un davantal de llit ab listes blanques e hun listonet blau en mig de lli.
- Item hun cortinatge de cànem ab cinch cortines ab ses tovalloles ja usat.
- Item hun artibanch de tres caxons ab son rebanch davant lo lit nou ab sos pany e claus dins lo qual

fou atrobat tres lliures de lli filat.
- Item dos cofrens grans vermells ab ligades daurades ab sos panys e claus:

[cofre 1]

- Hun gipó de home de seda negra ja vell e un gonell senar e dos bonets negres.
- Item una gonella de dona nova de vert clar de drap de la terra ab perfil de guàries negres.
- Item una altra gonella de dona de blau turquesat ab perfil negre ja usada.
- Item dos parells de calces de home, la hun parell de grana ja velles e l.altre negres noves.
- Item una loba de home de drap negre de vint-hu bona.
- Item una altra loba de dona del mateix drap.
- Item hun mongil de pell de dona.
- Item un jaquet de dona senar ja molt usat.
- Item un mongil de dona negre sense mànegues ja usat.
- Item un capiró de dol.

[cofre 2]

- Un drap de cobrir taula de moltes colors.
- Item una capa negra de drap de la terra molt vella.
- Item un parell de calces velles de home de drap negre.
- Item un gonell vermell sense mànegues.
- Item un gipó de home de drap negre ja molt usat e hun gonell sense mànegues negre, forrat de drap blanch molt vell.
- Item un mongil de dona negre vell.
- Item un parell de llançols de lli raudats de tres teles cascú ja usats.
- Item un altre parell de lançols de lli de tres teles cascú ja usat, la hun lançol raudat.
- Item un altre parell de lançols de cànem de tres teles cascú.
- Item hun davantal rexat de lli.
- Item un lançolet d.estopa de dos teles nou.
- Item dos tovalles de lli stacades ja usades.
- Item una gerreta enverniçada ab una pocha de sal cuyta.
- Item una caxa de pi ab son pany e clau ab algunes scriptures e hun libre que lo dit deffunt tenia hon stan continuats los deutes que li devien.
- Item un mig cofre pintat vermell e blanch ab sos pany e clau buyt.
- Item una gerreta plena de oli que pot ésser tres roves d.oli poch més o menys.
- Item nou ampolles entre grans e chiques plenes d.aygües cordials.
- Item una cistella gran.

[recambra]

- Primo hun artibanch de tres caxons nou ab ses tanquadures dins lo qual havia dos rahiguals e set fisques.
- Item dotze capdells de bolentins.
- Item huna gonella burella sotil de fadrina.
- Item miga arrova de clarells d.estopa pentinats.
- Item hun cofre pintat de blanch e vermell ab son pany e clau dins lo qual havia dos roves de clarells d.estopa.
- Item hun altre artibanch de tres caxons nou sense tanquadures dins lo qual havia dotze lliures de lli rastellat.
- Item una caxa gran de mariner ab son pany e clau dins la qual havia tres draps de pinzell ab diverses istòries e hun altre ab la ymatge de sent Cristòfol.
- Item unes faldetes de brial i una peça de drap de lenç que tira dotze alnes de quatre palms de amplària.
- Item hun parell de llançols d.estopa bons de tres teles cascú.
- Item hun altre parell de llançols de cànem de tres teles cascú ja usats.
- Item tres tovalles de lli stacades ja usades.
- Item hun davant altar de lli raudat e dos teles de lançol de lli.
- Item quatre camisses de home de lli usades.
- Item dos camisses de dona de lli ja sotils.
- Item dos tovalloles de lli noves.
- Item un retaule de fust daurat ab la ymatge de la Verge Maria.
- Item una stora gran en la paret pintada de Almeria.

2.2. La botiga darrere de la casa.

Si l'alberg estava dins del recinte urbà prop del Portal de la Mar, les botigues estaven construïdes fora. En concret apareixen associades a parcel.les de l'horta que les envolta, i són fetes d'estructures efímeres de pals i trossos de fusta. La botiga, l'inventari de la qual segueix a la descripció de l'alberg, també restava enquadrada a tots els efectes dins la parròquia de sant Esteve, confrontant d'un costat amb la botiga i l'hort dels hereus de Pere Senat, de l'altre amb la botiga i l'hort del corder Pere Sacoma, per la terça part amb certa rambleta del riu, i darrere amb el camí públic del Grau. El terreny el tenia sota directa senyoria del ciutadà Joan Gomis mitjançant un arrendament de tipus emfitèutic. Els materials i ferramentes són descrits d'aquesta manera:

- *Primo trenta nou ferres grans de fer obra grosa del dit offici de corder.*
- *Item quatre quarcis de ferros de fer líbans.*
- *Item sis ferrellons de menar los líbans e dos per pals, hun gran e hun chich.*
- *Item tres parells de tessores.*
- *Item set càbries entre grans e chiques.*

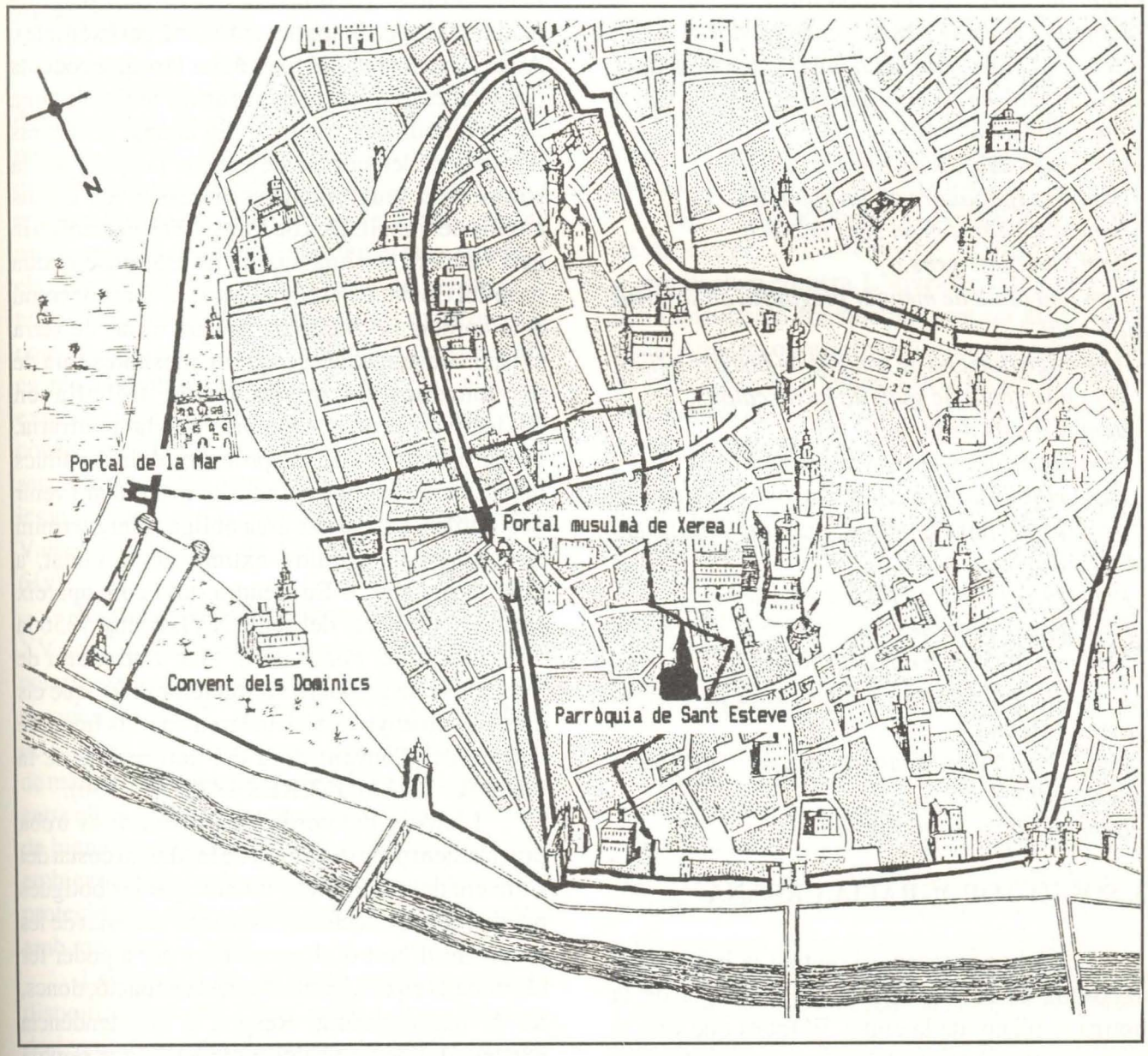

Plànol de la ciutat de València segons el pare Tosca.

- Item quatre rodes entre grans e chiques.
- Item set creus entre grans e chiques.
- Item hun canastó gran.
- Item unes peses sotils de ferre.
- Item vint-e-hun caramell d.espart filat.
- Item huna serra sotil.
- Item dotze quintàs de fil filat de exàrcia per a fer gúmenes, del qual és degut al canemer sexanta lliures...
- Item un cap de cànem que pot pessar sis arroves poch més o menys.
- Item alguns troços de fusta vella.
- Item nou dotzenes de truyelles.
- Item hun quintar de cànem spadat.
- Item dues arroves d.estopa fluxa.
- Item una rovà de cànem sense spadar.
- Item una caxa gran vella menys de tanquadura dins la qual havia nou barrines entre grans e xiques ab hun martell.
- Item dues càbries ab dos carrens.
- Item dos spadadors ab un spadella.
- Item una càbria gran sens mànech.
- Item hun pinte gros.
- Item una taula de mengar plegadiza ab sos peus molt sotil.
- Item miga dotzena de rastells de fust per a filar.
- Item una scala de guat de huyt scalons.
- Item dos asts de ferre.
- Item dos tiraços grans e tres chichs.
- Item vint-e-hun banch de la obra del pal ab troços de fust per als petges, e dos puntals del pal ab dos traversos.
- Item set dotzenes de llíbans de querna.
- Item quatre dotzenes e quatre líbans de terna.
- Item una dotzena e miga de líbans de cinquena.
- Item dos palomeres de huyt canes de sixanta passes cascuna.
- Item sis moles de llíbans de una per cordó per a obs de bolig.
- Item tres banchs per a filar.

3. SÒCIO-TOPOGRAFIA URBANA

El primer comentari de tota la informació exposada és la localització de l'alberg i de la botiga al plànol de la ciutat. El fet és que vers la segona meitat del segle XIV i les primeres dècades del XV s'havia observat com les famílies artesanes tendien a disseminar-se per la geografia urbana. A l'hora de triar un lloc eren sobretot les solidaritats consanguínies les més habituals, afavorint d'aquesta manera una major separació física i topogràfica dels obradors. La massiva immigració de noves persones vingudes del món rural a la ciutat enfortia encara més aquesta tendència. Sols la parròquia com a estructura d'enquadrament administratiu i social dels oficis era el referent vàlid d'identitat artesana.

Malgrat això, el creixement industrial de la ciutat a les darreries del segle XV refermà poc a poc certes àrees preferents de concentració manufacturera (la draperia del lli o el barri de velluters a la parròquia de sant Martí, per exemple). Aquesta concentració tingué fins i tot antecedents primerencs que palesen unes arrels antigues i una llarga durada del fenomen. En aquest sentit, els artesans de les cordes de cànem i espart per la natura dels seus productes necessitaven espais amplis de treball. Des de l'any 1273 la Confraria dels Corders se situà en un carreró sense eixida prop del Convent dels Dominics. L'obrador comú dels corders de València fou un espai de terra existent davant aquest convent, aleshores fora de les muralles de la ciutat, on treballaven col.lectivament els membres de la confraria. Emperò, sembla que les protestes dels dominics per les molèsties que els ocasionava l'anar i venir dels corders en aquesta àrea obligà a llarg termini al trasllat cap a l'altre extrem de la ciutat, a l'anomenat Hort d'En Cendra -tal i com apareix establert a mitjans del segle XVI. L'any 1356 la construcció del Portal de la Mar amb motiu de l'eixample de la ciutat, veritablement féu que els corders almenys es traslladaren cap als horts de darrere del Convent, fora del nou recinte de la ciutat (L. TRAMOYERES 1889, 349-350).

L'alberg del corder Joan Borrell es troba precisament prop del Portal de la Mar, al costat del Convent dels Dominics, mentre que les botigues queden fora de la ciutat i es troben al costat de les parcel.les d'hort d'altres corders per a poder fer els treballs en col.lectiu. Aquesta situació, doncs, no és pas arbitrària. Respon a una tendència existent des de finals del segle XIII i que sembla

canviar molt lentament, malgrat les demandes dels dominics, cap aqueix altre lloc localitzat per primera vegada al segle XVI. El cas de Borrell pot evidenciar un manteniment de l'àrea predilecta inicialment pels corders medievals fins a les darreries del segle XV i retardar l'eficàcia immediata de les protestes. Potser influesquen altres factors -no sols les necessitats tècniques de l'ofici-, com ara la coincidència d'ésser també el millor lloc per al subministrament dels seus productes als mariners i pescadors que arribaren pel proper Camí del Grau, que anava directe al Portal de la Mar per a entrar a la ciutat.

4. MORFOLOGIA DE LES CONSTRUCCIONS

La segona qüestió de comentari és el tipus d'estructures d'hàbitat que correspondrien més o menys a l'alberg i la botiga de Borrell. Queda clar que els inventaris no donen cap llum sobre això i ens toca fer un exercici comparatiu. De fet, gràcies a una provisió del consell municipal per a comprar els albergs necessaris per al solar on construir la nova Llotja, hi ha dades interessants sobre models constructius semblants. El 26 d'octubre de 1482 es féu inventari detallat dels diversos albergs, expressant-ne les varietats de materials de construcció, la superfície de les cases, qui eren els seus propietaris, i especialment el preu taxat per les autoritats per a la compra [Arxiu Municipal de València, Manuals de Consell, A-43, ff. 58v-61v].

La casa urbana de la segona meitat del segle XV que dibuixa aqueixa provisió municipal resta comprovada per a la major part de l'Occident europeu (J.P. BARDIET i altres 1971). Són obres de mestres fusters que engalzen diversos estrats de materials indeformables i sòlidament subjectes entre ells. Les cases descrites presenten estructura de bigues i cabirons de fusta amb cuberta també embigada amb fustes i canyes, de doble vessant protegida per fulla o palla, i consolidació general amb materials d'adob.

La superfície habitual varià segons la disponibilitat del casc urbà i les efectives desigualtats socials. Albergs com el del carnisser Torremotxa o el del blanquer Rovira eren d'una amplària de 16 pams per una llargària de 30 [1 pam = 0'22 metres]. Per tant, la cases d'aquests artesans ocupaven cadascuna un solar en torn als 25 metres quadrats, i solien ésser taxades per 35 o 40 lliures de preu. En canvi, l'alberg del ciutadà Bartomeu Cruilles, dividit en tres patis, presentava una amplària de 48 pams i una llargària de 30, amb una superfície total de 70 metres quadrats i un preu de 300 lliures.

La casa de Borrell es trobaria segons la quantitat de productes emmagatzemats i el conjunt del mobiliari inventariat més prop dels 70 metres quadrats del solar de Cruilles que no pas dels reduïts 25 dels albergs artesanals esmentats. De fet, té per una part la planta baixa (entrada de la casa, cambra i recambra), i per una altra l'alçària que tinguera el sostret, prou ampli com per què cabera un llit, grans bótes de fusta per al vi, les cistelles, o espai suficient per treballar amb el mateix teler de vetes i la seua cadira plegable.

De forma semblant, la botiga de les afores de la ciutat és bàsicament un bon exemple d'arquitectura efímera. L'inventari mateix descriu una construcció fonamentada en un gran pal de fusta. Aquesta obra del pal diu que s'hi compon de 21 bancs, estrats o taules, estructurats en torn als dos puntals del gran cabiró o pal, el qual disposa alhora de dues travesses.

5. DISTRIBUCIÓ DE L'ESPAI D'HÀBITAT I DEL MOBILIARI

La superfície disponible per habitant de l'alberg és difícil de mesurar. Per exemple, entre el testament i l'inventari de Borrell sabem que el seu grup domèstic estava compost per la parella conjugal i un únic fill, a més d'aquell treballador esmentat, les robes del qual es guardaven al calaix d'un artibanc. El volum de l'empresa artesanal de Borrell, tanmateix, fa sospitar l'existència d'un major nombre de treballadors que visqueren, si no a l'alberg de l'amo, almenys a l'empar de les construccions efímeres de les dues botigues. Es pot posar com a exemple de forma paral.lela l'existència d'artesans com el corder Joan Català qui contratà fins a cinc joves aprenents orfes

durant els anys 1463-1466 per als seus obradors, la qual cosa vol dir un grup domèstic molt ampli depenent d'ell i que, segurament, o no visqueren sota un mateix sostre per raons d'espai, o les condicions de vida foren lamentables per a ells (G. NAVARRO ESPINACH, en premsa).

Això dóna a entendre com, en el cas dels artesans més benestants, és possible la separació de l'alberg (lloc de vida) de les botigues (llocs de treball), al mateix temps que l'ampli grup domèstic se separa també trencant la imatge d'un mateix espai de convivència. La idea permet comprendre com Joan Borrell, malgrat que tenia un volum de treballadors considerable, sempre mantindria el lloc de vida reservat a certa intimitat familiar o a una disponibilitat mínima d'espai. Així, amb els tres llits de la casa (un a l'entrada, un de gran a la cambra i un altre vell al sostret) es desenvolupa tota una estratègia d'aprofitament de l'espai, dirigida de fet a la convivència de quatre persones amb cert grau de comoditat, és a dir, el matrimoni a la cambra, el fill al sostret, i el mosso a l'entrada. Aquestes condicions de l'habitatge en el cas de Borrell l'individualitzarien encara més per damunt de la mitjana normal de l'artesanat urbà que, al cap i a la fi, és un ampli calaix de sastre historiogràfic trobat cada vegada més ple d'hetereogeneïtats.

Les funcions del lloc domèstic dibuixen també certa ordenació de l'espai. Es tracta d'una doble alçària de planta baixa i sostret amb una entrada que s'esdevé magatzem de materials, menjador amb una gran taula, i cambra improvisada. El sostret és dormitori, magatzem d'objectes de cuina, petit espai de treball amb el teler, i alhora dormitori. La cambra principal acollí sols el matrimoni d'artesans, mentre que el fons de tot -a la recambra- era el lloc d'intimitat i religiositat. Les compartimentacions de la planta baixa vingueren definides mitjançant, per exemple, cortinatges com el que n'hi ha a la cambra i no pas bigues o parets internes, segons sembla deduir-se de la descripció.

El mobiliari de la casa, en conjunt, també presenta les formes habituals de les cases urbanes medievals. La fusta és el material dominant de la construcció però també del mobiliari o de la vaixella. Taules i cadires per a menjar, llits per a dormir, taules de fusta sobre taules de fusta, l'artibanc o una mena d'armari que també serveix de seti, i els habituals cofres de roba i objectes personals en general, ho confirmen. La casa camperola moderna es diferencia poc de la imatge d'aquest inventari. Més encara si tenim en compte l'emmagatzematge de la producció agrícola pertot arreu. Ací cal recordar el model familiar d'alberg que Joan Borrell conegué de jove quan visqué al si de la seua família d'origen, formada per llauradors i pescadors de Calp. Observeu el fet que totes dues activitats poden argumentar-se com a possible origen de les orientacions professionals desenrotllades per Borrell anys després. D'un costat manté certes explotacions agrícoles, d'un altre realitza un ofici artesanal molt vinculat, com després es veurà, amb la mar: la fabricació de cordes per als arreus de les naus o per a l'elaboració d'arts de pesca.

6. ALIMENTACIÓ I VESTIT

L'Occident medieval i modern comença a refermar-se com un consumidor habitual de forments en totes les varietats. Segons les investigacions dutes a terme per a la Provença (L. STOUFF, 1970), el món medieval en general patí permanentment d'una escassesa de proteïnes animals compensada amb productes làctics i lleguminoses. El vi apareix com el complement energètic més recorregut davant el menor consum de l'aigua de dubtosa sanitat. Emperò, a les darreries de l'Edat Mitjana certes ciutats veuen un augment ràpid del consum de carn que no és raonable solament des del conegut creixement que experimenten les companyies d'abastiment càrnic per la mateixa època, amb una forta projecció d'aquest negoci que comença a implicar grans inversions entre els empresaris urbans del XV.

L'alimentació de la família Borrell confirma aquestes idees. Per la mateixa natura de les seues explotacions agrícoles i pel mercat de consumidors que feia demanda dels seus productes, l'inventari parla de fins a 5 cafissos de forment [1 cafís = 201 litres] a l'entrada de la casa, a banda de certes

bótes de fusta o gerres vinateres al sostret, una d'elles amb capacitat per a 40 cànters [1 cànter = 10 litres]. És a dir, no sols un volum gran de producció amb ingressos força importants per a l'empresa, sinó, a més a més, també una evidència del tipus d'alimentació més a mà, particular de la família i generalitzada per a la societat amb recursos.

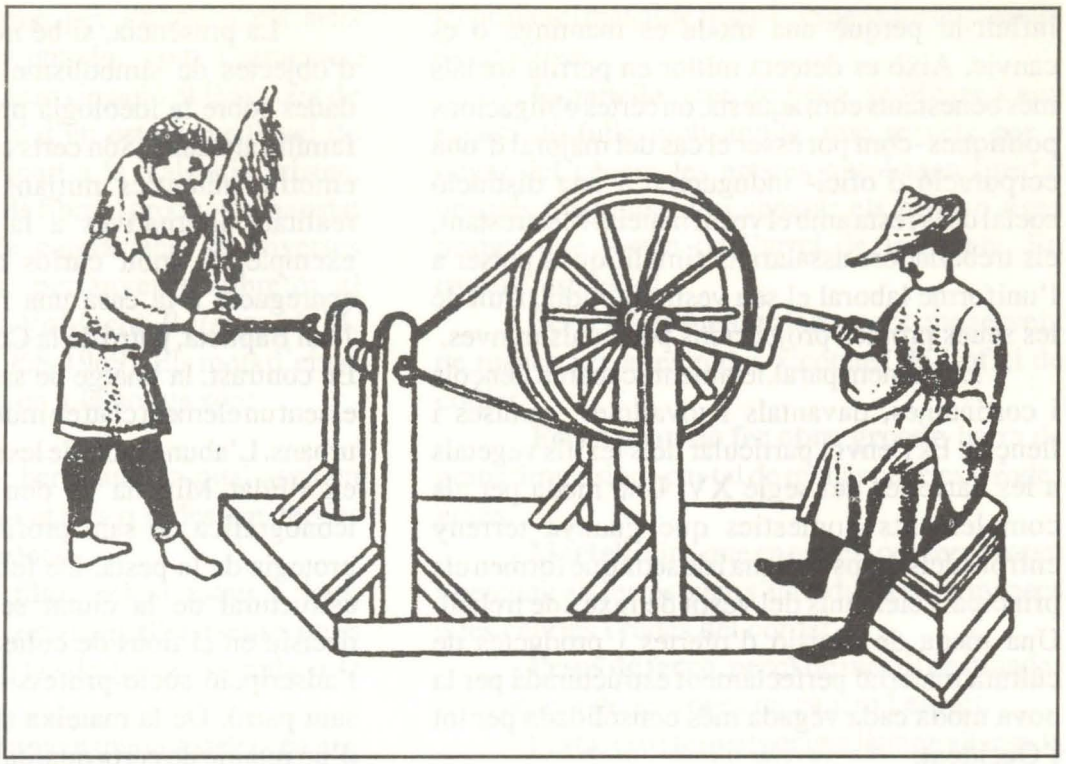

Corders filant cànem a la càbria. El de l'esquerra subjecta el manoll de la filosa, mentre el de la dreta mena la roda (dibuix de R. Córdoba sobre un manuscrit de la Biblioteca Nacional de París)

Però, l'utillatge de cuina del sostret pot oferir altres indicis. És el cas de les graelles o instrument de ferro que consisteix en una sèrie de barretes paral.leles, col.locades en un bastiment també de ferro, damunt les quals es posa la carn, el pa o allò que s'haja de torrar amb l'acció directa del foc. Al costat del foguer gran i els morters de coure tot ens palesa un tipus d'alimentació prou curada, en la qual possiblement la carn en puguera formar part important, bé rostida a la graella, bé adobada en recipients (amb l'oli, la sal, o el vinagre de l'inventari). La vaixella de fusta més comú es troba ací acompanyada de peces ceràmiques envernissades, i d'elements de ferro propis d'una cultura material més diferenciada ja de les formes comuns a la major part de l'artesanat urbà.

Pel que fa als tipus de robes expressats, podem establir perfectament, gràcies a l'inventari, la funció del vestit no sols com a retrat de perfils professionals, sinó sobretot com a expressió de les desigualtats socials. Sols cal comparar la roba del treballador difunt amb el munt de teixits i indumentàries de Joan i Joana Borrell. L'uniforme laboral del mosso Antoni Lluís comença per una caputxa negra passamanada de seda, element molt semblant al capell de seda que rebien les criades fadrines amb la resta de la dot quan concloïen el seu contracte de servei domèstic en aqueixos mateixos anys. És una peça simbòlica que reflecteix la personalitat d'un mosso que ja ha estat d'aprenent i es pot considerar fadrí vers la societat. Després segueixen unes calces morades i dos barrets més, un gipó de drap blau, i un parell de sabates.

La indumentària còmoda i benestant dels amos mostra en contraposició un seguiment efectiu de la moda d'elit imperant en totes les ciutats d'Europa. El gipó d'home en seda negra i les robes de dona de draps de llana de la terra confirmen tant el paper de la seda com a teixit d'elit -nova moda que va imposant-se al món urbà tardomedieval-, com alhora el manteniment de formes indumentàries típiques del luxe dominant a les viles rurals de l'època o de l'antic gust dels ciutadans encara prolongat: els draps de llana en verd o blau. Aquesta dualitat de continguts dibuixa la complexitat dels fenòmens ideològics que poden

influir-hi perquè una moda es mantinga o es canvie. Això es detecta millor en perfils socials més benestants com aquests, on certes obligacions polítiques -com pot ésser el cas del majoral d'una corporació d'ofici- indugueren a una distinció social de la resta amb el vestit mateix. Mestrestant, els treballadors assalariats simplifiquen potser a l'uniforme laboral el seu vestit quotidià, fruit de les seues pròpies projeccions personals minves.

Lli i cànem paral.lelament acaparen llençols i cortinatges, davantals i tovalloles, camises i llenços. És l'envol particular dels tèxtils vegetals a les darreries del segle XV. Una moda per als complements domèstics que guanya terreny enfront dels draps de llana i de seda que formen els principals elements del vestit de luxe i de treball. Una mena de divisió d'ofertes i productes de cultura material perfectament estructurada per la nova moda cada vegada més consolidada per tot l'Occident.

7. RACIONALITAT ECONÒMICA I REALITATS EMOTIVES

L'inventari deixa, finalment, un altre aspecte per comentar sobre els comportaments domèstics de la família Borrell. Si es fixa l'atenció en el segon cofre de la cambra, s'hi veu que hi ha unes escriptures de propietat o actes notarials, i sobretot un llibre on el dit difunt solia escriure tots els deutes que li tocava rebre de diverses persones. Pel volum dels seus negocis l'artesà va recórrer a l'escriptura com a mitjà personal de fixació en el record de les activitats econòmiques desenvolupades. El llibre -malgrat que en cap moment es detalla la presència d'una biblioteca- és prova suficient de l'abast mínim de comptabilitat i alfabetització emprades per a les necessitats individuals de l'empresa. Aprendre l'ofici fou el sistema educatiu dominant en el món urbà medieval. Però, l'escriptura poc a poc es va incloure dins aquesta vessant formativa a través de clàusules dins els contractes per tal d'aprendre, a part de l'ofici, a escriure i llegir; encara que sempre molt lluny de la massiva formació literària dels nostres dies (J.M. CRUSELLES 1989, 26-28).

La presència, si bé no de llibres, almenys d'objectes de simbolisme religiós dóna també dades sobre la ideologia predominant d'aquesta família artesana. Són certs continguts de rerefons emotiu, autèntics mitjans d'expressió de les realitats alternatives a la cultura oficial. Per exemple, és molt curiós que en cap moment apareguera a la casa una representació de sant Joan Baptista, patró de la Confraria dels Corders. En contrast, la imatge de sant Cristòfol continua essent un element clau en moltes cases dels artesans urbans. L'abundància de les seues representacions en l'Edat Mitjana es deu a la seua condició iconogràfica de sant profilàctic i sanador, que protegia de la pesta. De fet, l'ambient epidèmic estructural de la ciutat sembla ésser ací més decisiu en el tipus de culte personal que no pas l'adscripció sòcio-professional a un determinat sant patró. De la mateixa manera, l'establiment d'un retaule de certa qualitat material dedicat a la Mare de Déu afegeix un contingut maternal i femení al lloc més amagat i íntim de l'alberg. La casa, una vegada més, es converteix en santuari de la dona, però no sols com a espai de reclusió política assignada per la mentalitat oficial, sinó també com el lloc on el treball artesanal femení esdevingué cabdal per al mateix manteniment de l'economia domèstica. El teler de fer vetes al sostret, i la presència de 3 lliures de lli dins un artibanc de la cambra [1 lliura de lli = 532'5 grams], amb unes altres 12 lliures més de lli rastellat dins l'altre artibanc de la recambra, evidencien el tipus de treball desenvolupat per la dona, Joana, al si del mateix alberg. Les vetes eren teixits en forma de cinta que servien per a lligar o ribetejar qualsevol roba com a adorn. No cal dir-ho, una altra forma més d'ingressos afegida al munt d'activitats realitzades per aquesta família.

8. FERRAMENTES I APARELLS DE TREBALL

El punt de comentari ara és la identificació dels tipus de tecnologia disponible a la botiga inventariada. D'aquesta manera obtindrem més aviat informacions sobre els processos de

producció duts a terme per l'artesà i els seus treballadors dins un obrador com l'esmentat. Aquesta primerenca aproximació al lèxic tant de ferramentes i aparells d'un artesà medieval de cordes de cànem i espart a la València urbana, com després als tipus de fibres i productes, ha estat possible gràcies a la contrastació de diverses dades etnològiques, pertanyents sobretot al *Diccionari Català-Valencià-Balear* (A.M. ALCOVER i altres 1968-1969). Els mots d'eines de treball que apareixen a la botiga són:

- **Ast de ferro**: barra amb la qual aspiden longitudinalment les càbries o rodes per fer-les voltar a manera de mànec.

- **Banc per a filar**: seient estret i llarg, generalment de fusta, amb respatller o sense, on es posa el menador per tal de menar la roda o la càbria.

- **Barrina**: instrument que consisteix en una barra de ferro que prop de la punta té espines i per l'altre cap duu un mànec entravessat, i que serveix per a foradar cossos durs.

- **Càbria**: aparell de retòrcer a mà, semblant a la roda de corder però més potent, per obtenir fils o cordes amb torsió forta. Porta també un corró troncocònic de fusta, de 10 a 20 centímetres de llargària, que té 4 o 6 canals per llarg, en les quals entren els caps que s'han de trenar per formar una corda. En castellà rep els noms d'*alcachofa* o *galapo*.

- **Carrell**: peça de fusta tornejada, amb una ànima de ferro que la subjecta a una creu de fusta, i moguda per la roda del corder. Sol haver-ne 4 o 6 per creu i cadascuna d'aquestes peces porta 5 forats per dins pels quals passen distribuïts els diversos caps del fil o corda que es fila. En castellà és diu *carrete*.

- **Creu**: peça de fusta rectangular, sostinguda per un travesser a la qual van ficats els carrells de filar i fer cordell.

- **Espadador**: post o banquet damunt el qual posen el cànem per espadar-lo, i es bat amb l'espadella. Ben diferenciat de l'espadell o suport damunt del qual s'espada el cànem també però que consisteix en un soc vertical sostingut per tres peus i que al pla superior té una osca dins la qual s'encaixa el manat de fibra. L'espadador en castellà és *caballete*.

- **Espadella**: eina de fusta, semblant a una espasa de fulla molt ampla, que serveix per a llevar del cànem les arestes que hagen quedat després d'agramar-lo i separar els brins o tiges primes que surten de l'arrel de la planta. En castellà *espadilla*.

- **Ferrelló de menar**: ferro petit que serveix de mànec per a les rodes xicotetes de l'ofici de corder.

- **Ferro gran de fer obra grossa**: barra de grans dimensions per tal de menar càbries o rodes grans.

- **Martell**: eina que en aquest cas serveix per a percudir els ferros quan s'introdueixen de mànecs a les càbries i rodes del corder.

- **Pesos de ferro**: peces de metall destinades a la mesura de les roves de cànem i espart.

- **Pinta**: estri format per una làmina allargada proveïda de pues que serveix per a desembullar o pentinar els manolls de cànem.

- **Rastell**: eina de corder que consisteix en una peça de fusta vertical que a la part superior en porta una altra d'horitzontal encreuada i armada de puntes, entre les quals es fan passar i es mantenen destriats els cordells mentre es fa la corda. És de fet una pinta de pentinar cànem. En castellà *rastrillo*.

- **Roda**: peça circular, de poc gruix respecte al diametre, que girant entorn del seu eix permet l'operació de filar cordes de mida mitjana o prima. Possiblement es diferencia de la càbria perquè es prou amb una persona per a menar-la, mentre que en la càbria cal la intervenció de dos operaris.

- **Serra**: eina constituïda per una fulla de ferro proveïda de dents agudes en una de les vores, emprada segurament per a les obres de fusteria de la botiga o per tallar les canyes.

- **Tiràs**: eina consistent en una post fixada transversalment al cap d'un mànec llarg que, empesa o estirada per una persona, serveix per a arreplegar la palla o les restes sobrants de l'espadat o pentinat del cànem i de l'espart.

- **Tisores**: intrument en aquest cas sense eix, format per dues làmines que nàixen d'un mateix

vèrtex i s'encreuen i obren per tal de tallar, per exemple, les cordes.

La identificació de tota aquesta tecnologia permet descobrir que les principals activitats desenvolupades a la botiga de Joan Borrell consistiren en la producció de cordes mitjançant rodes de diverses grandàries. I com a molt, abans de fer l'operació de tòrcer fils i formar els cordons, hi havia una fase de preparació prèvia de les fibres mitjançant l'ús d'espadella i d'espadador. La presència de fins a deu càbries amb les creus i carrells corresponents, o de quatre rodes entre grans i menudes, referma la idea d'un volum de treballadors considerable al servei de Borrell. Especialment, si no ens oblidem tampoc que resta per conéixer la tecnologia disponible a l'altra botiga no inventariada, i de la qual sols es menciona més matèria prima en magatzem, això és, 90 feixos de feixcar d'espart. És clar que tots aqueixos aparells refermen també la necessitat imperiosa d'un ampli espai de treball, un hort com les parcel.les del costat del Convent dels Dominics per tal que pugueren funcionar alhora aquest munt d'aparells, o fer les faenes de preparació de la gran quantitat de fibra emprada. Així es comprèn l'estreta relació entre botigua i hort per a un corder amb aquest volum de manufacturació.

9. FIBRES DE CÀNEM I ESPART. TIPUS DE CORDES

Una anàlisi de les varietats de fibres i productes recollits per l'inventari tant a l'alberg com a la botiga refermen també l'ofici de corder com una carrera artesanal especialitzada en la producció de cordes de cànem i espart. Tot seguit s'arrepleguen les definicions de fibres i productes de l'inventari de la botiga, incloent-hi també altres tretes de la recambra de l'alberg (fisques, raigals, capdells de volantins, clarells d'estopa pentinats). La llista de paraules resultant és el següent:

- **Bolitx**: art de pescar de la mateix forma que l'art de bou però més petit i de malla més estreta, confeccionada a la botiga de Borrell amb moles de llibants d'una per cordó.

- **Cànem**: planta filamentosa de la família de les canabàcies o *Cannabis sativa*. El procés d'obtenció de fibra consisteix a collir els talls i agramar-los, i després, mitjançant l'operació d'amarar o posar-los en remull d'aigua perquè reblanesquen, separar més fàcilment el bri de la canya. El remull cal que dure sis o set dies en bassa o safareig especial, o fins i tot en l'aigua estancada d'una rambla o un riu. Quan estan prou reblanits els talls es diu que el cànem està cuit, volent dir que s'ha arribat a l'extrem que el bri ja no es pot separar més.

- **Caramell**: cordell prim o conjunt de fils de cànem o espart retorts amb altres, formant un cos reduït que serveix per a lligar, cosir, o altres usos. Borrell els fabricava d'espart.

- **Clarell**: part del cànem que es desprèn en la segona pentinada, fins i tot, després d'haver-hi extret l'estopa.

- **Cordó**: cordeta tubular feta amb diferents caps de cànem retorts i trenats.

- **Espart**: planta gramínia de diferents espècies del gènere *Stipa*, i més comunament la *Stipa tenacissima*, que té les fulles molt fortes, filiformes, panolla groguenca escampada, i a més té gran aplicació com a matèria tèxtil per als fabricants de cordes, senalles, estores, sola de calçat, etc.

- **Estopa**: part basta que se separa del cànem en trencar-lo o pentinar-lo. L'estopa de caramell és la que es trau de les arrels del cànem, del tronc de sota. També és la tela teixida del dit fil o els trossos de fibra de cànem que serveixen per a tapar encletxes de les bótes de fusta o de les embarcacions.

- **Eixàrcia**: cordam o altre ormeig que serveix per a la maniobra d'una embarcació. El fil d'eixàrcia és també el filat de pesca. Borrell emprà gran quantitat de fil d'eixàrcia per a fer gúmenes.

- **Fisca**: porció de l'art de bou, de malla més àmplia i fil més gruixat que el fiscot, que va unida per una part a aquest i per l'altra a les goles.

- **Gúmena**: corda gruixuda usada principalment en la marineria per a lligar l'àncora i altres usos. En castellà *gúmena* o *maroma*.

- **Llíbant**: corda gruixuda, com la que s'empra en la corriola d'un pou, per a pujar materials a les bastides de construcció o per a estirar una embarcació cap a terra. En castellà *maroma, sirga* o *guindaleza*.

- **Palomera**: corda que servia per a traure les embarcacions de la mar i amarrar-les.

- **Raigal**: radical o pertanyent a l'arrel, tipus de malla o arrel utilitzada potser en una mena d'art de pesca.

- **Trunyella**: conjunt de crins de cànem entreteixits a manera d'una trena de cabells. En castellà *torniza* o *crezneja*.

- **Volantí**: ormeig de pescar consistent en un cordell llarg que acaba amb un escandall armat d'alguns hams i que calat dins la mar és estirat des de la barca. Èn castellà *volantín*.

Aquesta descripció mostra la doble vessant d'oferta. D'una part, ens trobem tipus de cordes per a la marineria o altres usos (caramell, cordó, gúmena, llíbant, palomera). D'una altra part, apareixen tipus d'art de pesca o cordams preparats per elaborar-los (bolitx, eixàrcia, fisca, raigal, volantí). Finalment, denotem la presència de les dues fibres (cànem i espart), però, amb diverses qualitats (clarell, estopa, trunyella). Malgrat això, hi han algunes qüestions que cal esmentar. Es tracta d'explicar quina era la procedència de les matèries primes utilitzades per l'artesà, i quines eren les ofertes oficials dels oficis de corders i esparters de la ciutat de València en els segles medievals.

10. L'OFERTA OFICIAL DE CORDERS I ESPARTERS

Aquest darrer matís s'esdevé fonamental per a realitzar un enquadrament efectiu de l'empresa Borrell al si de les especialitzacions oficials promogudes per les corporacions d'ofici, sobretot quan el mateix Borrell apareix com a dirigent destacat d'una d'elles. Més encara quan les manufactures de cànem tenen arrels musulmanes que ens fan adonar d'una evolució industrial de llarga durada, d'uns quants segles. Les regions humides de la Mediterrània, des de Màlaga i Almeria fins a València, i centrant-se el conreu a l'àrea d'Oriola, potenciaren entre altres coses certa continuïtat de la producció després dels processos de conquesta cristiana (M. LOMBARD 1978, 105-107).

Malgrat això, a les darreries del segle XIII la ciutat de València diferenciava clarament dos oficis artesanals segons els ordenaments inserts en el Llibre de Privilegis del Mustaçaf. Són les normes de 1287 sobre el feixcar d'espart, cuit i amarat en manolls i procedent de Llíria, controlat pels esparters de la ciutat. Apareixen també els capítols dels corders de la mateixa data, continuats el 1303 i amb adicions de 1311, o fins i tot la crida de 1340 perquè l'obra de corda siga ben feta i legalment (F. SEVILLANO 1957, 225-234 i 368-369). En resum, el primer aspecte que se'n deriva de la lectura palesa el predomini d'un subministrament des de fora del cànem i de l'espart per a la indústria medieval de València ciutat. Sembla que el paper rellevant de Llíria com a centre productor no sols de fibra sinó també de corderia pròpia generava una forta competència als artesans de València des del mateix segle XIII.

Veritablement, en les ordenances municipals de l'ofici de corders de València del 12 de setembre de 1476 -els primers capítols de la segona meitat del segle- hi ha importants evidències de la realitat d'aqueix subministrament alié per a l'ofici de corders de la ciutat [AMV, Manuals de Consell, A-40, ff.287r-290r]. El següent pàragraf és cabdal:

Item és provehit e ordenat, per quant lo ofici de cordés és per a provehir la present ciutat de València de tota corda e bona roba, rebedora e útil, e sovent és aportat fil de cànem de Jènova e de altres parts acabat, lo qual és podrit e mala roba e no rebedora, e los comprants lo dit fil e usants de aquell són enganats e decebuts, per çò, és ordenat que fil de Jènova ne de altres parts de cànem que sia acabat no sia admès en la present ciutat, ans si aquell serà atrobat sia cremat, si emperò no serà acabat puixa ésser admès e acabat, car acabant-se serà vist si serà bo, podrint o dolent, e lo poble no serà enganat [f.290v].

Com es pot veure, des del segle XIII fins al XV, malgrat que els subministraments vinguen d'altres indrets, el rerefons de l'abast estranger de fibra continua present. Una altra dada palesa, a més a més, el control rigorós d'aquest subministrament que, de fet, proporcionava la corderia necessària per a la ciutat, en una mena d'indústria d'autoconsum. Així, el 13 de gener de 1454, el mercader Agustí Marquesano féu sol.licitud a les autoritats municipals de València d'una subvenció molt particular per a la seua empresa:

...que en l.orta de València molt prop de la ciutat, la via de Campanar, havia hun molí en lo qual se fahia novament paper, ço qui era una notable introducció en aquest regne e molt de gran benefici e honor de la dita ciutat e cosa pública de aquella, car ans darà a qui per tot lo temps passat era necessari ne fos portat d.altres parts stranyes a les quals redundava lo profit e utilitat. E ara, encara que no vengués de les dites parts, eren certificats que en lo dit molí se'n hi podia fer e fahia, segons eren informats, en tanta quantitat que bastaria per a la dita ciutat e encara ne exie per diverses parts fora.l regne. Emperò, lo obratge del dit paper era necessari se faés ab l.aygua clara e era axí que quant l.aygua del riu venia roja o tèrbola, tant com durava no s.i podia res fer ne obrar en lo dit molí, com se haja a fer de necessitat ab aygua molt clara com dit és. E si en Marquesano, qui és senyor del dit molí e fa fer lo dit paper, tenia en lo dit molí una çènia e bassa a guisa de çaffareig continuament sens çessar se obraria allí del dit paper. A la qual cosa a fer per causa de diverses despeses, dans, e infuminis que eren seguits al dit Marquesano no podia bastar ni fer la dita cènia e çaffareig...[AMV, Manuals de Consell, A-35, f.349]

La resposta del consell municipal consistí a dir que si hi havia cordes de cànem a la drassana del Grau no profitoses i inútils per a fer treball, que aleshores el mercader puguera arreplegar-les-en per tal de proveir el seu molí. L'operació de recollida de les restes de corderies fou supervisada pels corders Olzina i Metget, els quals pesaren un total de 101 quintars i mig d'eixàrcia de cànem net [1 quintar de cànem = 51.120 grams], taxat a raó de 5 sous i 6 diners per quintar. Aleshores, de la mateixa manera que la indústria paperera de Xàtiva absorbé un important volum de fibra procedent d'Oriola i Llíria, aquest molí paperer de Marquesano demanava una forta quantitat de subministrament de València ciutat. La resposta de les autoritats davant el problema d'un subministrament de cànem molt controlat fou el privilegi de reciclatge de la corderia inútil en paper.

L'inventari mateix de Joan Borrell expressa amb claredat el subministre efectiu de fibra per part d'uns personatges molt ben definits: els canemers. Són, per exemple, els 12 quintars de fil filat d'eixàrcia per a fer gúmenes, dels quals devia 60 lliures als canemers, 30 a Guillem Antist i altres 30 a Terrenet, veí de Xàtiva. A banda disposava d'un cap de cànem que pesava al voltant de les 6 roves [1 rova grossa de cànem = 24 lliures; 1 lliura = 12.780 grams]. Per tant, la disponibilitat de fibra en abundància fou possiblement bàsica per a la marxa efectiva de l'empresa, car les moltes necessitats de la drassana del Grau (corderia i arreus de les naus), dels pescadors i llur arts, però també dels complements domèstics (teixits de cànem), de la indústria paperera, o del mateix sector armamentístic, produïren una insuficiència evident dels conreus fins i tot regionals, refermant la necessitat d'un subministrament internacional com fou aquell procedent de Gènova.

Entre els productes mencionats en els ordenaments abans esmentats del Mustaçaf de València per a l'ofici de corders figuraven obres grosses (palomeres i llibants) i obres primes (fils d'arrel, cordells). A principis del segle XVI, Tramoyeres anota com els corders de València s'havien especialitzat també en fer fil de ballesta, segons capítol del 31 de febrer de l'any 1511 (L. TRAMOYERES 1889, 264-265, text de la nota al peu de la pàgina 265):

Primerament ordenan e proveheisen que per quant lo fil de ballesta és molt útil e necessari a la cosa pública, senyaladament per a la guerra que lo rey nostre senyor porta contra los infels

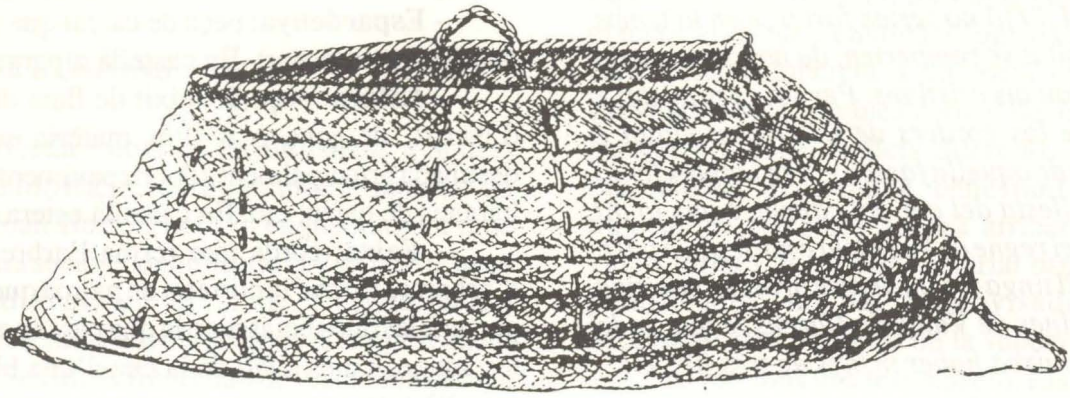

Sàrria

Orons

Dos productes dels esparters de la ciutat de València en al segle XV (identificiació mitjançant dibuixos del Diccionari Català-Valencià-Balear)

enemichs de nostra sancta fe cathòlica: és mester que lo dit fil sia molt bo e de bon cànem ab totes les coses necessàries per a la bondat de aquell, car si lo contrari se feya les cordes de ballesta que es farien del dit fil no serien fortes, e en lo temps de la necessitat se romperien, de hon se seguiria molt gran dan als cristians. Per so, és provehit e ordenat que los corders de la present ciutat e contribució de aquella fassen e sien tenguts fer lo dit fil de ballesta del cor del cànem, e que lo dit cànem sia del regne de València e no de altra part, e que lo dit fil tinga trenta quatre brases e cascuna brasa dos alnes de València llarchs, e que en lo capdell no puixca haber menys de tres fils, etc.

Fins i tot, segons informació del mateix Tramoyeres, per l'any 1514 el mestre corder Vicent Blasco introduí a València un nou teixit per a sacs, fet també amb fil de cànem. Qüestió que originà un problema de competències entre la corporació de corders i els teixidors de lli de la ciutat, que s'oposaren a l'ús dels telers estrets propis del seu ofici per a l'elaboració del dit teixit (L. TRAMOYERES 1889, 306).

Finalment, gràcies a certs capítols de l'ofici d'esparters de la ciutat, de data 8 de juny de 1454, es pot conéixer la sèrie de productes que eren competència pròpia d'ells i en contrast amb els productes abans esmentats de l'ofici dels corders o fabricants de cordes de cànem i espart. La informació permet descobrir els contiguts tècnics-productius d'aquesta carrera artesanal. L'oferta ve formada per sàrries, orons, garbells i estores que havien d'ésser fets amb bona llata de 16 alnes de llarga [1 alna = 90'6 centímetres]. Entre les cordes, la trenella seria d'una llargària de 16 alnes també, mentre que la corda redona grossa i retorta de 14 alnes, tot fil redó de 30 alnes, i les faixes de feixcar verd de 60 alnes. A banda, aquesta oferta oficial de productes es clou amb l'ordenament que les espardenyes i la cabasseria foren sempre ben acabades [AMV, Manuals de Consell, A-35, ff.380v-381r]. En conjunt, els productes oficials dels esparters de València a mitjans del segle XV eren:

- **Cabàs**: recipient d'espart o de llata de palma, de forma ovalada amb les voreres relativament baixes i amb dues anses, que serveix per tenir-hi gra, per traginar terra o per altres usos anàlegs. En castellà capazo.

- **Espardenya**: peça de calçat que té la sola de cànem o d'espart. En castellà alpargata.

- **Estora**: peça de teixit de llata de palma, d'espart, de jonc o d'altra matèria semblant, destinada principalment a cobrir paviments, parets, baranes de carro, etc. En castellà estera.

- **Faixa**: corda que ferma l'arbre al banc d'arborar. També la corretja de palma que serveix per unir les dues beiasses o la que passa per darrere les anques i més avall de la cua d'una bèstia. En castellà *faja*.

- **Feixcar**: trena o cordellina d'espart cru amb què es lliguen els sarments o amb què es cordellen les senalles i sàrries. En castellà *cudria*.

- **Garbell**: receptacle d'espart que té el fons ple de forats iguals i que serveix per a separar objectes de grandària desigual com el gra, deixant passar els uns i retenint els altres. En castellà *criba*.

- **Llata**: trena de brins de cànem, d'espart, palma, o jonc, de forma aplanada, que serveix per a fer estores, senalles, soles d'espardenya, capells, etc. En castellà *pleita* o *crezneja*.

- **Oró**: espècie de cabàs gran, generalment més alt que ample, de forma cilíndrica o un poc panxuda, que serveix per a tenir-hi grans, llegums, figues seques, etc.

- **Sàrria**: recipient d'espart o de palma, d'un metre a vuit palms de llargària, que forma bossa a cadascun dels dos extrems, i serveix , posat de través damunt una bèstia, per a transportar les coses més diverses (fruita, verdures, terra, herba, etc.). En castellà *serón*.

- **Trenella**: corda prima formada a manera de trena. En castellà *trencilla*.

L'aprofundiment en el procés de producció i la seua reconstrucció per fases a la ciutat de Còrdova (R. CORDOBA 1990, 90-99 i 136-143) permet establir comparacions amb el cas valencià, no sols pel que fa a la preparació de les fibres sinó també respecte als tipus de productes i corporacions implicades. Una anàlisi més àmplia des d'una

recerca major per a València ho farà del tot necessari, sobretot pel tema paral.lel de l'expansió dels conreus especulatius d'aquest caràcter també al llarg del segle XV.

11. CONCLUSIONS

Arribada l'hora de fer un balanç d'aquest munt d'informació sobre la cultura material de l'artesà Joan Borrell i el seu enquadrament dins l'estructura sòcio-econòmica de la València urbana tardomedieval, en el si de l'organització manufacturera desenvolupada al voltant del cànem i l'espart, les idees finals han de restar ben clares.

El perfil social i la cultura material del corder Joan Borrell representen una situació minoritària dins l'artesanat urbà de finals de l'Edat Mitjana. Propietari de sa casa, de dues botigues, de vinyes i terra campa, i amb un protagonisme polític dins la corporació del seu ofici, Borrell ofereix un retrat de les condicions de vida d'un artesà urbà benestant i emprenedor, un petit empresari immigrat en la gran ciutat i implicat en un sector industrial amb forta promoció en aqueixos moments.

Mentrestant, per a la gran majoria de mestres i obrers de la ciutat -assalariats i escassos de recursos- dominà el lloguer de cases o la inserció dins els grups domèstics més solvents de la ciutat. Bona prova d'això és l'actiu mercat de lloguers que reflecteix la documentació notarial de l'època. De la mateixa manera, no tots tingueren la possibilitat d'una inserció social profunda en el teixit urbà quan arribaren de terres llunyanes. No tots disposaren d'una dot quantiosa que servira de capital d'eixida a banda de tota altra mena d'ingressos paral.lels. Més encara, no tots eren cristians ni es trobaven integrats dins les confraries de la mentalitat oficial. En conjunt, tampoc la casa i la cultura material de la gran majoria pogué permetre l'establiment de certa planificació de comoditats, o l'aprofitament còmode de l'espai d'hàbitat disponible més enllà dels solars de 25 metres quadrats.

La gran part de l'artesanat urbà es deixava portar de la mà d'una potent movilitat social. Dinamisme de treballadors d'un lloc a l'altre, mudança de béns personals on calguera. La casa, de fet, més que un món privat i amagat amb possibles cambres i recambres d'intimitat, fou un espai projectat al carrer, inestable i dinàmic com el teixit urbà que l'envoltà. Lloguers i mudances eren l'efecte inherent a un medi civil obert i canviant. Sols exemples com el de Joan Borrell permeten recollir indicis diferents. En ells, la racionalitat econòmica benestant de certes trajectòries personals suposà arribar a llocs de vida i formes de cultura material organitzades i planificades, no pas improvisades per les necessitats peremptòries de la supervivència.

Al rerefons una reivindació. Els productors -llauradors al camp o artesans a la ciutat durant l'Edat Mitjana-, en benefici propi o alié, foren els mantenidors efectius del sistema social, abans com ara. Es tracta, doncs, de rescatar els artesans medievals de l'enorme condescendència de la posteritat (P. THOMPSON 1968). Cal que es reflectesca el seu protagonisme en la Història al costat de la resta de treballadors de tots els temps. Són els cautius explotats, joves serventes i aprenents, dones altament productives a la casa i a l'obrador però relegades a l'ombra de la discriminació política del seu sexe, treballadors assalariats amos únicament de la seua força de treball, empresaris -com Joan Borrell- propietaris de capital i de mitjans de producció. Tots ells tingueren aspiracions que foren vàlides en termes de la seua pròpia experiència, i de fet, si foren víctimes de la Història, romanen condemnats en llurs mateixes vides com a víctimes.

BIBLIOGRAFIA

ALCOVER, A.M., MOLL, F. DE B., SANCHIS GUARNER, M., i MOLL MARQUES, A. (1968-1969): *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Palma de Mallorca.

BARDIET, J. P. i altres (1971): *Le Bâtiment, enquête d'histoire économique*. Paris-La Haya, Mouton.

BATLLE, C. (1981): "La família i la casa d'un draper de Barcelona, Burget de Banyeres (primera meitat del segle XIII)" *Acta Medieavalia*, 2, 69-91.

CORDOBA DE LA LLAVE, R. (1990): *La industria medieval de Córdoba*. Córdoba.

CRUSELLES, J.M. (1989): "Maestros, escuelas urbanas y clientela en la ciudad de Valencia a finales de la Edad Media" *Estudis*, 15, 9-44, València.

CHERUBINI, G. (1984): "I lavoratori nell'Italia dei secoli XIII-XV: considerazione storiografiche e prospettive di ricerca" *X Convegno Internazionale. Artigiani e salariati: il mondo del lavoro nell'Italia dei secoli XII-XV*, 1981, 1-26, Pistoia.

IRADIEL, P. (1984): "Feudalismo agrario y artesanado corporativo" *Stvdia Historica*, 2, 55-68, Salamanca.

IRADIEL, P. (1986): "Familia y función económica de la mujer en actividades no agrarias" *La condición de la mujer en la Edad Media*, Universidad Complutense, 223-259.

IRADIEL, P. (1990): "El mundo urbano: propuestas y perspectivas de la investigación medieval" *Millars*, 13, 57-66, Castellón.

LOMBARD, M. (1978): *Les textiles dans le monde musulman VIIe-XIIe*. París, Mouton.

LLIBRER ESCRIG, J.A. i NAVARRO ESPINACH, G. (1992): "Indústria tèxtil del món rural. La Vall d'Albaida i El Comtat a les darreries del segle XV" *Almaig. Estudis i Documents*, 8, 17-23, Ajuntament d'Ontinyent.

MAZZI, M.S. (1980): "Gli inventari dei beni. Storia di oggeti e storia di uomini" *Società e Storia*, 7, 239-250.

MONTANARI, M. (1976): "Cultura materiale e storia sociale" *Studi Medievali*, 17, 969-977.

NASO, I. (1982): *Una bottega di panni alla fine del Trecento: Giovanni Canale di Pinerolo e il suo libro di conti*. Gènova.

NAVARRO ESPINACH, G. (1992): *El despegue de la industria sedera en la Valencia del siglo XV*. Consell Valencià de Cultura, Generalitat Valenciana.

NAVARRO ESPINACH, G. (en premsa): "Aprendices textiles en Valencia medieval. Los contratos del padre de huérfanos Tomàs Oller (1461-1468)" *II Congreso de Jóvenes Historiadores y Geógrafos*, Moncada-València, 1992.

PESEZ, J.M. (1978): "Histoire de la culture matérielle" *La Nouvelle Histoire* (dir. J. Le Goff), París, Retz-CEPL, 98-130.

ROCA TRAVER, F.A. (1983): *El tono de vida en la Valencia medieval*. Societat Castellonenca de Cultura.

SASTRE MOLL, J. (1991): "Pere Johan Fuster: un carpintero trecentista mallorquín (1309-1348)" *IX Jornades d'Estudis Històrics Locals. La manufactura urbana i els menestrals (ss. XIII-XVI)*, 1990, 403-416, Palma de Mallorca.

SEVILLANO F. (1957): *Valencia urbana medieval a través del oficio de Mustaçaf*. Diputació de València.

STOUFF, L. (1970): *Ravitaillement et Alimentation en Provence aux XIVe et XVe siècles*. Paris-La Haya, Mouton.

THOMPSON, P. (1968): *The Making of the English Working Class*. Handsworth, Penguin.

TRAMOYERES, L. (1889): *Instituciones gremiales. Su origen y organización*. València.

VOLTES, P. (1968-69): "El establecimiento y utillaje de los antiguos sederos barceloneses" en *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, 1, 43-59.

WICKHAM, CH. (1985): "Comprendere il quotidiano: antropologia sociale e storia sociale" *Quaderni Storici*, 60, 839-857.

BUTLLETÍ DE L'ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ, 12 (1992), pp. 97-100

UNA CASA CASTELLONENCA DE FINALS DEL SEGLE XVIII

Josep Lluís Viciano Agramunt
(Associació Arqueològica de Castelló)

ABSTRACT

This paper describes a typical peasant house in Castelló dating from the end of the 18th cent. The house, that rose up within the village structure, was a late one, but the distribution of its elements was similar to the one of houses in the outskirts or in the village itself. We have used here the lexicon traditional for the description of the house. As a result of the chaotic urban alterations in Castelló during the 1970s, the house was knocked down.

RESUM

Treball sobre una casa castellonenca de finals del segle XVIII, típica de llauradors. La casa, de la vila, és tardana, però la distribució de les parts és semblant a d'altres dels ravals i també de la mateixa vila. El lèxic utilitzat és el tradicional per als diversos elements de l'habitatge: entrada, llar, llongeta, corral, desllumat, naia, pallissa, garrofera, etc. La casa desaparegué en la caòtica evolució urbana del Castelló dels setanta.

A qui és de poble sempre li queda el consol de, almenys una vegada a l'any, retrobar les seues arrels.

El nostre poble, el Castelló de la nostra infantesa, no el retrobarem més. Sense moure-nos de la nostra terra hem sofert una mena d'emigració i quasi no reconeixes els carrers de la teua infància.

"Retalls", 26 de març de 1988.

Introducció

El dia de la Magdalena de 1972 per camins i dreceres de l'horta seguim la romeria cap a l'Ermita. Forma part de la colla l'amic Norbert Mesado, que aleshores prepara un treball sobre la casa popular de Borriana i pregunta sobre la de Castelló, ja que replega materials sobre les de la Plana per comparar-les. Verbalment li done tota la informació que llavors recorde i dies després li envie un croquis amb tot allò que havia pogut reunir sobre el tema. Així, bàsicament el treball sobre la casa popular castellonenca estava fet. Retocat i ordenat és açò que segueix, però referit a una de les quatre cases que li vaig descriure[1].

La casa la tinc ben viva en el record, perquè era la dels meus avis paterns. Estava al carrer Vorasèquia, també "Gobernador Bermúdez de Castro", i era una de les que es van construir a finals del segle XVIII, damunt les derruïdes muralles medievals, sobre un pati i el vall reomplit[2]. He intentat seguir-li el rastre en papers vells de la família i la referència més allunyada en el temps que he trobat és de mitjans del segle XIX. En ella van viure consecutivament algunes generacions de la meua branca paterna[3]. La casa es va derrocar per l'any 1970 per fer-ne una d'idèntica alçada però diferent distribució.

1. La casa[4]

Era la corrent a Castelló, de planta baixa i dos pisos. Ocupava un solar d'uns 21 metres de llarg per 5 d'ample en la façana i sols 4 al fons. O sia, una amplària lleugerament superior a la navada normal de les cases perifèriques. Vista des del carrer en la façana tenia les obertures del portal a l'esquerra, i una finestreta enreixada a la dreta. Al primer pis el balcó, i al segon una finestra. Teulada a dues aigües: una vessava al carrer i l'altra al celobert. En tota la casa el cabironatge era transversal, falcat sobre les parets mestres i mitgeres.

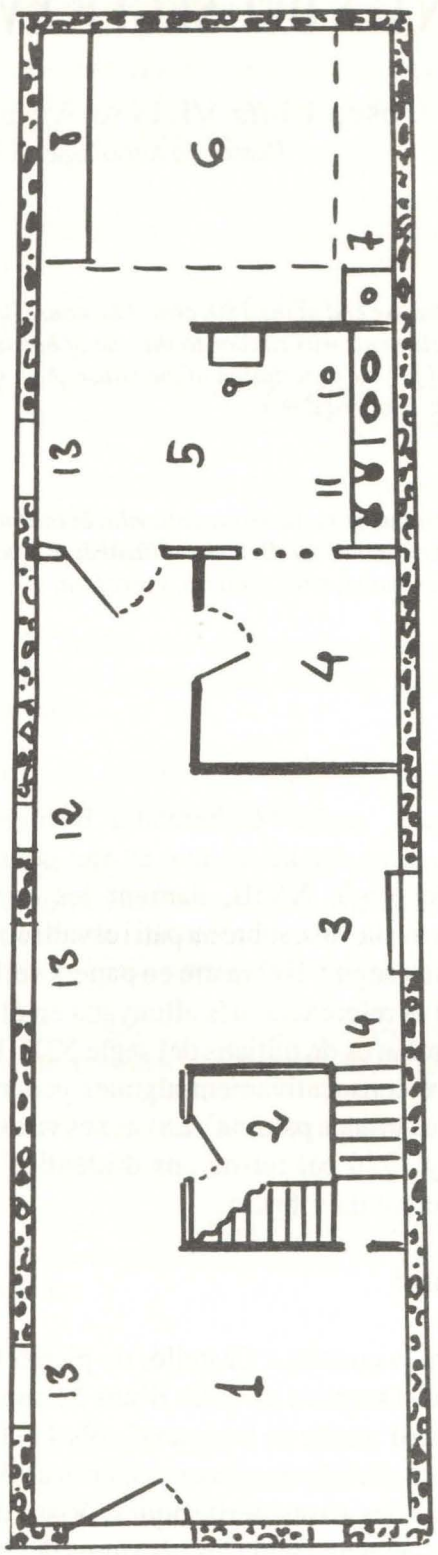

1 entrà - 2 rebost - 3 llar - 4 quartet - 5 llongueta - 6 quadra - 7 comú - 8 pesebre - 9 safareig - 10 piques - 11 banc de foguers - 12 canterer - 13 armaris - 14 escala

I ara passem a l'interior. En la descripció, dreta i esquerra corresponen a les de qui entra.

1.1. Planta baixa

El primer era l'entrada, amb la porta del carrer i la finestreta en el racó dret. En aquest hi havia una gran bóta de vi. A la dreta estava el carro. A la paret del fons, també a la dreta, hi havia una finestreta circular en alt, sobre el primer replanell de l'escala, que donava llum a aquesta i des d'on era ben visible el portal d'entrada. La part esquerra tenia un armari de paret, que jo recorde amb ferramentes i trastam vell, però que primitivament era destinat a la pastera i els altres utensilis de pastar. Contra la paret esquerra hi havien cadires, mitja dotzena generalment. A un dels cabirons del sostre hi havia una argolla de ferro, un dels usos de la qual era sostenir la romana en pesades llargues.

Abans de seguir endins cal esmentar que en altres cases ací, al final de l'entrada, hi havia la porta mitgera, una de les tres que tenien les de distribució semblant -portes del carrer, mitgera i del corral-. També era coneguda per la mitgera, a seques.

Immediatament, a la dreta, hi havia el rebost, que aprofitava l'espai que cobria la barana de l'escala. Tenia l'entrada, tancada amb porta, contra el cantó de la dependència on estava la llar.

Seguia després la llar. És el que en altres comarques es coneix per la cuina, i hi havia la taula on es feien les menjades i les cadires. La llar era l'habitual d'ací, de campana poc ixent i xapat de taulellets amb flors. En el pany encarat a ella hi havia un armari carner o de rebost (més conegut pel castellanisme "alacena") i el canterer, emmanisat de taulells amb flors. A principis de l'actual segle es xapen els sòcols de l'habitació, amb taulells blancs i aleshores se'n posen quatre policroms amb les imatges de Sant Vicent Ferrer, Sant Josep, la Mare de Déu de Lledó i la Mare de Déu del Carme, de factura popular. Dues a cada costat de la llar i les altres una en cada paret.

Del racó dret de la llar començava l'escala, tancada per una porta, que accedia als pisos superiors. La llar era la dependència més important

de la casa i allí transcorria la major part de la vida[5].

A continuació, també a la dreta, venia el *quarto*, una habitació tancada i menuda, amb porta i finestra enreixada que donava a la *llongeta* per a ventilació i il.luminació. Aquesta habitació la tinc associada en el record a malalties i vellesa, potser perquè s'utilitzava en casos així per tenir més propers i atesos els malalts i els vells.

Després hi havia la porta del corral, tancada la qual quedava clos l'espai habitable de la casa.

Seguia la *llongeta*, que era la part descoberta de l'edificació. *Llongeta* era l'espai entés en sentit horitzontal, mentre en vertical era el celobert. Aquest airejava el corral, la cuina i les parts interiors de la casa. En la *llongeta* hi havia, a la dreta, la reixa de la finestreta que donava llum i ventilació al *quarto*; després, arrecerats i protegits del mal temps per la naia, per on es passava a la pallissa, el banc de foguers i les piques, tot contra la paret dreta. Contra la paret que limitava amb la quadra estava el safareig. En la paret esquerra, contra la mateixa porta del corral, hi havia un gran armari de paret, xapat parcialment amb taulells policroms del XIX -blau, groc i roget d'Onda-. En el sòl de la *llongeta* estava el desguàs del pou cec.

Finalment hi havia el portal d'accés a la quadra, sense cap mena de tanca. En ella, contra la paret esquerra, hi havia un pesebre llarg, que l'ocupava quasi tota, excepte el tros de vora enllosada, elevada en relació amb la resta de la quadra, i que seguia tota la seua volta des del portal al racó dret del fons. En el primer racó de la dreta hi havia el comú o excusat[6].

1.2. Primera planta

En la primera planta hi havia el dormitori, que donava al carrer per un balcó poc ixent, i una alcova en l'espai que deixava lliure l'escala, i entre aquesta i el desllunat una sala, airejada per una finestra gran. Per la dreta d'aquesta habitació hi havia la porta d'accés a la naia, per on es passava a la pallissa. Aquesta, sobre la quadra, tenia la palla, alfals i garrofes per a utilització immediata. A més, tenia un altre accés des de la *llongeta*, per una escala de mà de fusta, per un portalet menut sobre el d'entrada a la quadra. Per ací també es pujava tot el que s'havia de guardar a la pallissa. En el sòl del racó esquerre del fons hi havia el forat de la pallissa, just sobre el pesebre, per on es tirava el recapte (o menjar dels animals), trossejat abans amb el *serrutx*, mena de corbellot de fulla dentada fix a la paret contra el racó del forat. El *serrutx* valia principalment per a tallar l'alfals[7].

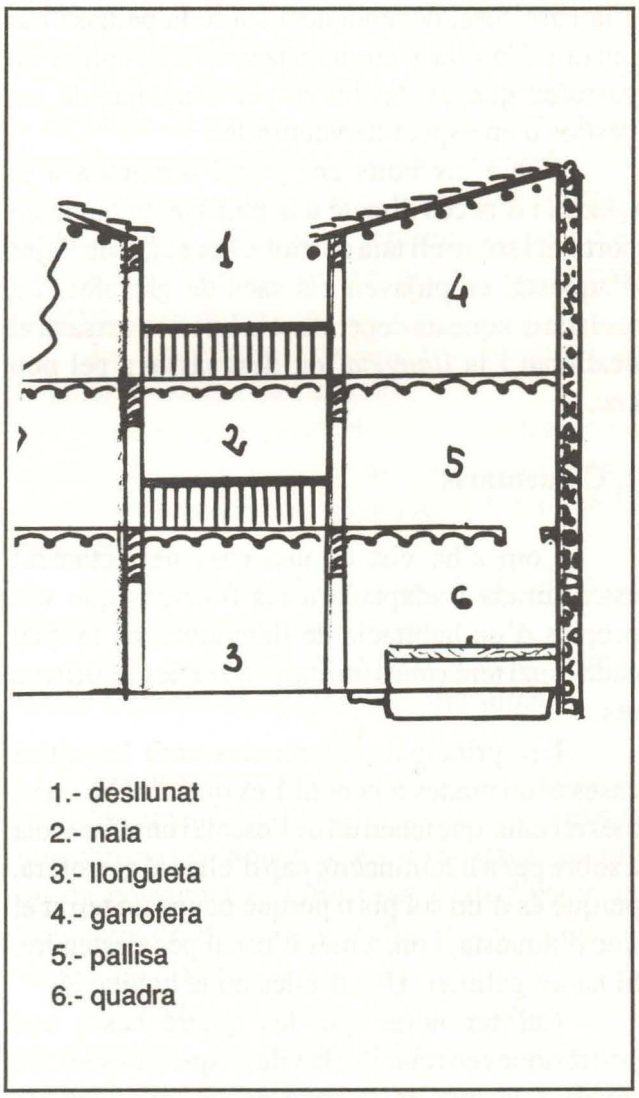

1.3. Segona planta

Passem a la segona planta, el que a Castelló sempre he sentit anomenar *més-amunt*[8]. En l'escala una porta tallava l'accés d'aquesta planta superior, constituïda per dues cambres grans, entre el carrer i el desllunat. La que donava al carrer la recorde plena d'utensilis i coses que no s'utilitzaven, com

debanadores, quadres amb gravats, gerres, pedres de pesar, etc. La ventilació i la llum venien d'una finestra directa al carrer. L'altra sala era destinada a collites i semblants, i era freqüent que hi hagués canyissos que penjaven del sostre. Llum i ventilació, la donaven ací unes finestres interiors i els forats escaquejats d'un envà de rajola, aprofitats com a colomer en alguna ocasió. Al final de la cambra, contra la paret dreta, hi havia una porta per on s'eixia a l'altra naia, i es passava a la garrofera, dependència sobre la pallissa i la quadra. En ella s'emmagatzemava la collita de garrofes que es destinava per a menjar de les bèsties o en espera de vendre-les.

Sobre els buits del portal d'entrada a la quadra i d'accés directe a la pallissa, hi havia un portalet i sobre ell una corriola. Per ací, amb l'ajut d'aquesta, es pujaven els sacs de garrofes. La teulada d'aquesta dependència interior vessava al desllunat i la *llongeta*, on desguassava pel pou cec.

2. Comentaris

Com s'ha vist és una casa perfectament estructurada i adaptada a les funcions que són pròpies d'un habitacle de llauradors, en la qual cada espai tenia unes utilitats i no es desaprofitava res.

Les principals diferències amb les altres cases esmentades a la nota 1 és que n'hi ha dues, més recents, que tenen ull de l'escala i una claraboia a sobre per a il luminació; cap d'elles té garrofera, perquè és d'un sol pis o perquè ocupa un terrat el lloc d'aquesta, i on, a més d'espai per a estendre, hi ha un galliner. Una d'elles no té habitació.

Cal fer notar que les quatre cases són perifèriques en relació a la vila, ja que tres són dels ravals i la que es descriu ací és relativament tardana i d'una estructura molt semblant a una de les de la Trinitat, possiblement contemporànies. De tota manera he procurat reunir informació sobre cases més del cor de la vila i he comprovat que hi ha una gran identitat entre les estructures d'aquestes i les de les perifèriques. Aquestes repeteixen unes distribucions que, millorades per l'experiència i per acomplir perfectament el paper de marc d'unes vides, es continuen secularment amb variacions mínimes. La principal diferència entre les cases perifèriques i les altres ve determinada pels mitjans de vida de l'ocupant i com són menestrals i no llauradors, no els calen quadra, pallissa ni garrofera i la casa acaba en la *llongeta* i el desllunat. Una altra és que el *quarto* ocupa una posició diferent, a continuació del rebost, en alguns dels casos.

Notes:

[1] Les altres cases eren del carrer l'Alcora, de l'Ereta i del carrer de la Menuda; o sia totes dels Ravals.

[2] CAVANILLES, A.J.: Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia, tom I, llibre segon, Madrid, 1795. En la pàgina 103 es diu: "Desde 1791 hasta 1793 se ha hecho en Castelló la calle nueva del Gobernador, y el palacio del Ilmo. Obispo".

[3] L'1 de desembre de 1846 i el 2 de gener de 1849 els papers diuen que era habitada pel meu avantpassat per la branca paterna, Vicent Pascual i Julià. Després, el 21 d'octubre de 1857, l'habitador era el seu fill Vicent Pascual i Sales, i Fausta Llopis Tirado, rebesavis meus. A finals de segle i primers d'aquest són els meus besavis Vicent Pascual Llopis i Angela Altava Alsina qui hi viuen. Finalment és habitada pels meus avis paterns Silvestre Viciano Torres i Vicenta Pascual Altava.

[4] El lèxic emprat en aquest treball és el que recorde d'haver-lo escoltat als meus avis paterns, ja esmentats en la nota 3, i els materns, Miquel Agramunt Arrufat i Antònia Gargallo Pascual. Moltes vegades no s'ajusta exactament a la normativa; això no obstant, la Direcció Tècnica de Política Lingüística ha considerat convenient conservar-lo, assenyalant-lo amb cursiva, per les característiques de l'estudi i per mantenir la descripció de la casa amb el lèxic més popular de la zona.

[5] D'entre els meus records infantils hi ha nits de Nadal passades vora el foc, rabasses i ascles de garrofera en la llar i en un racó un munt de margallons per als xiquets, duts per l'avi des de la Parreta.

[6] Els mots escatològics generen neologismes continuament, quan l'ús els fa excessivament identificables amb allò que representen. Són dels més abundants en sinònims, per això mateix. Ací utilitze els tradicionals, encara que puguen semblar desagradables o poc fins, però que són ben descriptius com solen ser-ho els de la parla popular.

[7] *Serrutx* és un castellanisme que s'usa en alguns pobles de la Plana. En altres comarques se'l coneix per diversos noms: el *serrador*, el *serró*, el *tallador de l'herba*, el *tallant*, etc.

[8] És el que a moltes comarques s'anomena la "falsa" o les "golfes".

BUTLLETÍ DE L'ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ, 12 (1992), pp. 101-105

LA MORERIA DE CASTELLÓ (SEGLES XV-XVII)

Carmen Díaz de Rábago Hernández

(Aquest treball és el resum de la conferència pronunciada en l'Associació el 13 de març del 1992)

Com és ben sabut, la zona valenciana té un passat marcat per l'Islam durant gairebé un mil leni. Així, i per tal de situar-nos millor en el temps i en l'espai en què va existir la moreria de la qual em propose parlar, faré un breu repàs històric de l'esdevenir dels musulmans en la zona valenciana, a un nivell molt general, ja que tot just es coneixen dades concretes de la zona castellonenca.

- Antecedents històrics

Al segle VIII es produeix la conquesta àrab de la Península Ibèrica i s'estableix en el poder l'emirat omeia, que designarà la zona valenciana com Xarq al-Andalus.

Fins el segle XIII en què es produeix la conquesta cris-tiana, la península islamitzada passarà per diverses situacions polítiques: el califat (segle X), la guerra civil posterior (començaments del segle XI), la fragmentació del territori en regnes de taifes (segle XI), i les invasions i presa de poder d'almoràvits (primeries del segle XII) i almohades (segona meitat del segle XII).

No tenim dades concretes sobre els musulmans que vivien en aquesta zona castellonenca durant el període islàmic, però sí que podem conèixer algunes de les seues característiques tot observant el tipus de poblament que hi existia: un castell en una zona elevada, i unes alqueries a la plana. Cal assenyalar que aquestes alqueries eren petites poblacions i no propietats unifamiliars com ho seran sota domini cristià. Se situaven, segons M. Barceló, als encreuaments de camins que tallaven la sèquia major, el traçat exacte de la qual en època musulmana no ens és ben conegut. Els noms de les alqueries eren els següents: Almalafa, Beniamargo, Benicatol, Benihayren, Binaciet, Fadrell, Benimahomet, Benirabe i Taccida.

L'any 1233 es produeix la conquesta cristiana de la important Borriana musulmana i el poblament de Castelló i de les zones de l'entorn. ¿Què passa a partir d'aquest moment amb els musulmans autòctons?

El poblament continua, atesa la lentitud de la repoblació cristiana després de la reconquesta. Durant els anys quaranta i setanta del segle XIII, els musulmans valencians es revoltaran contra el poder cristià, però seran reprimits aviat i s'en decretarà l'expulsió, per bé que en la pràctica aquesta no es duria a terme.

La repoblació cristiana fou irregular en l'actual província de Castelló:

- El nord es poblà de cristians durant els segles XIII i XIV, tot i que van quedar musulmans únicament en certs nuclis com Xivert, Molinell o Miravet;
- Des del riu Millars cap al sud hi hagué abundant població musulmana; i
- La costa, tret de Xivert, i com veurem també Castelló, es despoblà de musulmans.

Els cristians aniran establint-se a Castelló molt lentament. El 1249 (després de la revolta musulmana) es donen cases a cristians, segons queda consignat al *Llibre del Repartiment*, en l'alqueria de Benirabe[1], probable nucli original de la vila cristiana.

En endavant, l'anterior poblament dispers en alqueries s'anirà concentrant en un únic nucli urbà, el futur Castelló.

Malgrat els canvis esdevinguts al segle XIII, continuarà havent-hi comunitat musulmana a Castelló fins al primer terç del segle XIV, segle força inestable, en què diverses moreries del regne desapareixeran i seran expropiades les propietats dels musulmans[2]. Aquests tindran dues opcions: emigrar fora del regne, o emigrar a zones de l'interior com la Serra d'Espadà o la conca del riu Millars.

Després de la inestabilitat del segle XIV tornarà una comunitat musulmana a Castelló en el segle XV, en situació de minoria numèrica i ja no de majoria com ho era al segle XIII. Procedien, com hem assenyalat, de poblacions de l'interior de la província. Així, s'observa també en aquest fenomen d'atracció de musulmans a una vila cristiana el canvi en la política del monarca, qui tot i haver relegat primerament els musulmans, més tard hauria de comptar amb ells en les seues terres. D'aquesta manera, hi competia amb la noblesa, als territoris de la qual residia la major part dels musulmans de l'actual província de Castelló.

- Creació de l'aljama

La Nova Aljama Musulmana de Castelló es va crear per Privilegi Reial del rei Martí l'Humà el 1402, a instància de la mateixa vila. En aquest privilegi, el rei reconeixia que la comunitat musulmana es regira per les seues pròpies lleis, diferents de les lleis cristianes. Però cal assenyalar que en última instància els musulmans restaven sotmesos directament al rei, el qual va arribar a anomenar-los "tresor reial".

Al mateix temps, les lleis cristianes (*Furs, Aureum Opus*) regulaven diversos aspectes que havien de complir els musulmans.

Des del privilegi de la fundació a l'arribada d'un grup de musulmans, passaran més de cinquanta anys.

El 1459 hi arriben 20 nous veïns musulmans[3] (la majoria són famílies); i el 1462, s'arriba a les 30 famílies.

Però ¿per què tarda més de cinquanta anys a establir-s'hi l'aljama? Els *Llibres de Consell*, de l'Arxiu Municipal de Castelló, ens informen explícitament de la penúria econòmica del Consell de la Vila per tal d'afrontar la despesa d'oferir cases o terres als musulmans nous que demanen aveïnar-s'hi.

Hi havia una tendència general en les ciutats europees del moment, a causa de la crisi baixmedieval, que s'hi manifestà tant en guerres, com en epidèmies i crisis agrícoles. Des de mitjan segle XIV fins a principis del XV, assenyala l'historiador anglès Ch. Dyer, "les poblacions urbanes no podien mantenir un nivell estable, i sembla ser que el creixement urbà es mantenia més gràcies a nivells importants d'immigració que no a un creixement natural"[4].

Així, arribaran a aveïnar-se a Castelló durant el segle XV tant pobladors cristians com musulmans, i hi haurà en tot el regne una mobilitat important de la població.

En el procès d'arribada del grup musulmà cal tenir en compte la divisió del territori, que com ja s'ha assenyalat més amunt pertanyia a la noblesa en la major part de la zona castellonenca.

Ressenye aquesta situació perquè els musulmans que arriben a Castelló provenen tots de senyorius. Llocs com ara Aiòder, Betxí, Cirat, Xivert i, sobretot, Borriol.

Quant a Borriol, cal assenyalar que la majoria aclaparadora de musulmans d'aquest lloc en l'aljama de Castelló ens fa pensar que potser aquests foren els primers pobladors de les alqueries castellonenques que se'n van anar de la vila en el segle XIV.

Els senyorius no van acceptar la marxa dels mussulmans de les seues terres a terres del rei, i es van pledejar amb la vila, en concret ho feren els senyors de Borriol i de Betxí, encara que el plet entre el senyor de Borriol, mossèn Antoni Thous, i Castelló va ser de major envergadura. Antoni de Thous va guanyar-hi, i la vila hagué d'abonar-li una multa i prometre de no acceptar com a veïns més musulmans de Borriol, cosa aquesta última que no es va complir.

- Envergadura del grup musulmà a Castelló

Una vegada assenyalat el procès de formació de l'aljama musulmana baixmedieval a Castelló, passarem a analitzar-ne les característiques:

- La seua existència durarà des del 1459 fins al 1609, encara que el període que he estudiat a fons en la meua tesina[5] abraça 1462-1527, és a dir, fins poc després del baptisme forçós dels musulmans valencians. He estudiat, doncs, el període mudèjar i a penes dos anys del període morisc o posterior al baptisme forçós.

- Tindrà entre 31 i 47 llars, cosa que pot

equivaler a unes 110-150 persones. Al punt màxim constituirà el 9,5% del total de la població de la vila. Des del 1527 fins al 1609 anirà minvant molt lentament, però hi mantindrà sempre un grup de veïns estable.

- Les seues dimensions reduïdes seran similars a les d'altres aljames musulmanes del segle XV: Borriol, Alcalà de Xivert, Onda, Alzira o la Vilavella. En canvi, eren menors que les aljames musulmanes de la Vall d'Uixó (grup de poblats), Sogorb, Miravet, València o Xàtiva.

- Situació

La raó per la qual es confon sovint el que era l'aljama com a organisme jurídic amb la moreria és que les aljames urbanes, en situació de minoria poblacional respecte als cristians, es trobaven en barris determinats (i en ocasions emmurallats, encara que no fou el cas de Castelló), que són les anomenades moreries.

En el segle XV, Castelló estava dividit en 6 districtes o parròquies. La moreria es va ubicar a la parròquia de Sant Nicolau, i allí es va construir la mesquita amb anterioritat a la fundació de l'església de Sant Nicolau.

El districte de Sant Nicolau era el més extens dels sis que hi havia a la vila i, alhora, el de menor nivell de renda, hi residien tant veïns cristians com musulmans.

Els musulmans ocuparan, doncs, part del carrer Nou, principalment, i també el carrer d'Amunt, actual carrer d'Alloza, i uns pocs d'ells residiran o tindran propietats en carrers adjacents, com són el carrer que pujava a la moreria, el que pujava a la carnisseria o el carrer de la Dula.

- Activitats de grup

Del grup inicial de musulmans establerts a la vila hi haurà un nucli que hi romandrà fins a l'expulsió del 1609.

Les seues activitats laborals, igual que les de la majoria dels cristians, eren les agrícoles i en menor mesura la ramaderia.

En els *Llibres de la Peyta*, base fonamental per al coneixement d'aquests musulmans, podem apreciar el grau de possessió de terres o de cases, però hi podem conèixer molt menys les activitats ramaderes, artesanals o comercials.

En qualsevol cas, el 80% dels membres de l'aljama posseïen terres, dividides en diverses parcel les (des d'una fins a quinze, més o menys) quasi sempre menors d'una hectàrea. Hem d'assenyalar en aquest punt que la tònica general en la població valenciana baix-medieval respon a un model d'economia familiar que s'hi abastia en gran mesura, i més en zones semirurals com Castelló. Aquest grau d'autoproveïment no exclou, tanmateix, l'existència de mercats comarcals o veïnals.

Pel que fa a les parcel les concretes que tenien, se situaven en diverses partides del terme, i s'hi cultivava els diferents productes de la zona: els cultius d'horta, la vinya, l'olivera, el garrofer al secà, etc...

La tradició agrícola musulmana ha perdurat en tota la zona valenciana fins a l'actualitat, cosa que es reflecteix en el vocabulari referit a mesures, noms de cultius, utillatge agrícola, toponímia diversa, instal lacions agrícoles, modes de reg, etc...

Els noms de les partides en què es trobaven les parcel.les d'aquests musulmans encara s'hi conserven en l'actualitat. Les més freqüents eren: Canet, Lledó, Almalafa, Casba, Coll de la Garrofera, Rafalafena, Çafra, Pla del Moro, Coscollosa, Ramell, Castell Vell, Penyeta Roja.

Algunes parcel les apareixen citades juntament amb certes instal lacions del terme: cementeri dels jueus, sèquia traves-sera, molí roder, molí primer o masies del secà.

- Organització interna de l'aljama

Ja hem assenyalat que l'aljama és una entitat social, jurídica i religiosa, la qual cosa comporta una organització interna pròpia i diferent de la cristiana.

L. Piles apunta que els musulmans "formaven un veritable Estat dins el regne, ja que eren una de les principals fonts d'ingrés per a la Corona"[6] (que amb la creació de l'aljama de Castelló augmentà els seus beneficis fiscals).

L'aljama tenia, doncs, diverses funcions reconegudes jurídicament pel poder cristià superior:

- Regular l'ús dels béns comunitaris,
- Fixar certes taxes municipals internes,
- Arrendar la carnisseria, distinta de la carnisseria cristiana, i que com a monopoli reial pertanyia als jurats de l'aljama que la llogaven, i
- Presentar al Batle (oficial reial) els nous veïns de l'aljama.

En canvi l'aljama no pot:

- Decidir el preu de la carn,
- Permetre de dur armes,
- Exportar gra, ni
- Donar permisos per a viatjar de nit.

Les decisions de l'aljama es prenien en l'anomenat *Consell de Vells* o *Consell de l'Aljama*, però hi ha altres elements en les comunitats islàmiques organitzades que exerceixen de figures rectores i mantenidores de la seua cultura i de la seua religió.

Aquests "càrrecs" no jeràrquics de l'Islam són:

- L'**alcadí**. Jutge i notari, aplicador de la llei musulmana, la sunna i la shària. Els musulmans peninsulars, dins les diverses escoles jurídiques de l'Islam van pertànyer en la seua majoria a l'escola malakí.
- L'**alamí**. En la València baixmedieval és l'administrador, l'ecònom de l'aljama.
- L'**alfaquí**. És el conseller religiós dels musulmans, coneixedor i mestre de l'Alcorà. Està present a l'aljama en tot moment, des de la seua fundació fins a la conversió forçosa del 1525.
- Els **jurats**. Depenen més directament de l'administració cristiana i s'encarreguen, sobretot, de recaptar impostos.

Tant l'alcadí com l'alfaquí seran els principals mantenidors de la llengua i la religió, íntimament unides a l'Islam, ja que l'Alcorà ha de ser llegit o recitat en àrab i no en cap altra llengua.

- Les famílies

Com he dit, i des del primer grup que arriba a l'aljama, s'hi aprecia un nombre de famíles que romanen en anys successius, i que perduren, molts d'ells, fins a l'expulsió definitiva el 1609.

Així, les famílies principals són les següents: els Mazcor, els Faraig , els Sanpol (alfaquí), els Bocayo, els Çalió (carnissers) , els Serrano, els Fando.

Hi haurà moltes altres famílies que residiran en la moreria algun temps i després se n'aniran a altres llocs, de la mateixa manera que molts altres musulmans, fins al 1609, aniran aveïnant-se en la moreria.

En conjunt, seran els Faraig i els Çalió els que posseiran major nombre i major valor en propietats, tot i que no arribaran en cap cas a un nivell de riquesa considerable.

Quant a la seua procedència, ja hem indicat que són zones de l'interior.

De pobles propers com Borriol vénen les famílies següents: Arrocet, Çalió, Sanpol, Fando, Marco, Asbatla, Tibici, Jabar, etc...; de Betxí, Sanpol i Faraig; i en molt menor grau, de Cirat els Bocay, i d'Aiòder els Anader.

Dins un nivell econòmic més bé baix si el comparem amb el nivell dels cristians, l'aljama musulmana de Castelló es consolidarà i progressarà econòmicament a un ritme ascendent fins entrat el segle XVI en què s'estancarà sense desaparèixer, integrada en la població però sense poder evitar ser víctima de les mesures restrictives contra ella o contra la seua religió.

Les mesures restrictives envers els musulmans van ser aplicades sobretot a aquells que residien en aljames urbanes i eren minoria respecte als cristians: malgrat la irregular política reial en relació als musulmans valencians, es pot observar des de la conquesta (amb avanços i regressions notoris) una tendència del poder cristià a restringir les manifestacions externes islàmiques. Aspectes com la crida a l'oració en la mesquita, la distinta regulació dels dies festius, o el mateix mode de vestir, van anar sent escapçats amb el pas del temps, fins que el 1525 es decidí batejar tots els musulmans als qui va quedar l'única opció d'emigrar si no desitjaven fer-ho. Tot açò ho esmente perquè si el poder de l'aljama i la seua estructuració sobre un patró islàmic va ser decisiu,

no ho és menys el fet que el poder cristià actuara freqüentment sobre la població musulmana del regne.

Amb tot, l'anomenada conversió forçosa del 1525 va ser un tràmit legal que no va implicar la marxa dels musulmans de Castelló, encara que va haver-hi dos canvis decisius:

- L'aljama i la mesquita són eliminades pel poder cristià i invalidades legalment,
- Els seus noms (de vegades també els cognoms) van ser cristianitzats. Heus ací alguns exemples:

1520	1525
Eça Mazcor	Johan Mazcor
Abdalla Mazcor	Anthoni Mazcor
Alí Mazcor, alfaquí	Jaume Mazcor
Asbatla Jabar	Pere Sballa
Mahomat de Calanda	Luís Puntero
Jucep Cep	Agostí Vianda
Abrahim Abuseyt	Andreu Aseyt
Mahomat Sanpol	Pere Sanpol
Abdulaziz Bocayo	Anthoni Bocayo

Des del 1527 fins al 1609, durant quasi cent anys va con-tinuar havent-hi una comunitat musulmana a Castelló. El seu creixement va ser ja escàs i és probable que alguns d'ells s'integraren en el món cristià, però no tots, atès que del 1611 hi ha una última informació documental sobre els antics musulmans de Castelló, ja expulsats (1609), en què s'observa la venda dels béns dels moriscos expulsats.

La marxa dels musulmans valencians cap a terres de Tuníssia i d'Argèlia no va significar una ruptura amb les seues tradicions. Formalment, en el segle XVII hi havia al País Valencià una societat plenament cristiana, però en multitud d'aspectes de la vida quotidiana, artesanal o agrícola els elements de tradició musulmana sorgeixen per tot arreu; amb la qual cosa, cal que tinguem molt en compte els musulmans quan aprofundim en la història valenciana.

Traducció de Carmina Ribes

[1] 1 LLIBRE DEL REPARTIMENT DE VALÈNCIA, edició dirigida per Antoni Ferrando i Francés, Paterna (València), Vicent García Editores, 1979, pp. 127, 217 i 224

[2] 2 GUICHARD, P., "La conquista militar y la estructuración política del reino", *Nuestra Historia, t. III*, València, 1980, p.29

[3] 3 SÁNCHEZ ADELL, J., "La immigración en Castellón de la Plana durante les siglos XV, XVI i XVII", *Cuadernos de Geografia*, 19 (Universitat de València, 1976), pp. 79-84.

[4] 4 DYER, CH., *Niveles de vida en la Baja Edad Media*, Barcelona, ed. Crítica, 1991, p. 244.

[5] 5 DÍAZ DE RÁBAGO HERNÁNDEZ, C., *Estructura de una aljama musulmana valenciana en la Baja Edad Media: Castellón de la Plana (1462-1527)*, Universitat de València, inèdita, 1991.

[6] 6 PILES ROS, L., *Estudio documental sobre el Bayle General de Valencia, su autoridad y jurisdicción*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1970.

DEBAT-OPINIONS

Tema:

L'ARQUEOLOGIA URBANA: INTERVENCIÓ I PLANIFICACIÓ

Coordinació i introducció:
Sergi SELMA (Associació Arqueològica de Castelló)

Col.laboren:
Mª Magdalena RIERA (Arqueòloga de l'Ajuntament de Palma de Mallorca)
Josep GUITART, Joaquim PERA i Eudald VILAS
(Equip d'Arqueologia Clàssica. Universitat Autònoma de Barcelona)
Javier MARTÍ i Josefa PASCUAL (Arqueòlegs de l'Ajuntament de València)

BUTLLETÍ DE L'ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ, 12 (1992), pp. 109-110

UNES DADES SOBRE ARQUEOLOGIA URBANA

Sergi SELMA

L'arqueologia urbana és aquella disciplina que s'encarrega de l'estudi i de l'anàlisi de totes aquelles restes materials, mobles i immobles, que es troben en el subsòl dels nuclis de població que avui ocupem. La seua tasca, per quotidiana que siga en el millor dels casos, no deixa de ser silenciosa i, de vegades, silenciada. Aquesta darrera actitud és censurable quan és fruit de la poca o nul.la voluntat que hom posa per potenciar-la.

Els espais o àrees de treball on es desenvolupen les activitats arqueològiques d'excavació són parcials, fragments d'una zona arqueològica major i, generalment, es troben alterats per la mateixa dinàmica de creixement urbà. La investigació i l'anàlisi de les restes materials trobades, sobretot les de tipus immoble -estructures, nivells d'ocupació, connexions i distribucions espacials, etc.- es fa més complexa. I això, és més el resultat de les dificultats que hi ha per a intervenir en el subsòl, que no pas de la metodologia utilitzada per a fer-ho.

Igualment, l'arqueologia urbana és una pràctica sovint oblidada per algunes institucions públiques i, alhora, poc acceptada per determinats sectors econòmics vinculats a la construcció. A ningú no sobta, al primer cop d'ull, la imatge o sensació de conflictivitat o bel.ligerància que envolta aquest tipus d'intervenció arqueològica. Això, però, no és sempre així i els passos donats per millorar les relacions i, fins i tot, les col.laboracions entre l'arqueologia i la construcció urbanes són cada volta majors.

D'altra banda, la recuperació del patrimoni històric ocult sota els actuals espais urbanitzats fa aquesta pràctica arqueològica necessària, sinó imprescindible. La seua actuació o desenvolupament es troba, però, obstaculitzat per dos elements ben diferents. D'una banda, un "sòl urbà" d'elevat valor econòmic sobre el qual intervenir-hi i, d'altra banda, anar a remolc de les troballes de restes arqueològiques obtingudes com a conseqüència d'actuacions puntuals destinades a la construcció.

Darrere de totes aquestes circumstàncies i inconvenients hi ha, però, per part dels arqueòlegs que s'hi dediquen, la utilització i el desenvolupament d'una metodologia per intervenir-hi i d'unes normes d'actuació concretes. Aquestes tenen com a eix principal els treballs de E. Harris i l'elaboració de la "matrix" on es representen totes les unitats estratigràfiques. Aquest diagrama recull, de forma sintetitzada, la localització i la interrelació que hi ha entre totes i cadascuna de les unitats estratigràfiques que apareixen a l'excavació. Cert és, però, que la pràctica diària ha fet que les formes i els procediments s'adapten a les característiques locals de l'espai i dels arqueòlegs.

Aquest és el punt en què volem situar avui i ací el tema de l'arqueologia urbana, fora de qualsevol perspectiva victimista respecte a la disciplina arqueològica en general -ja siga per qüestió pressupostària o per un reconeixement que, no hi ha dubte, el té-, i també fora de qualsevol actitud de confrontació amb les institucions o les entitats privades dedicades a la construcció. Això és el que hem demanat als nostres col.laboradors -arqueòlegs urbans practicants-, que ens donen una visió del que és i com es fa l'arqueologia urbana avui en dia al nostre país. Agraïm cordialment la seua resposta, la qual ha estat no sols desinteressada sinó, sobretot, entusiasta.

Aquesta demanda, malgrat tot, ens cobria només l'aspecte informatiu d'aquest nou apartat que ara encetem en el sí del *Butlletí*. El compromís de l'Associació amb l'Arqueologia obliga, però, a que aquests fulls servisquen també per fornir una reflexió teòrica i pràctica sobre el fet arqueològic i, de manera especial, sobre els

plantejaments que acompanyen tota intervenció arqueològica en el subsòl per recuperar el patrimoni històric. Per aquest motiu hem incitat els nostres col.laboradors arqueòlegs a una discussió o reflexió més problemàtica i de major abast. Per fer-ho, els plantejarem la següent qüestió: **"és possible fer una planificació d'intervenció arqueològica en espais urbans ?"**.

La pregunta és, certament, intencionada i pretén abordar temes tant diversos com polèmics, els quals van des de la intervenció d'urgència fins al lloc que ha d'ocupar la investigació anant davant o a remolc de la primera.

No són estranys els casos en què la proliferació d'actuacions urbanístiques en un sòl urbà provoca l'aparició de nombrosos focus d'intervenció arqueològica. Aquests, difícilment poden ser atesos amb condicions mínimes de rigor, bé per la falta de personal als serveis arqueològics, bé per la premura de temps amb que se sol treballar. No debades, en el millor dels casos -quan hi ha acord entre constructora i arqueòlegs- els terminis de presentació dels resultats són l'eix més important entorn del qual s'articula la recerca.

D'altra banda, encara que els resultats de les investigacions aïllades o dels sondejos arqueològics donaren resultats positius, aquests no tenen sentit si no s'emmarquen en un espai o àmbit major.

La recerca arqueològica i històrica, doncs, no pot anar seguint les petjades de l'activitat constructiva d'un nucli urbà. Així com tampoc pot estar subjecta a les intervencions aïllades i esporàdiques que mai podran arribar a fornir, per si soles, un cos documental important i suficient per explicar tot el jaciment, tot el conjunt arqueològic: la ciutat.

Cal, per tant, una planificació del treball i de l'estudi i un coneixement exhaustiu de l'espai urbà que es pretén conéixer. El desenvolupament dels estudis arqueològics i històrics es fa tasca prioritària. Aquests treballs hauran d'utilitzar i fer servir des de l'anàlisi de troballes arqueològiques anteriors, fins a la utilització de documentació històrica i material topogràfic antic i modern que permeta reconstruir el procés de creixement i d'ocupació urbana. De la mateixa manera, caldrà precisar les modelacions urbanes de gran abast produïdes al llarg del procés històric local i que foren susceptibles d'haver produït alteracions en el subsòl. Es tracta d'un apropament retrospectiu que permeta identificar àrees concretes d'interés arqueològic i, paral.lelament, preveure zones potencials d'intervenció arqueològica.

La planificació de la intervenció arqueològica en espais urbans és factible i, alhora, necessària. Sols així s'evitaran actuacions fraudulentes per negligir el patrimoni arqueològic i les respostes traumàtiques per recuperar-lo.

Aquesta és, a més, l'única forma que l'arqueologia té per avançar-se a la precarietat de les "urgències" i bastir, alhora, una font d'informació per als mateixos agents institucionals i de la construcció que tinguen previst actuar sobre el subsòl urbà.

BUTLLETÍ DE L'ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ, 12 (1992), pp. 111-113

ARQUEOLOGIA URBANA A PALMA DE MALLORCA

Mª Magdalena RIERA FRAU
(Arqueòloga de l'Ajuntament de Palma de Mallorca)

ABSTRACT

This study tries to go beyond discussions about the need to plan any specific methodology in urban archaeology in order to bring forward historical data in favour of historic knowledge. Being necessary a planning action, the author thinks that an intervention in favour of historic knowledge is not possible in the urban space since the plan of action depends on what buildings societies and local and regional goverments want to do.

RESUM

Aquest treball reclama la necessitat de superar ja les discussions sobre si és precisa o no una metodologia específica per a l'arqueologia urbana, i passa a plantejar-se si aquesta aporta dades històriques favorables per al coneixement històric. Essent l'actuació planificada necessària, considera que una intervenció d'aquest tipus no és possible en el marc urbà, ja que la intenció d'excavar dependrà dels promotors immobiliaris i de la política urbanística de cada administració.

L'interés per les troballes arqueològiques al subsòl de Palma de Mallorca s'inicia en la segona meitat del segle XIX, encara que es troben també algunes referències escrites durant el segle XVIII (RIERA, 1992, pp.12-14). En aquestes èpoques primerenques es dóna especial importància a la troballa de l'objecte en relació amb les seves pròpies qualitats, ja que les referències es redueixen a les troballes de monedes i epígrafs.

Sols des de les planes del *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul.liana* s'intenta recuperar aquella informació històrica perduda rera les troballes casuals mitjançant la descripció del context on es trobaven els objectes (FERRÀ, 1885, pp. 4-5).

Les primeres polèmiques conservacionistes són ja d'inicis del segle XX, quan es duu a terme la demolició de les murades de la ciutat, fortificació de disseny renaixentista que englobava alguns elements de la murada islàmica del segle XI.

Des del moment de la demolició de les murades, la informació sobre troballes arqueològiques urbanes és pràcticament nul.la, si exceptuam l'interés de qualque particular per les troballes realitzades al seu domicili, com per exemple el que va propiciar el salvament del conjunt ceràmic almohade del carrer de Savellà durant la guerra civil de 1936-39.

Durant la dècada dels anys quaranta d'aquest segle es realitzaren importants reformes al centre històric de la ciutat, però no tan sols no es va recuperar cap material, sinó que no es va redactar ni una sola línia referent a les troballes, tant al subsòl com englobades dins les edificacions que foren enderrocades.

Per un decret d'11 de juny de 1964, el nucli antic de Palma de Mallorca fou declarat "conjunt històrico-artístic". Sobre aquesta base legal va ser possible realitzar les primeres excavacions amb

metodologia científica, però que depenien en gran part de la facilitat per detectar el jaciment que havia estat descobert durant obres civils. Segons l'article 7 de l'esmentada declaració:

"En cualquier etapa de la realización de las obras, la Delegación Provincial de Bellas Artes y el arquitecto del Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional, tendrá derecho a inspeccionarlas, controlar los posibles hallazgos arqueológicos y de acuerdo con el Arquitecto Director, introducir las modificaciones no esenciales que se juzguen convenientes en vistas a la conservación del ambiente histórico-artístico de la población" (Instrucciones, 1964, p. 15).

Basant-se en aquest article es realitzaren diferentes intervencions que anaren des de la simple recuperació de materials fins a l'excavació sistemàtica i que es desenvoluparen des de 1967 fins a 1983.

Les transferències en matèria d'arqueologia a la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, l'aprovació de la Llei 16/1985, del Patrimoni Històric Espanyol, i la del Pla General d'Ordenació Urbana de Palma, del mateix any, van permetre facilitar les intervencions d'urgència, i que s'incrementara el nombre d'actuacions, però no van ser seguides per cap desenvolupament de normativa sectorial que establís els mecanismes ni la infraestructura necessària.

En el moment actual s'obliga al control arqueològic, sempre a càrrec del promotor, de totes aquelles obres que es desenvolupen al centre històric de la ciutat.

Aquesta manca de centralització en una institució pública de les tasques arqueològiques en sòl urbà fa que les tècniques emprades no sien idèntiques encara que sí bastant semblants, sempre derivades de la metodologia definida per Harris (1991).

Els problemes entorn a l'arqueologia urbana deu, però, en aquest moment superar ja les discussions sobre si és precisa o no una metodologia específica o sobre si aquestes tècniques definides per a jaciments arqueològics pluriestratificats són vàlides per a jaciments en sòl rústic.

En el moment actual cal plantejar-se si l'arqueologia urbana aporta unes dades històriques que una vegada considerada la relació preu/qualitat de la informació sia favorable per al coneixement històric.

L'article 44 de la Llei 16/1985, del Patrimoni Històric Espanyol, determina que:

"Son bienes de dominio público todos los objetos y restos materiales que posean los valores que son propios del Patrimonio Histórico Español y sean descubiertos como consecuencia de excavaciones, remociones de tierra u obras de cualquier índole o por azar" (Ley, 1989, p. 21).

Aquesta condició de béns de domini públic obliga a la recuperació dels béns i, per tant, a l'excavació arqueològica i, per això, no és objecte de discussió la necessitat de les intervencions urbanes sinó la seva validesa científica.

Per tal de poder establir coneixements científics de qualitat és imprescindible que l'actuació que es faça sia planificada, és a dir, superar el concepte encara comú que el jaciment arqueològic proporciona una informació que li és pròpia per intentar explotar els jaciments en funció d'un marc teòric general d'investigació.

En el marc urbà no és possible la planificació arqueològica perquè la intenció d'excavar depén dels promotors immobiliaris i de la política urbanística de cada administració. És per això que l'arqueologia urbana es converteix en dependent del mercat immobiliari i no de l'interés científic.

Davant aquesta situació només és possible esperar que aquells arqueòlegs responsables de les intervencions urbanes sien conscients que a cada ciutat es treballa en un sol jaciment arqueològic, que a totes i cada una de les intervencions s'ha de recollir i publicar la totalitat de la informació, la consideri o no rellevant el

director de l'excavació, per tal d'anar constituint un arxiu d'informació al qual després, com si es tractàs d'un arxiu documental, es pugui actuar amb plantejaments teòrics previ.

Aquesta tasca, si es compte amb prou comprensió per part dels arqueòlegs d'obra, ha de tenir menys dificultats que l'acumulació d'informació a altres àmbits, ja que a l'arqueologia urbana solen dedicar-se molts més mitjans materials que a la rural, com si el poder, tant l'estatal com l'econòmic-immobiliari primàs l'excavació d'uns jaciments que són la superposició estratigràfica en el subsòl d'aquests mateixos poders.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

FERRÀ Y PERELLÓ, Bartolome (1885): "Visitas al oratorio del Temple", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul.liana*, 1, Palma de Mallorca.

HARRIS,E.C. (1991): *Principios de estratigrafía arqueológica*, Crítica, Barcelona.

Instrucciones (1964): *Instrucciones para la defensa de los conjuntos histórico-artísticos. Palma de Mallorca*, Ministeri d'Educació Nacional, Madrid.

Ley (1989): *Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español y Real Decreto 111/1986, de 10 de enero, y 620/1987, de 10 de abril, de desarrollo parcial de la Ley*, Ministeri de Cultura, Madrid.

RIERA FRAU, Mª Magdalena (1992): *Evolució urbana i topografia de Madina Mayurqa*. Tesi doctoral inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.

BUTLLETÍ DE L'ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ, 12 (1992), pp. 115-117

REFLEXIONS SOBRE ARQUEOLOGIA URBANA. CATALUNYA

Josep GUITART
Joaquim PERA
Eudald VILAS
(Equip d'Arqueologia Clàssica. Universitat Autònoma de Barcelona)

ABSTRACT

We are here proposing a series of reflections about the archaeological matter in urban spaces. They deal with the material difficulties raised in urban archaeology, which can be solved through the improvement of data collecting and its processing. They also deal with the compatibility of programming the investigation and protection of our national historical heritage with the need for evolution of the present city. A premise will distinguish between two types of deposits whether they have or not a continuity of urban occupation until nowadays.

RESUM

Hom proposa aquí un seguit de reflexions sobre el fet arqueològic en espais urbans. Aquestes van des de les dificultats materials que es plantegen en l'arqueologia urbana, i que poden resoldre's mitjançant el perfeccionament de la recollida de dades i la posterior informatització, fins a la compatibilitat de programar la investigació i protecció del patrimoni històric amb les necessitats d'evolució de la ciutat actual. Una premissa distingirà entre dos tipus de jaciments segons tinguen o no una continuïtat d'ocupació urbana fins avui.

No volem entrar aquí a buscar una definició més o menys acadèmica d'arqueologia urbana, però sí que ens agradaria distingir d'entrada dos tipus de jaciments urbans, perquè incidir en el seu estudi comporta assumir problemes certament diferents.

D'una banda hi hauria aquelles ciutats antigues amb una continuïtat d'ocupació urbana fins avui en dia, amb la qual cosa cal assumir com a idea fonamental, si més no a nivell pràctic, que l'arqueologia ha de conviure amb una activitat actual, amb totes les dificultats que això implica i que sovint cal superar amb més creativitat i imaginació que no pas amb solucions pròpiament arqueològiques. Ara bé, un correcte plantejament a tots els nivells comporta que qualsevol intervenció pugui quedar englobada en un conjunt riquíssim d'objectius no únicament científics, gràcies, per exemple, a la possibilitat de donar una immediatesa divulgadora als treballs d'excavació. Ciutats com ara Badalona, Barcelona o Tarragona són tres casos entre d'altres on s'ha hagut d'integrar l'existència d'una realitat material que respon a una època antiga en la vida quotidiana de la ciutat actual. No és l'objectiu principal discutir quins són els problemes polítics que acuiten l'arqueologia urbana en aquest país ni quin ha de ser al nostre parer el paper que han de jugar les institucions, però cal plantejar una premissa prèvia que caldria que fos retinguda com a pròpia des dels diferents àmbits administratius amb competències: s'ha de considerar com un conjunt únic tant el present de la ciutat i el seu funcionament com la seva història, i per tant, entre altres coses el seu subsòl i la riquesa arqueològica que pugui contenir.

Per una altra banda s'hauria de considerar també com a arqueologia urbana la intervenció en

ciutats antigues que no han tingut una continuïtat ocupacional de tipus urbà, atès que tècnicament tindran la mateixa complexitat que les altres, si bé no hi ha les dificultats afegides d'un necessari trànsit diari, i en canvi, és possible plantejar una autèntica excavació en extensió, la qual cosa permet una més fàcil comprensió del conjunt. Dins d'aquest segon grup, a l'exemple més conegut que és Empúries, cal afegir-hi des del 1990 la represa de les investigacions a la ciutat romana de Iesso (Guissona, La Segarra), on el nucli habitat actual deixa lliure d'estructures modernes una part important del recinte urbà antic, la qual cosa ha fet possible plantejar, amb el degut suport institucional, un projecte d'intervenció que contempli tots els passos que cal seguir des de la pròpia intervenció arqueològica fins a la museografia i obertura al públic del conjunt.

Metodològicament, l'arqueologia urbana representa una punta de llança en l'evolució a nivell tècnic i professional de l'arqueologia clàssica, en part gràcies a la conscienciació general del valor que cal donar al patrimoni arqueològic; però també val a dir que, per la multiplicitat de factors que hi intervenen, és on més es posen de manifest les dificultats que afecten el conjunt de l'activitat arqueològica.

A partir de l'adopció del mètode d'excavació estratigràfica en extensió, registrant i ordenant la documentació segons la proposta del Harris Matrix, les dificultats de l'arqueologia urbana ve donada per la ingent quantitat de materials que normalment generen les excavacions urbanes i les complicacions de tipus estratigràfic, que vénen augmentades per les reduïdes dimensions que sovint tenen els sondatges practicats en ciutats actuals i que dificulten la comprensió d'uns conjunts estructurals que, ja de per si, són certament difícils d'interpretar.

Per això, els avenços més espectaculars que darrerament s'estan ja materialitzant, s'encaminen bàsicament al perfeccionament de la recollida de dades i el seu posterior tractament, amb importants innovacions informàtiques pel que fa al registre, buscant sistemes integrats que englobin tot el procés: des del mateix recull de dades, tant al camp com al laboratori, i fins al seu tractament i el posterior emmagatzematge.

Malgrat el que ja s'ha exposat anteriorment, queda per tractar un tema que sens dubte dificulta la pròpia investigació científica als arqueòlegs dedicats a l'arqueologia urbana: el creixent interès pel patrimoni arqueològic, fruit d'una sensibilització global pel tema de la qual ja hem parlat -però que mai considerarem suficient- ha fet possible que les administracions es plantejessin la necessitat que els professionals de l'arqueologia intervinguessin, per bé que de forma puntual, allà on el fet urbà actual pot destruir les restes arqueològiques contingudes en el subsòl. Es tracta de les anomenades excavacions d'urgència, un tipus d'intervenció necessàriament limitada en la seva duració i en la seva extensió espacial, i que massa sovint esdevenen només "operacions de salvament" on predomina la improvisació, entre d'altres coses perquè l'objectiu es redueix senzillament a documentar unes restes determinades i que es tradueix en una memòria administrativa que no va més enllà de la pròpia excavació perquè no queda pressupostàriament considerat de manera suficient l'estudi científic de les restes -de fet no se sap ni què fer dels materials un cop dipositats- ni la posada al dia de les dades obtingudes en relació amb altres excavacions, ni la posterior difusió, a cap nivell, dels resultats.

Creiem que és clar que no resulta ni científicament ni professionalment rendible per a l'arqueòleg anar a remolc de les urgències, i per tant, caldria plantejar com avançar-se a la situació, buscant que hi hagi una planificació que d'entrada permetés que les intervencions no quedessin aïllades i tancades en elles mateixes. Per a tal fi, una de les eines que s'han revelat més útils són les cartes arqueològiques. A través d'elles, si són sistemàtiques i rigoroses, i sobretot si tenen una permanent actualització, és possible treballar amb una certa idea de prioritat, acotant diferents zones amb criteris científics, etc. A més, les

investigacions inherents a la confecció d'una carta arqueològica acurada, des del treball sobre la topografia urbana fins a la delimitació del jaciment en els diferents períodes que hagi pogut tenir la ciutat, aporten dades suficients per tal que les administracions corresponents donin un pas endavant no només en la protecció del patrimoni arqueològic sinó també en la programació de la seva investigació, buscant de compaginar i fer compatible aquesta programació amb les necessitats d'evolució de la ciutat actual.

Realitzant aquestes tasques d'investigació prèvia és evident que es podrien esquivar alguns problemes o situacions que ara per ara solen escanyar moltes de les intervencions d'arqueologia urbana, quan sobre l'urbanisme antic hi ha estructures actuals: creiem, per exemple, que l'establiment de zones de reserva arqueològica en qualsevol de les seves modalitats ha demostrat que pot ser un instrument prou vàlid i important d'aquesta programació, però per poder arribar a aquesta solució cal haver-se avançat amb previsió al problema quan encara no ha sorgit i per tant es pot optar per més d'una sortida i a més hi ha temps suficient per treballar el que sigui més indicat de fer.

També sóm de l'opinió que darrera de cada intervenció arqueològica, per petita que sigui, cal que hi hagi un equip de recerca amb capacitat per interpretar els resultats dins d'un marc el més ampli possible, però caldria veure a traves de quina o quines institucions, en cas que es veiés necessària la seva presència tant a nivell dels arqueòlegs com de l'administració, es podria garantir la seva estabilitat i el seu funcionament.

De fet, dos dels exemples més il.lustratius pel que fa a l'arqueologia urbana a Catalunya, tant el cas de Badalona com el de Tarragona, han vinguts marcats darrerament per l'existència d'un equip de recerca capaç d'encarregar-se de totes les intervencions, evitant la seva dispersió i assegurant la posada en comú dels resultats de cada una d'elles, alhora que fa possible plantejar amb garanties de viabilitat projectes d'envergadura.

Parlar de la investigació arqueològica a Badalona vol dir, en certa manera, fer un repàs del que ha estat la seva evolució a Catalunya, ja des de les activitats desenvolupades a principis de segle en les quals hi col.labora l'Institut d'Estudis Catalans. Posteriorment, apareixeria el primer intent d'una autèntica arqueologia urbana en temps de la República, quan l'any 1934 s'excava part de la muralla de Baetulo romana i neix la idea de crear un parc arqueològic a la zona anomenada Clos de la Torre, però que quedaria truncat amb la Guerra Civil. No fou fins als anys cinquanta que es reprengué l'activitat gràcies al suport i l'impuls que es donà aleshores des de la Comisaría Provincial de Excavaciones, moment en què, entre d'altres, s'excavaren les termes que hi ha sota l'actual museu; i si avui en dia Badalona és una ciutat pionera pel que fa als estudis d'arqueologia urbana, és perquè des de molt aviat es treballà formant, a partir del Museu Municipal de Badalona, un cos d'investigadors: des de 1969, per bé que amb una professionalització de plantilla a partir del 1972, garantint així la qualitat de la recerca, la seva difusió, etc.

A Tarragona, el Taller Escola d'Arqueologia (TED'A) representa una experiència pilot de la qual lamentarem sempre que no hagi tingut continuïtat, però que representa la col.laboració de l'Ajuntament amb el Ministeri de Treball, trencant una tònica que des de sempre, potser per la importància de Tarraco ha afectat la seva investigació arqueològica: la manca de col.laboració entre les institucions, no solament les pròpiament de recerca per tal de treballar conjuntament. El TED'A, com a equip de recerca però també interessat en la formació de professionals va permetre de posar en dubte importants projectes com els del circ o l'amfiteatre, però cal destacar la revitalització que va comportar per a l'arqueologia de la ciutat, i sobretot quant a difusió, tant per a un públic en general amb el *Quaderns de Difusió*, com en la publicació científica de les excavacions.

BUTLLETÍ DE L'ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CASTELLÓ, 12 (1992), pp. 119-125

L'ARQUEOLOGIA URBANA, UNA DISCIPLINA EN CONSTRUCCIÓ

Javier MARTI OLTRA
Josefa PASCUAL PACHECO
(Arqueòlegs de l'Ajuntament de València)

ABSTRACT

A certain change of attitude towards our mational heritage has arised in the last years, helping the development of the archaeological profession and, at the same time, promoting the peak of urban archaeology. A great effort of rationalization has also been made, not only in methodology but also in planning interventious, and new ways of financing have been created, considering the frequency and dimension of the actions.

RESUM

En els darrers anys s'ha anat produint un cert canvi d'actitud general cap al patrimoni, que ha afavorit el desenvolupament de la professió arqueològica i alhora ha fomentat l'apogeu de l'arqueologia urbana. Aquesta ha fet un gran esforç de racionalització, tant pel que fa a la metodologia com a la planificació de les intervencions, i tracta de cercar noves vies per al finançament, donada la freqüència i les dimensions de les actuacions.

"Hasta hace poco tiempo y quizá hoy todavía, la arqueología ha sido tarea de individuos particulares que, siguiendo un proyecto de investigación propio, solicitan autorización para excavar un yacimiento. Pero desde hace algunos años se ha producido un cambio en este planteamiento: los arqueólogos se han visto obligados a actuar no sólo donde quieren sino también donde es preciso, esto es, sobre aquellos yacimientos que corren el peligro de ser destruidos por la ejecución de obras necesarias para el desarrollo de la vida moderna". (SAINZ MORENO, 1991, p.27)

Aquesta cita, recollida en les actes de les *Jornadas Internacionales de Arqueología de Intervención*, celebrades a Sant Sebastià a finals de l'any 1991, resumeix amb realisme l'evolució seguida per l'arqueologia en els darrers anys, i planteja la dicotomia que s'ha anat creant entre dues concepcions aparentment dissociades d'entedre-la. Les causes d'aquest procés resideixen en una certa evolució de les mentalitats en relació amb el patrimoni i l'ús que en fa el col.lectiu social.

Fa aproximadament una dècada que s'ha anat produint una major sensibilització general envers el patrimoni, com a resultat de l'acció conjunta de factors ben diversos. L'abandonament del model de creixement descontrolat de les dècades dels seixanta i setanta, ha donat pas a plantejaments que postulen creixements harmònics amb el medi i coherents amb el nivell de desenvolupament. En aquesta línia, comença a perdre força l'antítesi que enfrontava el creixement amb el respecte al patrimoni, davant d'una nova imatge d'aquest com a vehicle de cohesió social, dinamisme cul-

tural i, encara més, com a generador de riquesa. A l'estat espanyol, la descentralització administrativa ha permés de transferir la gestió d'aquestes qüestions als ens autònoms i a les corporacions locals, garantint un seguiment i un control més directe. L'escomesa, en els darrers anys, de grans obres públiques i d'infraestructura (transformacions urbanístiques, xarxes viàries i de transport, serveis, etc.) està donant l'oportunitat de posar en pràctica aquests nous plantejaments, implantant l'obligatorietat de fer estudis previs sobre impacte ambiental o com repercuteixen en el patrimoni històric.

Aquest panorama explica el naixement d'un model d'arqueologia en què els interessos particulars de l'investigador queden supeditats a la pressura per la previsible desaparició del jaciment, i en el qual els terminis de la intervenció sobre el terreny assoleixen una importància de primer ordre dins del conjunt de la investigació*. Els eufemismes "arqueologia de gestió" o "d'intervenció" han estat acceptats pels professionals com una manera de denominar l'altrament dita arqueologia de salvament o d'urgència, paraules tendencioses en qualsevol cas, ja que amagen la fal.làcia d'una contraposició entre aquesta i la denominada arqueologia "d'investigació", quan de fet les diferències poden ser de motivació, però mai de mètode. El mètode arqueològic és el mateix sempre, i en ambdues la validesa dels resultats està en relació directa amb l'esforç i els mitjans que s'hi dediquen.

L'arqueologia urbana

Fins fa alguns anys, l'arqueologia era essencialment una activitat desenvolupada en el medi rural. Una de les conseqüències més notables de l'evolució exposada ha estat precisament la implantació de la investigació arqueològica a les ciutats, i el gran apogeu assolit per aquesta. L'arqueologia urbana té la seua àrea d'actuació en els espais urbans actuals amb passat històric, i s'ha desenvolupat preferentment, si bé no de manera exclusiva, a partir de la creixent activitat constructiva de les ciutats, que comporta la desaparició progressiva del seu patrimoni arqueològic.

Coincidint amb el canvi d'actitud envers el patrimoni històric que es posa en marxa en la dècada dels vuitanta, començaren a crear-se departaments municipals o serveis d'arqueologia que passaren a gestionar, conjuntament amb l'administració autonòmica, els béns arqueològics que hi ha al subsòl urbà. En un principi, molts d'aquests departaments es limitaven a supervisar les obres de construcció i la recollida de materials trets a la llum durant aquestes. Nogensmenys, poc a poc s'anaren introduint normatives específiques en l'àmbit municipal que permetien un control més efectiu del patrimoni arqueològic mitjançant la definició d'àrees de protecció i l'exigència d'excavacions prèvies a l'execució dels projectes d'obra, arribant inclús a l'obligació de modificar-los davant la trobada de restes particularment rellevants, que aconsellara llur conservació *in situ*.

La delimitació d'una àrea de protecció no és assumpte fútil en cap cas, ja que una demarcació excessivament restrictiva deixaria fora gran part del registre arqueològic, mentre que uns límits massa dilatats colapsarien l'activitat arqueològica i a la llarga provocarien la retracció de la construcció. Generalment es tendeix a identificar àrea de protecció amb centre històric, afegint-hi aquelles zones que, per documentació històrica o per troballes precedents, es consideren d'interés per a reconstruir l'espai urbanitzat antic (GALINIE, 1992, pp. 139-161). Normalment, les zones així delimitades, queden recollides en els plans generals d'ordenació urbana, la qual cosa garanteix l'acompliment de les mesures de protecció adients d'acord amb la normativa vigent (COBACHO GOMEZ, 1992, pp. 87-95). La delimitació d'aquestes zones no pot ser rígida, i ha d'ajustar-se als límits que l'avanç de la investigació vaja definint o als nous criteris que s'establesquen sobre l'amplitud cronològica del marc de protecció. A València, per exemple, el PGOU aprovat el 1988 distingeix entre l'àmbit de "Protecció Arqueològica" i el de "Vigilància Arqueològica" segons el nivell de protecció

assignat; dins el primer s'inclouen cinc zones específiques: la Ciutat vella, el Pla del Real, el carrer de Sagunt i rodalia, Orriols i rodalia i la Roqueta; mentre que el segon comprén el districte de Russafa i el pla de Na Sanxa.

Sovint s'afirma que l'arqueologia urbana es mou al ritme que marca la dinàmica constructiva i que, en conseqüència, les seues actuacions obeeixen més a la improvisació que a plantejaments concrets. En efecte, aquest és un risc que s'ha de considerar, que sols pot superar-se mitjançant una correcta planificació de la investigació, a càrrec dels departaments municipals responsables. La planificació ha d'anar adreçada cap a un doble objectiu: d'una banda, s'ha d'avançar a la construcció a fi d'evitar la sorpresa de troballes inesperades que obliguen a fer intervencions no programades; d'una altra, s'ha d'inscriure els resultats parcials de cada actuació dins de problemes més complexos, que aborden la ciutat com a jaciment únic.

Atenent al primer d'aquests objectius, és necessari recolllir la major quantitat possible d'informació sobre cada punt del solar urbà a fi de construir un inventari preventiu de troballes potencials que ha d'estar permanentment contrastat i ampliat amb els resultats de cada actuació. Un exemple d'aquesta planificació prèvia n'és l'experiència duta a terme a Bèlgica des de mitjans dels anys vuitanta amb l'elaboració de l'"Atles del subsòl arqueològic" de les ciutats històriques (QUEROL, 1992, pp. 70-71) en el qual, en diversos plànols, es recull tota la informació disponible sobre el subsòl de la ciutat i sobre els diversos monuments i restes conservats. En aquests queden reflexades les zones d'especial protecció per la presència de restes, les àrees nul.les per a la investigació arqueològica per la destrucció del subsòl en èpoques precedents, i també els llocs no construïts o amb edificacions antigues que poden constituir les zones de reserva a l'hora de les investigacions arqueològiques o aquelles que potencialment es troben en major perill de destrucció. Els mapes del subsòl són instruments de gran utilitat per a l'arqueòleg, ja que li proporcionen la informació en què basar els seus dictàmens sobre la necessitat o no d'escometre una determinada intervenció i li ajuden a l'estimació del pressupost i dels terminis d'aquesta. Les dades contingudes en aquests mapes haurien de ser d'ús públic a fi que la construcció disposara de la informació necessària amb la qual planificar les seues activitats.

Malgrat la importància dels terminis en tota intervenció urbana, la urgència no pot ser-ne en cap cas el principal argument. Tota excavació d'aquestes característiques té un sentit essencialment "patrimonial", però els resultats hauran d'inscriure's a llarg termini en un procés d'anàlisi històrica, per la qual cosa és imprescindible que les preguntes que s'han de plantejar al registre estiguen explicitades per endavant. En aquest sentit és molt interessant l'experiència que s'està duient a terme a França a través del Centre National d'Archéologie Urbaine, en vista a "présenter les éléments utiles à la compréhension des variations de l'espace urbain au cours des temps et proposer un schéma de l'organisation de la ville aux différentes périodes", a fi d'establir estudis comparatius sobre els problemes més diversos "soit à l'interieur d'une même ville, soit d'une ville à l'autre, voire à une échelle plus vaste: celle des régions ou des aires culturelles" (GALINIE, 1992, pp. 139-161). El paper del Centre National d'Archéologie Urbaine no és la realització d'estudis concrets, sinó la proposició de directrius per a l'enquesta del registre, perquè cada equip puga inserir els resultats de les seues investigacions en problemes històrics d'ampli abast.

Aquest panorama està molt distanciat de l'arqueologia urbana que es realitza al nostre país. De fet, els projectes d'investigació en l'àmbit regional són inexistents i ja constituïria un gran avanç aconseguir normalitzar el model d'enquesta simplement per a cada centre urbà, tema aquest sobre el qual tornarem més endavant.

L'arxiu arqueològic. Metodologia

La ciutat és per definició un jaciment complex, resultat de la interacció permanent de processos

d'ocupació, dipòsit i remoció que es donen sobre el solar urbà des de la seua fundació fins al present. A causa d'aquestes característiques, el treball arqueològic exigeix un esforç immens de racionalització per a escometre el gran volum d'informació obtinguda en les excavacions.

La ciutat com un únic jaciment ha de considerar-se el punt de partida i, en conseqüència, han d'aplicar-se els mateixos postulats a tota actuació arqueològica que s'hi faça. Per açò és necessari arribar al màxim grau d'homogeneïtat en la recollida de dades, tant en l'excavació com en l'estudi posterior, independentment de la persona que la realitze.

De fa alguns anys, la metodologia aplicada a les excavacions urbanes segueix els sistemes desenrollats per l'arqueologia anglosaxona, directament a partir dels postulats de Ph. Barker (1977 i 1986) i E.H. Harris (1979), o bé a través de la interpretació que en fa A.Carandini (1981), els quals es concreten en l'excavació en àrea oberta, l'èmfasi posat en la lectura horitzontal (sincrònica) del jaciment davant del predomini exclusiu de les visions "en vertical" (diacròniques) dels models anteriors, el registre de la informació en fitxes normalitzades que substitueixen l'antic diari d'excavació, o l'anàlisi del procés d'estratificació mitjançant la coneguda "matrix Harris". L'aplicació sistemàtica d'aquests principis en centres com el Departament of Urban Archaeology del Museu de Londres (SCHOFIELD, 1980) o el centre arqueològic de Lattes (BATS, 1986 i els diversos números de la revista LATTARA) ha permés extreure noves reflexions que s'hi afegeixen al bagatge teòric.

El mètode de treball es basa a reconstruir el procés de formació del registre partint de la identificació de les unitats més elementals, allò que denominem Unitats Estratigràfiques (UE en endavant). Seguint Harris, tota UE es defineix per una sèrie de trets físics (una superfície original, unes vores, un relleu superficial i un volum i massa) al mateix temps que per una posició estratigràfica que li és única (HARRIS, 1991, pp. 77-81); les UE tenen també, òbviament, una cronologia o un temps de formació, però aquesta no es pot inferir de la seua posició en la seqüència estratigràfica sinó dels materials que conté. Les UE es numeren correlativament i es registren en fitxes fetes amb aquesta finalitat, que poden adoptar models molt diferents, si bé tots ells coincideixen a recollir les relacions estratigràfiques amb les UE properes. A València, per exemple, es distingeixen dos tipus de fitxes: un per a les UE contruïdes (en essència, estructures) i un altre per a la resta (estrats i superfàcies), que incorporen un apartat per descriure esquemàticament els materials trobats a efectes cronològics.

Una de les aportacions més interessants al mètode estratigràfic posterior a Harris, és el concepte de "Fet" proposat a Lattes, que es defineix com "une série d'UE correspondant a un ensemble structuré volontaire qui peut être isolé et etudié en tant que tel" (BATS *et alii*, 1986, p. 11). Posteriorment, els arqueòlegs francesos han continuat la recerca teòrica sobre aquest concepte, i han arribat a definir les tipologies més habituals (mur, claveguera, fosa, forn, enterrament, foguer, etc.) i un model més avançat de fitxa (LATTARA, 4, 1991, pp. 33-64).

Les UE i els fets s'agrupen en fases, i aquestes en períodes. Respecte a açò hi ha diferències entre la concepció de Harris, més abstracta, i la posició dels investigadors francesos, més històrica. La definició que dóna el primer per a fase és ben aclaridora: "se trata de una agrupación en la estratificación de un yacimiento, intermedia entre un período y una unidad estratigràfica simple, a saber, diversas unidades estratigràficas componen una fase, y diversas fases forman un período" (HARRIS, 1991. p. 210). Per als excavadors de Lattes la fase correspon "à une ACTIVITE qui n'a plus les propiétés physiques d'une UE mais corresponde à une abstraction, une rationnalisation de la stratification. Plus la stratigraphie est complexe, plus il est nécesaire de synthétiser, de paser de la séquence stratigraphique des unités d'action à la séquence des unités d'activité, de dépasser l'histoire physique, spatiale et observable de la stratification pour atteindre l'histoire humaine, temporelle et claire de la société" (BATS *et alii*, 1984, p. 26); les fases poden subdividir-se en subfases i aquestes en unitats inferiors per tal d'ajudar a comprendre el procés.

La successió de les UE es representa gràficament mitjançant una quadrícula o "matrix", que constitueix l'aportació més notable de la proposta harrisiana. Malgrat la insistència del seu inventor que al "matrix" només tenen cabuda les relacions que determinen l'ordre de deposició i que s'han d'excloure, per tant, les relacions físiques, aquesta idea no ha estat sempre ben compresa, la qual cosa provoca freqüents errades a l'hora de representar la seqüència.

Una vegada completat el diagrama estratigràfic, a la part de dalt tindrem els números de les UE més recents i a la base les més antigues (en horitzontal les contemporànies). Freqüentment s'indica a la vora del diagrama les fases i subfases en que s'agrupen les UE, traçant línies horitzontals que les separen. En teoria és possible reconstruir en un únic diagrama tota la seqüència d'un jaciment, però sol ser més útil fer diagrames parcials que expliquen zones concretes.

L'èmfasi posat per Harris en la importància de les superfícies de UE ("superfàcies") el du a proposar-ne la representació planimètrica de cada una mitjançant el dibuix de la planta i les cotes. En teoria, la superposició de totes aquestes "plantes d'estrat simple" ens permetrà reconstruir la planimetria global del jaciment, amb l'avantatge de poder traçar-ne seccions per qualsevol punt (HARRIS, 1991, p. 140). Superposant les plantes de les UE pertanyents a un període, obtindrem una "planta composta" que en serà la representació gràfica (MEDRI, 1988, pp. 305-333; ALVEY, 1992, pp. 319-329). El sistema ve aplicant-se habitualment al Department of Urban Archaeology de Londres amb bons resultats, però al nostre país, en general, no ha estat ben entés el mètode, ja que es tendeix a representar exclusivament les estructures, solució explícitament rebutjada per Harris.

El treball de camp constitueix només una part de la recerca arqueològica, generalment la més breu, i a aquesta segueix la fase de reflexió i estudi. Malauradament els arqueòlegs professionals són contractats per realitzar les excavacions, però rarament per estudiar-ne els resultats. La raó és simple: com ja va destacar en un altre lloc un de nosaltres, els promotors de les intervencions arqueològiques, estan escassament interessats en els aspectes no directament productius (substancialment, la "liberació" de sòl edificable) d'aquelles (MARTI, 1992, p. 255).

Davant d'aquesta perspectiva, únicament el punt d'honor d'alguns professionals els mena a afrontar, amb els seus mitjans, l'estudi d'excavacions que han dut a terme per encàrrec. Els resultats no són sempre òptims i açò redunda en el descrèdit de la professió. Per superar aquesta contradicció cal conscienciar-se que el projecte arqueològic comporta alhora l'excavació i l'estudi i que, en conseqüència, cal financiar-lo íntegrament.

Malgrat aquestes limitacions, és important que els centres coordinadors d'arqueologia urbana duguen endavant projectes d'investigació que orienten la planificació de les actuacions. En aquesta línia, el SIAM de València coordina diversos projectes de recerca sobre ceramologia, que pretenen avançar en el coneixement del repertori de cada època, al mateix temps que desenvolupar sistemes de descripció normalitzats (a fi d'unificar els criteris de qualsevol estudi que es faça a l'àmbit de la seua cobertura) i àgils, per tal d'afrontar el gran volum de material.

En el món de les ceràmiques clàssiques, on els repertoris tipològics estan ben definits, s'han treballat sobretot els sistemes d'inventari i recompte dels materials, per tal de disposar de dades quantificables. Gràcies a aquestes es poden suggerir inclús matisacions cronològiques sobre produccions tipificades, o proposar variacions locals per a tipus definits "grosso modo", especialment en el camp de les produccions comunes.

L'inventari de ceràmiques postclàssiques comptava amb l'inconvenient de la mancança de repertoris vàlids, a causa de les mateixes característiques dels tallers (atomització, heterogeneïtat, dispersió regional, etc.). Les obres de consulta ens permetien un grau de definició molt lax per a cada peça, la qual cosa impedia afrontar l'estudi de les diferents produccions. La solució va ser elaborar un "Dossier d'objectes ceràmics" d'ús intern, en creixement continuat i construït gràcies a l'esforç de tots els investigadors

que inventarien ceràmiques d'aquests períodes mitjançant uns criteris unitaris (MARTI, 1992, pp. 253-277). Fent ús d'una sèrie de fitxes normalitzades per recollir l'inventari, és possible individualitzar cada producció, reconstruir el repertori ceràmic per èpoques i iniciar comparacions en l'àmbit regional que ens permeta abordar la dispersió dels centres productors.

El finançament

El finançament dels projectes arqueològics és probablement el tema més problemàtic i alhora polèmic de l'arqueologia urbana. L'activitat dels departaments municipals d'arqueologia no depén d'un programa autònom de treball, sinó del ritme que marca la construcció, que es regeix per la lògica de l'especulació urbanística, i és, per tant, inestable. Donat que els mitjans tècnics i humans d'aquests departaments són reduïts i immutables, sovint es creen desequilibris entre la demanda d'actuacions i les possibilitats d'escometre-les.

Per una altra part, el finançament que reben aquests centres per part de l'autonomia en atenció a les intervencions "d'urgència" que dirigeixen, sol ser tema de polèmica per l'esquifidesa del pressupost destinat globalment a l'arqueologia. Els titulars de projectes d'investigació particulars solen veure amb mals ulls la desviació d'una part important del pressupost cap a les intervencions "d'urgència" que, de tota manera, queden infradotades.

La solució a aquest enfrontament passa per separar les fonts de finançament dels projectes particulars d'arqueologia de les intervencions "d'urgència". Per a aconseguir-ho cal arribar a l'autofinançament d'aquestes darreres, solució que ja s'aplica fa anys als països anglosaxons i que comença a ser admesa entre nosaltres.

La recomanació del Consell d'Europa relativa a la protecció i valoració del patrimoni arqueològic en el context d'operacions urbanístiques incideix en la necessitat que els constructors prenguen al seu càrrec progressivament les despeses de les excavacions arqueològiques desenrollades en llurs obres (RECOMENDACION..., 1989), i en aquest mateix sentit s'expresa la Llei 7/1990, de 3 de juliol de patrimoni cultural basc. Per a aquesta, el finançament de les intervencions arqueològiques prèvies a la concessió de llicències d'obra anirà a càrrec del promotor si es tracta d'entitats públiques, mentre que en el cas de promotors privats, la Diputació Foral col.laborarà amb aquest aportant el 50 % del pressupost de la intervenció.

Malgrat el marc legal que poc a poc es va configurant, queda molt camí per avançar en aquest sentit. Cal desenvolupar normatives que donen contingut específic a aquestes lleis, i contemplen, per exemple, la definició d'un marc concret en què desenvolupar el treball de l'arqueòleg o l'establiment de compensacions per als promotors que financen projectes arqueològics. Cal també explicar-los que els seus interessos no són contradictoris amb els dels arqueòlegs, i que de fet es poden engegar vies de col.laboració dins d'una correcta política d'esponsorització (a imitació, per exemple de la que fan algunes grans empreses dins del món de l'art i dels museus) que els beneficien mútuament.

* Vegeu en aquest sentit l'Annex a la *Recomendación a los Estados miembros relativa a la protección y puesta en valor del Patrimonio Arqueológico en el contexto de las operaciones urbanísticas de ámbito urbano y rural.* Consell d'Europa, Estrasburg, 13 d'abril de 1989.

BIBLIOGRAFIA

ALVEY, Bryan (1992): "Hindsight: using the graphics database as an aid to interpretation". *Jornadas Internacionales de Arqueologia de Intervención*. Bilbao, pp.319-329.

BARKER, Philip (1977): *Techniques of Archaeological Excavation*. Londres.

BARKER, Philip (1986): *Understanding Archaeological Excavation*. Londres.

BATS *et alii* (1986): *Enregistrer la fouille archéologique. Le systeme elabore par le site de Lattes (Herault)*. Lattes.

CARANDINI, Andrea (1981): *Storie dalla terra. Manuale dello scavo archeologico*. Bari.

COBACHO GOMEZ, Concepción (1992): "Medidas de intervención en el Patrimonio Arqueológico previstas en los planes urbanísticos". *Jornadas Internacionales de Arqueologia de Intervención*. Bilbao, pp. 87-95.

GALIENE, Henri (1992): "La gestion des archives du sol en ville". *Jornadas Internacionales de Arqueologia de Intervención*. Bilbao, pp. 137-162.

HARRIS, Edward C. (1979): *Principles of Archaeological Stratigraphy*. Londres.

HARRIS, Edward C. (1991): *Principios de estratigrafia arqueológica*. Barcelona.

LATTARA, 4 (1991).

MARTI, Javier (1992): "La clasificación de materiales cerámicos. Algunas reflexiones sobre experiencias anteriores y una propuesta de sistema". *Jornadas Internacionales de Arqueologia de Intervención*. Bilbao, pp. 253-277.

MEDRI, Maura (1988): "La pianta composita nella documentazione e nell'interpretazione dello scavo". *Archeologia e restaura dei monumenti*. Florència, pp. 305 i ss.

QUEROL, Mª Angeles (1992): "Catálogo e inventario del Patrimonio Arqueológico". *Jornadas Internacionales de Arqueologia de Intervención*. Bilbao, pp. 65-73.

SAINZ MORENO, Fernando (1992): "El régimen Jurídico del Patrimonio Arqueológico". *Jornadas Internacionales de Arqueologia de Intervención*. Bilbao, pp. 25-64.

SCHOFIELD, John (1980): *Site Manual 1. The Written Record*. Museum of London. Dep. of Urban Archaeology.

NOTICIARI

Activitats de l'associació durant l'any 1992.

La futura Associació Arqueològica de la Vall d'Uixó.

En record dels nostres socis Casimir Melià i Vicent Sos.

Curs d'arqueologia per a historiadors a València.

Comunicat de la Comissió d'Arqueologia del Col.legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres de València.

Equipo Encomienda de la Universidad Autónoma de Madrid.

ACTIVITATS DE L'ASSOCIACIÓ DURANT L'ANY 1992.

Enguany ha estat un dels períodes de treball més intensius de la història de l'Associació. Les activitats desenvolupades en conjunt són: la presentació de dos números del **Butlletí** (el 9-11 i aquest 12), la presentació de l'Associació a la Vall d'Uixó i la programació de dos cicles amb un total de 14 conferències.

El divendres dia 7 de febrer es presentà, al saló d'actes de l'Ateneu de Castelló, el butlletí 9-11, corresponent al període juliol 1990-desembre 1991. La revista, amb més de 160 pàgines i un atraient format, va estar coordinada per Germán Navarro Espinach, becari d'investigació del Departament d'Història Medieval de la Universitat de València, i dugué quatre parts fonamentals de continguts: editorial, col.laboracions, noticiari general i ressenyes bibliogràfiques. Aquest número 12 ha representat la subdivisió de l'apartat de col.laboracions en dues noves seccions, és a dir, els estudis pròpiament dits i l'espai de debat-opinions, amb la qual cosa la revista s'obri a un disseny més dinàmic. De la mateixa forma, s'ha consolidat un tipus de format d'edició definitiu i s'han fixat també unes normes de col.laboració concretes. L'esforç de renovació ha estat possible gràcies a l'establiment d'una doble coordinació de la revista, duta a terme ara també per Sergi Selma Castell, becari d'investigació del Departament d'Història de les Societats pre-Capitalistes de la Universitat Autònoma de Barcelona, i perquè s'ha afegit, a més a més l'assessorament científic de la Direcció Tècnica de Política Lingüística de la Universitat de Castelló, i el suport econòmic del Legat Esteve i d'Acció Cultural del País Valencià.

Al mateix acte de presentació de la revista, aquell dia 7 de febrer -en què es realitzà un primer pas de diapositives del projecte de difusió del patrimoni arqueològic municipal de Castelló-, Amèlia Cervera Sos, presidenta de l'Associació Arqueològica, va donar a conèixer també al públic assistent els diferents títols i autors del primer cicle de conferències que organitzà l'associació durant els mesos de febrer-abril. Totes foren

celebrades al mateix saló d'actes de l'Ateneu de Castelló (Casa Municipal de Cultura), sempre en divendres i a les 19.00 hores. El motiu de celebrar-les-hi fou la concessió per part de la Regidoria de Cultura de l'Ajuntament de Castelló, d'un despatx definitiu per a l'Associació Arqueològica de Castelló en aquest edifici municipal, gestió que agraïm pel que significa de reconeixement polític del treball en equip que desenvolupa l'associació. En resum, les conferències del primer cicle foren:

- 21 de febrer
  Espeleoclub Castelló
  El món subterrani de les nostres comarques.
- 28 de febrer
  Germán Navarro Espinach
  (Universitat de València)
  La sederia de València a finals del segle XV: indústria abans de la industrialització.
- 6 de març
  Pedro López Elum (Universitat de València)
  Bofilla: una alqueria islàmica de València.
- 13 de març
  Carmen Díaz de Rábago
  (Llicenciada en Història Medieval)
  La moreria de Castelló.
- 3 d'abril
  Isabel Moraño i José María García
  (Llicenciats en Prehistòria i Arqueologia)
  Arqueologia a la Vall d'Uixó.
- 10 d'abril
  David Igual Luis (Universitat de València)
  La cultura escrita dels mercaders medievals: un exemple de producció material.

Igualment, el divendres 29 de maig, tingué lloc al saló d'actes de la Biblioteca Municipal de la Vall d'Uixó la presentació de l'Associació Arqueològica de Castelló en aquesta població. L'acte consistí en unes paraules d'introducció sobre els objectius de l'entitat per part d'Amèlia Cervera Sos, presidenta de l'Associació, i, tot seguit, M. Carmen Guinea Planelles, llicenciada en Prehistòria i Arqueologia i membre també de l'Associació, realitzà una conferència àudio-visual sobre l'arqueologia subaquàtica i els seus continguts principals com a nova disciplina en expansió.

Finalment, tal i com s'ha exposat en l'editorial d'aquest butlletí, la Universitat Jaume I de Castelló va convidar l'Associació Arqueològica a participar en els actes commemoratius del Seixantè Aniversari de les Normes de Castelló. La iniciativa ha implicat el plantejament d'un segon cicle de conferències celebrat a l'Aula Magna del Campus del carrer Herrero de la Universitat, sempre en divendres -llevat de la conferència inaugural que fou en dimecres- i amb horari fix a les 20.00 hores. El cicle s'ha desenvolupat durant els mesos de novembre de 1992 a gener de 1993 i els continguts han estat els següents:

- 18 de novembre
  Francesc Pérez Moragón (Director Tècnic de Política Lingüistíca de la Universitat Jaume I de Castelló)
  Les Normes de Castelló de 1932. Un fet a recordar.
- 27 de novembre
  José Ramón Magdalena Nom de Déu (Universitat de Barcelona)
  Història dels jueus a Castelló.
- 4 de desembre
  Sergi Selma Castell (Universitat Autònoma de Barcelona)
  Elements del paisatge rural al Nord del Sharq al-Andalus.
- 11 de desembre
  Carles Rabassa Vaquer (Universitat Jaume I de Castelló)
  Els mercaders italians i la llana del Maestrat.
- 18 de desembre
  Xavier Campos Vilanova (Societat d'Història de la Fotografia Espanyola)
  Un recorregut fotogràfic pel Castelló dels segles XIX-XX.
- 15 de gener de 1993
  Espeleoclub Castelló
  El Molinar de Xert i altres cavitats.
- 22 de gener
  Teresa Villalba i José Manuel Melchor (Llicenciats en Prehistòria i Arqueologia)
  Societat ibèrica i arqueologia de la mort.
- 29 de gener
  Vicent Verdegal Cerezo (Museu Arqueològic de la Plana Baixa. Borriana)

La ciutat islàmica de Borriana: problemàtica urbana.

En resum, tot un esforç més per a la continuïtat d'una tasca cultural que cal potenciar en el futur. L'Associació Arqueològica de Castelló -més coneguda per "Francesc Llansol de Romaní"- convida a tots a participar-hi. No sols ho agraeixen els socis, ho agraeix tot el públic castellonenc en general. L'interès cabdal és potenciar i difondre la investigació arqueològica del Nord del País Valencià.

LA FUTURA ASSOCIACIÓ ARQUEOLÒGICA DE LA VALL D'UIXÓ

La presentació de l'Associació Arqueològica de Castelló, el passat dia 29 de maig de 1992, en la Biblioteca Municipal de la Vall d'Uixó ha estat la sement d'un projecte en preparació. Si bé, en un principi, l'associació va rebre la sol.licitud de crear una secció seua a la Vall d'Uixó per tal de cobrir la demanda d'opinió pública sobre els problemes particulars de l'arqueologia en aquest terme municipal, a hores d'ara, l'emergència d'un important col.lectiu d'interessats ha derivat en un altre projecte. Més de trenta persones, veïnes d'aquesta població, s'han mostrat interessats en mantenir les inquietuds i activitats que una entitat a la ciutat de Castelló anava desenvolupant.

El grup d'amics de l'arqueologia que hi ha a la Vall d'Uixó pateix unes circumstàncies molt específiques. La difusió dels detectors de metalls i les activitats il.legals en jaciments arqueològics, no han vist una altra resposta que la passivitat de les autoritats competents. Això fa que calga l'associació local de totes aquelles persones interessades en la protecció i la divulgació del patrimoni local, per intentar pal.liar, en la mesura de les possibilitats, tota aquesta precària situació.

Amb aquest objectiu, tan sols resta la creació imminent d'una Associació Arqueològica de la Vall d'Uixó, nascuda lliure i independent en el si de la societat i com a fruit de les necessitats efectives de protecció del patrimoni històric local. El que ja ha restat clar en moltes ocasions és el fet que l'Associació Arqueològica de Castelló no és cap institució centralista i acaparadora d'iniciatives comarcals o extracomarcals. Al terme municipal de Castelló també hi ha uns problemes particulars per resoldre. El que no s'hi pot fer és acumular les inquietuds molt específiques d'un col.lectiu de persones que viu en un altre espai diferent i que pot gestionar més eficaçment les seues alternatives des d'una entitat autònoma local.

La notícia que ací es reprodueix té una doble vessant. D'un costat, l'Associació Arqueològica de Castelló s'alegra que a la Vall d'Uixó es cree una altra entitat amb interessos semblants. Que siga de competència local com ho és aquella, com caldria que foren altres moltes més que fan falta a les nostres terres. Sols d'aquesta manera els esforços de tots junts per la protecció del patrimoni trobaran millors resultats. Ja es va dir, fa uns anys, en aquella editorial sobre els deu anys de l'entitat com a balanç d'experiències i projecte social de futur que:

"Aquesta llarga editorial ha volgut ser una crida també sobre l'existència de cultures de campanar, de monopolis personals de les investigacions històriques, d'aquells que s'amaguen a les torres d'ivori, empobrits per la seua insuficiència professional i dedicats a la crítica destructiva, que no pas a oferir alternatives de treball contrastades... Una crida i també un anunci: l'associacionisme cultural està en expansió i amb ell la consciència crítica guanya cada dia més terreny, col.laborem-hi tots junts!" *[BAAC 8 1990, p.9]*

EN RECORD DELS NOSTRES SOCIS CASIMIR MELIÀ I VICENT SOS

De vegades les persones simbolitzen amb els seus noms tasques culturals. Ells només són formiguetes d'un treball quotidià per descobrir el passat, per retrobar-se amb ell. Casimir Melià i Vicent Sos foren socis fundadors de l'Associació Arqueològica de Castelló l'any 1980. Melià consta amb el número 57 i Sos Baynat amb el 63. No sols això, ells representen un col.lectiu de persones que des dels anys vint han estat fent aquest treball, amb la mateixa força i interès d'aleshores ençà. Casimir Melià morí el 20 de setembre de 1991. Quasi un any exacte després, el 5 de setembre de 1992, també desaparegué Vicent Sos. Que servesquen aquestes petites ressenyes bibliogràfiques en record de dos amics, dos treballadors de la cultura castellonenca.

Casimir Melià Tena (1903-1991) fou president de la Societat Castellonenca de Cultura. En el seu expedient acadèmic figuraven els títols de Llicenciat en Ciències Exactes i d'Enginyer Industrial. La seua aportació bibliogràfica ha estat estudiada recentment en l'homenatge fet pel BSCC a cura de Vicent Falomir, el qual l'ha dividida en tres grans apartats: monografies i fullets, articles en revistes i periòdics, i recensions bibliogràfiques. Els temes de les seues publicacions foren: en un primer moment sobre energia i indústria de Castelló, i certs assaigs de temes culturals. Des de la dècada dels setanta passà a preocupar-se per temes locals, contalles i articles diversos sobre economia rural de les comarques del nord de Castelló, publicats en programes de les festes d'Albocàsser o en la revista *Traiguera*. Entre els temes d'interès relacionats amb objectius de l'Associació Arqueològica de Castelló trobem: "Excursionisme i l'exemple de Cavanilles" (*SCC* 1982); "Comarcas y pueblos: Albocácer" (*BSCC* 1955); "Socialización de la cultura" (*Mediterráneo* 9-IV-1967); "En defensa de la cultura" (*BSCC* 1971); "Els nostres topònims" (*Traiguera* 1977); "Festes populars" (*Castellón Diario* 9-III-1985); i "Una sociedad cuasi analfabeta pero no inculta" (*Top Comarcas* 1988).

Vicent Sos Baynat (1895-1992) estudià la carrera de Geologia a Madrid de 1915 a 1919, es doctorà el 1934 i obtingué per oposició la Càtedra de Ciències Naturals de l'Institut de Castelló el 1935. Bon coneixedor de la geologia de les terres castellonenques, realitzà estudi de materials que hi ha a la quasi totalitat de comarques des de 1925. Part dels seus primers treballs foren publicats per l'antiga Caixa d'Estalvis de Castelló. L'assistència durant juliol i agost de 1937 al XIV Congrés Internacional de Geologia, celebrat a Moscou, en el qual presentà diverses aportacions sobre Castelló, influí de forma decisiva en la seua trajectòria professional posterior. Allunyat de Castelló i apartat de la docència, exercint primer a Mèrida i després a Madrid, es va dedicar a treballar materials del Museu de Ciències Naturals de Madrid i, fins i tot, ell mateix fundà el Museu Geològic de Mèrida, on destaca avui dia una completíssima col lecció de minerals. El 1980, després de molts anys d'oblit, l'Ajuntament de Castelló prengué l'acord de nomenar-lo mantenidor de les Festes de la Magdalena, i des d'aleshores la societat castellonenca començà a retre homenatge públic al seu treball, i es donà també el seu nom a un Institut de Batxillerat recentment creat. Ha rebut la medalla d'argent de la ciutat i n'és fill predilecte, com també és el primer Doctor Honoris Causa de la Universitat Jaume I. Precisament el 1981 publicà en el número 1 del *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló* el seu article sobre les terrasses fluvials de la província de Castelló (1981), i anys després -amb una carta inoblidable de suport als estudiants d'Història que prengueren aleshores la nova etapa de l'Associació Arqueològica- envià un segon article manuscrit sobre una excursió geològica a Cirat (1988).

Mai es podrà oblidar el suport de Casimir Melià i de Vicent Sos al patrimoni cultural de Castelló i les altres comarques del Nord del País Valencià. No és el moment d'homenatges, és el moment de prendre seriosament continuïtat en la tasca que ells començaren, continuar-la, car aquest serà el millor que es pot fer per tal que el seu treball d'anys no es perga en el futur. L'Associació Arqueològica de Castelló no ho permetrà de fet.

CURS D'ARQUEOLOGIA PER A HISTORIADORS A VALÈNCIA

Durant els mesos d'octubre i novembre de 1992, el Centre d'Estudis d'Història Local de la Diputació de València ha organitzat un curs d'arqueologia per a historiadors. L'objectiu d'aquest curs rau en donar a conéixer la potencialitat dels mètodes de l'arqueologia a tots aquells que es dediquen a la investigació històrica i que, tant per la formació acadèmica vigent com per les rutines de treball normalment assumides, no estan familiaritzats amb les fonts no escrites i, per tant, no poden apreciar l'aportació que aquestes poden fer al coneixement històric.

D'altra banda, es pretén que les lliçons d'aquest curs servesquen perquè els investigadors puguen arribar a tenir unes nocions bàsiques, necessàries per a saber a través de quins procediments i quins sistemes de treball concrets s'accedeix a la informació continguda en el registre arqueològic. El curs ha estat especialment orientat als mètodes de l'arqueologia històrica, mètodes de treball que són aplicables a qualsevol període històric, des de l'Antiguitat més llunyana fins a l'actual societat industrial.

En conjunt el curs es compongué de sis conferències, realitzades a la seu de la Universitat Internacional Menéndez Pelayo de València, al Palau de Pineda, els dijous en sessions que començaven a les 18 hores. La taula d'intervencions fou aquesta:

- 15 d'octubre
  Miquel Barceló (Universitat Autònoma de Barcelona)
  L'arqueologia com a font de coneixement històric.
- 22 d'octubre
  Philip Baker (West Mercian Archaeological Consultants)
  Seqüències estratigràfiques en arqueologia: excavació, registre i estudi.
- 29 d'octubre
  Andreina Ricci (Università di Tor Vergata, Roma)
  La prospecció arqueològica i la reconstrucció dels espais rurals
- 5 de novembre
  Ramon Martí (Universitat Autònoma de Barcelona)
  L'arqueologia hidràulica i els seus mètodes.
- 12 de novembre
  Roberto Parenti (Università degli Studi di Siena)
  Anàlisi d'edificis i estratigrafia murària.
- 19 de novembre
  Marilyn Palmer (University of Leicester)
  Treball de camp en arqueologia industrial.

COMUNICAT DE LA COMISSIÓ D'ARQUEOLOGIA DEL COL.LEGI OFICIAL DE DOCTORS I LLICENCIATS EN FILOSOFIA I LLETRES DE VALÈNCIA

Des del mes de setembre d'enguany, part del col.lectiu d'arqueòlegs de Castelló i València es reuneix en l'àmbit del Col.legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres de València, amb l'objectiu de crear una comissió d'arqueologia dins l'esmentada institució. A la darrera assemblea del passat 3 de novembre s'aprovà un text d'avanç dels objectius de la futura comissió, que s'ha de constituir a inicis de 1993. A més a més, s'elegí amb caràcter transitori una subcomissió informativa encarregada de coordinar i recollir informació fins que es

constituesca definitivament la comissió d'arqueologia del Col.legi Oficial.

Una de les intencions d'aquesta subcomissió és fer arribar al màxim nombre possible d'arqueòlegs informació sobre la creació d'aquesta comissió, raó per la qual els representants del col.lectiu han enviat a l'Associació Arqueològica de Castelló un comunicat urgent perquè es publicara, i al qual seguiran noves informacions a mesura que es desenvolupe el projecte en qüestió. L'adreça on qualsevol interessat pot dirigir-se és la següent:

Col.legi Oficial de Llicenciats i Doctors en Filosofia i Lletres. Comissió d'Arqueologia
Tirso de Molina 3 - 46009 València.
Telèfon (96) 3493910

El text del comunicat és el següent:

"La comissió informativa creada a raó de les diverses assemblees d'arqueòlegs que s'han anat realitzant a l'Il.lustríssim Col.legi de Llicenciats en Filosofia i Lletres de València comunica a aquells professionals de l'Arqueologia, que estiguen interessats en la delimitació i consolidació d'una professió socialment útil, els objectius que ens han mogut per a la creació d'una Comissió d'Arqueologia dins l'esmentat Col.legi, que vetle pel reconeixement i dignificació de la professió d'arqueòleg en la seua doble vessant de professional encarregat de la gestió i de la investigació del patrimoni arqueològic, per part de les diverses institucions públiques i entitats privades, així com pel conjunt de la societat.

La seua reivindicació passa, necessàriament, per l'aclariment d'una sèrie de pressupòsits bàsics en qualsevol professió:

1. La delimitació de la professió d'arqueòleg. La seua consecució requereix la necessària coordinació dels distints àmbits de treball que desenvolupen els diversos components del col.lectiu d'arqueòlegs. Aquesta reivindicació cobreix tant aquells professionals que treballen dins de l'Arqueologia en la seua modalitat d'analistes com els qui ho fan en la recuperació i interpretació de les dades aportades pel registre; ben pertanguen a l'àmbit acadèmic o desenvolupen la professió de forma lliure. Aceptant-se l'existència de tasques de gestió del patrimoni (prospecció, excavació, protecció, conservació, restauració...), també són competència de l'arqueòleg professional la investigació i difusió d'aquells coneixements històrics que es deriven d'aquest treball.

2. La reivindicació de l'objecte de treball. El jaciment arqueològic i els elements patrimonials es veuen sotmesos a una agressió constant per part d'interessos especulatius del terreny i desemparats pels diversos poders públics, que els utilitzen com a armes polítiques o econòmiques que perjudiquen la integritat i el coneixement del patrimoni comú. Per tant es demana una política seriosa i eficaç de respecte i defensa d'aquest per part de les institucions públiques i privades, que hauran de tenir en compte la veu de l'arqueòleg en la planificació urbanística d'obres públiques, mitjans ambientals o qualsevol altra actuació que modifique l'estat actual del dit patrimoni.

3. L'elaboració i recomanació d'una retribució salarial més digna. Que s'ajuste al desenvolupament de la professió, tenint en compte les diverses activitats que poden desempenyar els arqueòlegs.

La creació de la comissió d'Arqueologia podrà propiciar l'existència de:

- Un interlocutor vàlid davant els organismes públics, empreses i opinió pública per a qualsevol problema relacionat amb la nostra professió, creant una imatge socialment útil de l'Arqueologia.
- Una seu i remitent social comú.
- Un punt de referència públic i reconegut del col.lectiu d'arqueòlegs.
- Un forus d'estudi i posada en comú de solucions en l'àmbit professional.
- Una tribuna d'opinió i crítica col.lectiva sobre la greu problemàtica del patrimoni arqueològic.
- Informació sobre qüestions laborals, nous models de societats mercantils (cooperatives, societats limitades, etc.)
- Elaboració de normes deontològiques i denúncia de l'intrusisme.
- Funció d'assessorament, informació i coordinació.
- Organització de jornades de treball, cursets de reciclatge, publicacions, etc.
- Informació d'honoraris professionals."

EQUIPO ENCOMIENDA DE LA UNIVERSIDAD AUTONOMA DE MADRID

La redacció del BAAC publica tot seguit el comunicat rebut pels membres de l'Equipo Encomienda de Madrid per tal que la seua tasca investigadora tinga ressó també al País Valencià:

"Hace ahora cuatro años, en 1988, la iniciativa de algunos profesores, becarios y alumnos del área de Historia Medieval del Departamento de Historia Antigua, Medieval, Paleografía y Diplomática de la Universidad Autónoma de Madrid, fraguó en la creación de un equipo de investigación preocupado fundamentalmente por el problema del feudalismo, y de su expresión como modelo articulador de toda una sociedad: la del Occidente peninsular, concretamente la de los reinos castellano y leonés de los siglos centrales de la Edad Media.

El equipo, al que informalmente hemos bautizado como Encomienda, quiso acotar el campo de su interés científico mediante la adopción de un hilo conductor de análisis, abordable y suficientemente coherente a la vez. Escogimos las Ordenes militares, entendiendo que se trata de unas instituciones que encarnan mucho mejor que otras las connotaciones feudales de la sociedad plenomedieval: constituidas en parte decisivamente influyente de la vida política del reino, pusieron al servicio de éste y de su propio beneficio como sector dirigente del mismo, toda su capacidad de vertebración social y económica, y todo su potencial organizativo y jurisdiccional, y ello bajo la legitimadora bandera religiosa de su propia naturaleza eclesiástica. Las Ordenes, corresponsables del crecimiento plenomedieval, generaron importantes plataformas señoriales donde fueron capaces de reproducir una auténtica microsociedad feudal. Al estudio de dichas bases materiales, y sobre todo, de las relaciones sociales y de producción que en ellas se generaron, dedicamos en la actualidad sus esfuerzos investigadores.

Para ello, conscientes de las limitaciones de las fuentes convencionales de estudio, hemos pretendido incorporar instrumentos conceptuales y metodológicos provenientes de otras disciplinas, que nos permitan ampliar su campo de análisis. La utilidad de la geografía, y en concreto de las nuevas técnicas cartográficas de representación espacial, de la arqueología, indispensable vía de conocimiento del medio histórico, y de la antropología, ventana abierta a la dialéctica interacción de las sociedades y modos de vivir y producir pasados con el presente, aparecen a nuestros ojos como otras tantas fuentes y mecanismos de información, incorporados ya, aunque de forma todavía muy parcial, a nuestra diaria tarea de investigación. Es esta, en cualquier caso, una tarea abierta a nuevas vías, y desde luego, no ajena a contradictorios resultados, ni, sobre todo, a las dificultades de rodaje inherentes a todo proyecto inicial.

Las ayudas oficiales que hemos recibido -dos ministeriales, una de la Comunidad Autónoma de Madrid, y el apoyo de nuestra propia Universidad-, nos han permitido, a través de la adquisición de una infraestructura básica, hacer realidad, hasta el presente, parte de nuestros objetivos, entre los que no es el menos importante la progresiva ampliación de un banco de datos documental, y otro toponímico, verificados según los criterios normalizados de sendas fichas elaboradas a tal efecto. Resultados concretos son también, por otra parte, cerca de medio centenar de trabajos, muchos todavía en prensa, y la lectura de una Tesis Doctoral y cuatro Memorias de Licenciatura sobre el tema que nos ocupa.

Por último quisiéramos desde aquí, aprovechando la cobertura de estas páginas, hacer un llamamiento a la indispensable y enriquecedora colaboración científica, dirigido a todos cuantos pudieran, desde muy diversas áreas, estar interesados en los complejos problemas de la feudalización de la sociedad, y de la invesigación arqueológica, capaz de abrir nuevas vías al conocimiento de dichos problemas."

Equipo Encomienda

Carlos de Ayala Martínez
Carlos Barquero Goñiz
José Vicente Matellanes Merchán
Feliciano Novoa Portela
Enrique Rodríguez-Picavea Matilla
Javier Villalba Ruíz de Toledo

Bibliografía

C. DE ALAYA (1983): *La Orden de Santiago en la evolución política del reinado de Alfonso X (1252-1284).* Universidad Autónoma de Madrid.

C. DE AYALA, B. CAUNEDO, y J. VILLALBA (1990): "El señorío santiaguista en La Mancha oriental: Santa María de los Llanos en la Edad Media" *Economía y sociedad en La Mancha. La villa de Santa María de los Llanos.* Madrid, pp.13-60.

C. BARQUERO (1990): *La Orden de San Juan de Jerusalén en la Corona de Castilla (1113-1350). Bases para su estudio.* Memoria de Licenciatura inédita, Universidad Autónoma de Madrid.

J. V. MATELLANES (1992): *Bases para un modelo de análisis de organización social del espacio en Castilla y León: La Orden de Santiago (1170-1350).* Memoria de Licenciatura inédita, Universidad Autónoma de Madrid.

F. NOVOA (1992): *Introducción a la Orden de Alcántara. Bases documentales y metodológicas (siglos XII-XIV).* Memoria de Licenciatura inédita, Universidad Autónoma de Madrid.

E. RODRIGUEZ-PICAVEA (1990): *Las Ordenes militares y la frontera: la contribución de las órdenes a la delimitación de la jurisdicción territorial castellana en el siglo XII.* Memoria de Licenciatura inédita, Universidad Autónoma de Madrid.

E. RODRIGUEZ-PICAVEA (1992): *La Orden de Calatrava en los siglos XII-XIII. Contribución al estudio del feudalismo en la Meseta Meridional Castellana.* Tesis Doctoral inédita, Universidad Autónoma de Madrid.

RESSENYES BIBLIOGRÀFIQUES

Arqueologia Industrial. Actes del Primer Congrés del País Valencià. Diputació de València, Col.lecció Història Local núm. 7, 1991, 460 pàgines i il.lustracions.

L'arqueologia industrial va adquirint cada vegada més un pes específic com a disciplina històrica. En concret, al País Valencià, entitats com el Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics, o la recentment creada Associació Valenciana d'Arqueologia Industrial, són els vertaders responsables d'aquest protagonisme. I totes dues entitats han estat també promotores del Primer Congrés d'Arqueologia Industrial del País Valencià. Aquesta reunió científica es va celebrar a Alcoi els dies 9, 10 i 11 de novembre de 1990. Durant l'any passat, la Diputació de València va editar les ponències presentades i una selecció de comunicacions. El volum inclou traduccions al català per part de Roser Berdaguer, Rosa Roig i Anna Ullibarri, i traduccions a l'anglès a cura de John Stepney. La presentació es reparteix entre Manuel Cerdà (president de l'AVAI) i Josep Torró (president del CAEHA).

Les ponències esmentades són un total de sis. La primera és de Dianne Newell, ai. b una dura reflexió inicial sobre si l'arqueologia industrial alguna vegada serà una ciència històrica. En segon lloc, Marilyn Palmer profundit.a, des dels estudis britànics, la relació que hi ha entre industrialització i organització de l'espai, entre arqueologia industrial i paisatge industrial. El tercer ponent fou Antonello Negri, qui inclogué els estudis de cultura material reprenent els fonaments originaris de qualsevol recerca d'arqueologia industrial, malgrat que el coneixement de la història material de la indústria és encara molt limitat. Les tres ponències restants vingueren de la mà dels millors especialistes valencians del moment. Tots tres introduïren, més que plantejaments metodològics, altres tantes visions de l'arqueologia industrial plenes de conceptualització històrica. Es a dir, sembla que si anglesos i italians assoliren la funció de dir quines són les competències de l'arqueologia industrial com a registre d'informació diferent de l'escriptura, de la iconografia, de la toponímia, i si es vol, de l'oralitat, mentrestant els historiadors locals parlaren de classe obrera (Manuel Cerdà), d'arquitectura (Immaculada Aguilar) o d'història industrial del País Valencià (Salvador Forner i Josep Miquel Santacreu).

El que sembla clar és que tal depuració d'idees mitjançant les ponències no es correspon després amb la realitat dels estudis concrets seleccionats com a comunicacions. Anglesos i italians compten amb una bona trajectòria investigadora, però més que res tenen clar què vol ser l'arqueologia industrial. Per l'altra banda, la del corrent local, es presenta el registre arqueològic barrejat amb registre escrit i registre oral, dient que tot això és arqueologia industrial, que l'arqueologia industrial és història total. Des d'aquesta perspectiva, l'orientació del congrés ha estat d'acord amb el que hauria de ser una "veritable arqueologia industrial", que no arqueologia de la indústria, concebuda per a produir coneixements històrics globalitzadors. L'anàlisi de les condicions físiques de vida i treball, de l'organització de les fundacions obreres, de la formació del paisatge industrial i la nova ordenació territorial, de les tècniques industrials de producció i d'intercanvi i la seua repercusió social, el recurs a les fonts orals, l'estudi de tota la civilització material de la industrialització, en definitiva, són algunes de les tendències que, amb aquest congrés s'han tractat d'encetar en l'àmbit valencià.

El recurs a les fonts orals pertany a la història oral. L'oralitat no és cultura material. L'arqueologia industrial no és història total, sinó que vol contribuir com un registre més d'informació històrica a la Història Total de la Industrialització. De la mateixa manera que mai un historiador especialitzat en documentació escrita s'atreviria a dir que el seu treball és història total, sobretot si no hi ha tingut en compte l'amalgama de registres paral lels per contrastar, especialment quan puguem parlar d'Història Contemporània.

M. Carmen GUINEA PLANELLES.

Ferran ARASA GIL.
La romanización del Alto Palancia según la epigrafía.
Premio María de Luna, V, Ayuntamiento de Segorbe, 1992, 178 pàgines i XXVI làmines.

Crec que el tema del llibre suposa un estímul per a tots aquells que ens interessem pels estudis pertanyents al període clàssic al País Valencià i, sobretot, per als qui en major o menor mesura ens veiem lligats a les comarques castellonenques.

En quant al tractament d'aqueix tema és just esmentar que no estem davant d'una simple recopilació o catàleg d'inscripcions sinó que es duu a terme tota una contextualització d'aquestes com a elements pertanyents a un important procés històric: la romanització.

L'esmentada tasca ha estat realitzada per Ferran Arasa, actual professor del Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València, de tots conegut pel seu treball com a investigador i epigrafista, especialment a la província de Castelló.

La comarca a la qual el propdit autor dóna atenció en aquesta ocasió, com altres del País Valencià, sols per la seua situació geogràfica ja és mereixedora d'estudi, i més en aquest cas en què podem comptar amb la confluència de territoris tan importants com Saguntum, Edeta, i el d'un altre municipi pertanyent a la zona de Terol; això mostra, per ell mateix, el seu interès.

Tots sabem la dificultat que suposa extraure conclusions de zones on la informació que hi ha és escassa; però en arqueologia, i per a certs moments de la història, encara pot ser pitjor quan veiem que ens manquen no ja excavacions sinó també prospeccions sistemàtiques de les quals poder prendre un punt d'eixida. L'autor reconeix honestament aquestes limitacions en un dels capítols i, encara que la seua recerca és fonamentalment epigràfica, no per això deixa de fer, al meu entendre, una necessària actualització de l'arqueologia de la comarca (capítols 8 i 9), recollint tots aquells jaciments i notícies imprescindibles en principi per a ell mateix a l'hora de realitzar el seu treball, i per als altres estudiosos quan descarta tota aquella bibliografia confusa sobre el tema.

Dels quinze capítols que componen l'estudi, lògicament, la major part estan dedicats a l'epigrafia, mitjançant la qual i malgrat el seu quasi exclusiu caire funerari i rural, Ferran Arasa és capaç d'extraure importants resultats a través d'un detallat i acurat estudi dels monuments i llurs textos. Els capítols 5, 6 i 7 són mostra d'això, i l'autor ens parla de societat, territoris municipals, i d'una nova oficina lapidària.

Es, doncs, un treball en què s'ha d'avaluar, a part de les conclusions més amunt esmentades, tant la recopilació de documentació i la tasca historiogràfica efectuada (per a la qual cal remetre especialment al capítol 10: "La cuestión de Segobriga"), com la revisió i correcció que actualitza tota la informació que hi ha fins al moment, ja que, a més de constituir un gran ajut per a posteriors investigadors, suposa la base d'un interessant estudi per a una comarca des d'ara menys desconeguda.

Isabel MORAÑO POBLADOR

Ferran ARASA, Lorenzo ABAD.
L'Arc romà de Cabanes. Diputació de Castelló, 1989, 95 pàgines i il.lustracions.

Estudi acurat tant des de l'aspecte històric com arquitectònic d'un dels monuments d'herència romana més conegut de les terres valencianes que pretèn, segons els seus autors, aprofundir tots els aspectes relacionats amb l'arc, per tal d'aconseguir com a resultat un treball a l'altura dels realitzats els darrers anys. Així, doncs, mitjançant una anàlisi dels trets geogràfics, de les investigacions fetes fins avui de l'entorn arqueològic, o de la descripció del monument i la seua funció, els autors exposen una visió definitiva de l'Arc de Cabanes, en un interessant treball de recerca interdisciplinar.

Remedios ORTUÑO CANTOS

Susana FERRER, David IGUAL, Germán NAVARRO.
El convento viejo del Desierto de las Palmas (1709-1788).
Sociedad Castellonense de Cultura, Obras de Investigación Histórica LXI, 1ª edició (setembre 1990), 187 pàgines i il.lustracions.

En aquesta monografia històrica editada per la Societat Castellonenca de Cultura -que ja fa el número LXI de la col.lecció *"Obras de Investigación Histórica"* - s'aborda per part dels autors, tots joves llicenciats a València, un tema que ha de resultar força encisador per a qualsevol castellonenc que haja visitat alguna vegada les evocadores ruïnes d'aquest convent vell que l'Orde Carmelitana féu bastir durant el trànsit del segle XVII al XVIII. De segur que molts trobaran -com jo ho he fet- respostes a moltes qüestions que s'hauran plantejat cada vegada que les han visitades.

Però, independentment de l'interès que puga suscitar entre els nostres conciutadans, aquest llibre -pel mateix fet de ser un acurat treball d'investigació sobre l'arxiu, la història, i l'art del vell convent-, ofereix als amants de la recerca històrica amb una generositat no comuna per aquests llocs, com diuen els autors al pròleg: *"...un primer paso descriptivo en la historia del convento viejo del Desierto de las Palmas [que] espera la oportunidad de ser llevado más allá, al terreno de la historia total del norte del País Valenciano en la etapa moderna de su existencia"*.

El treball és, doncs, una eina de treball per a futurs recercadors de qualsevol qüestió que al llarg del llibre es plantege; però, com també manifesten els autors, és al mateix temps un projecte d'història local i l'observació d'aspectes comuns a una sèrie de senyories ja estudiades o que esperen ser-ho.

El contingut del llibre ha estat estructurat pels autors en dues parts ben diferenciades, precedides d'una curta introducció que, a mode d'antologia, vol assenyalar les línies seguides pels autors més destacats que han escrit sobre el Desert, començant la primera referència amb l'erudit del segle XVII-XVIII Josep Llorens de Clavell.

Entrant ja en matèria, la primera part - titulada *"Aproximación histórica a través de algunos libros y documentos"* - ofereix en el primer dels seus dos capítols una delimitació del fons arxivístic que els nostres investigadors han fet entre el conjunt total de documents servats per la Comunitat Carmelitana d'aquest indret. Aquesta delimitació mostra l'organització que avui té l'arxiu conventual des que un religiós-arxiver va elaborar un catàleg mecanografiat que porta data de 1983, i que és l'única guia per al fons. Els autors fan uns valuosos comentaris sobre determinades peces del període històric que els pertany i que orientaran els futurs investigadors, i esmenten concretament quatre llibres fonamentals: a) *Libro de Documentos* (1694-1708) b) *Libro de la Fundación* (començat el 1694) c) *Libro de Difuntos* (des del 31-01-1695 fins al 14-08-1894) i d) *Libro de la Historia* (que segons pareix va ser escrit entre 1804-1818).

Cadascuna d'aquestes peces va acompanyada d'una descripció suficient del seu contingut i porta comentaris relatius als seus autors, incloent-hi una aportació a la identificació o autenticitat d'alguna d'aquestes peces -la qual cosa és molt d'agrair-, en concret la b, que esmentades per autors del passat i després d'haver sofert diverses vicissituds pogueren arribar a confondre els recercadors.

El segon dels capítols de la primera part es dedica a la *"Confrontación de fuentes sobre la historia del Desierto para el periodo 1680-1796"*. Tot el capítol és un detingut estudi de l'etapa fundacional (1680-1697), de la construcció de l'antic convent (1697-1733), del desenvolupament de la vida comunitària (1733-1782), del deteriorament del convent vell, i de l'edificació del cenobi actual (1782-1796). El més valuós és que a la tria de passatges on s'espigola la història del convent afegeixen unes referències exhaustives de les fonts històriques d'on s'ha tret la informació, i tot el capítol té una lectura amena i mai es torna farragós.

Abans de passar a la segona part ens trobem

dos apèndixs que a bon segur hi seran d'utilitat. El primer conté llistes dels generals de l'Orde Carmelitana, dels provincials d'Aragó-València i dels mateixos priors del Desert, tots durant l'etapa del convent vell amb els anys en què van exercir els seus governs. El segon apèndix, prou extens ja que va des de la pàgina 65 fins a la 131 és, ni més ni menys, un veritable catàleg de tot el fons documental del convent vell que ací s'ha aïllat pels investigadors. Les dates de les regestes ordenades per cronologia van de 1544 a 1835. Es molt interessant la presència d'algunes dotzenes de documents molt anteriors a la data fundacional del Desert i que es conserven a l'arxiu. Sens dubte aquests documents van estar relacionats en cert moment amb propietats mobles i/o immobles, o drets que pertanyien a la comunitat ¡Una mina per als futurs estudiosos! Només cal -com conviden els autors en determinades parts del llibre- aprofitar-se'n aconseguint el permís de la comunitat, ja que, no ha d'oblidar-se que l'arxiu és privat.

Tota la segona part del llibre està dedicada a *"Una descripción del viejo Desierto"*. Es compon, igualment com la primera, de dos capítols. Al capítol tercer (primer de la segona part) es fa una presentació i l'estudi del manuscrit anònim de 1778 que porta avui la signatura A-IV-4, i, malgrat l'anonimat, els autors fan encertades conjetures sobre la seua autoria. A continuació en 24 pàgines (138-166), s'ofereix la transcripció d'aquest important llibre que descriu l'estat i la utilitat de cadascuna de les construccions de l'antic edifici abans de la catàstrofe que deixaria aquell convent ruinós com avui segueix encara. A més del cabal de notícies que aporta el llibre és d'agrair als autors -i no poc- que la transcripció íntegra s'haja fet utilitzant les normes habituals per a textos antics, amb les quals la lectura és molt més agradable. Aquesta transcripció va acompanyada d'un aparell crític (notes i glossari) prou considerable i veritablement utilíssim per a la comprensió de qualsevol aspecte poc clar del text.

El darrer capítol és dedica a *"Características arquitectónicas e iconográficas"*, on es fa un estudi iconogràfic dels objectes i les decoracions, a més a més de la mateixa planificació de l'edifici que posseïa el vell convent, passant revisió a tot el que descriu el manuscrit ja citat de 1778. El llibre es completa amb cinc pàgines d'acurada selecció bibliogràfica, uns gràfics de localització topogràfica del convent, a més d'una representació del croquis del claustre i una selecció de fotografies que mostren, dissortadament l'estat de ruïna que avui presenten totes aquestes construccions.

Per a concloure cal dir que aquesta és una obra en equip que dóna un exemple per a seguir ací a les nostres terres, on els estudis històrics de conjunt i amb amplitud d'objectius no són precisament abundosos.

Luis Miguel PEREZ LOBO

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ESTUDIS

- Els articles tindran una extensió màxima de 15 fulls DIN A4 a doble espai, il.lustracions a banda. Hom recomana evitar les notes a peu de pàgina. Si n'hi ha, també hauran d'anar a doble espai, numerades amb xifres aràbigues entre parèntesi i situades a continuació del text. Tots els treballs portaran un resum no superior a 10 línies. Si és possible es facilitarà una còpia en disquet informàtic.

- El sistema de citacions proposat és aquell que inclou: el nom de l'autor, la data del treball i, si convé la pàgina, entre parèntesi, remetent a la bibliografia posterior que acompanyarà cadascun dels treballs. Exemple: (R. VIÑAS 1988, 26-27).

- Per a la redacció de la bibliografia cal posar: el nom de l'autor en majúscules, la data entre parèntesi, el títol de llibres subratllat i el lloc d'edició. Els títols d'articles hauran d'anar entre cometes a continuació de la data, els noms de revistes o altres publicacions periòdiques subratllats i, a continuació, les pàgines. Les paraules que no siguen pròpies de la llengua utilitzada en la redacció del text hauran d'anar també subratllades. Tota paraula subratllada serà impresa en lletra cursiva.

- Els elements gràfics (fotografies, figures o plànols) no han de ser superiors a 6 per cada treball. En els estudis on es fan descripcions de materials arqueològics s'estableix un mínim obligatori de 2. Aquest material haurà de tenir un mínim de qualitat per a reproduïr-lo correctament i serà enviat tal com ha de publicar-se. Tota figura ha d'anar acompanyada d'un peu explicatiu.

- Els estudis poden presentar-se en qualsevol llengua. La redacció es reserva, però, el dret a sol.licitar-ne, si ho considera oportú, la traducció al català.

- Les col.laboracions hauran d'anar acompanyades, en full a part, del nom, l'adreça i el telèfon de l'autor o autors.

CRITERIS PER A FER LES RESSENYES

- Feu una lectura completa de l'obra.
- Heu de tenir coneixements del tema.
- Busqueu la màxima objectivitat possible.
- Comentaris clars i precisos.
- Extensió màxima de 2 fulls DIN A4 a doble espai amb els següents continguts en especial:

- Mètode d'exposició emprat per l'autor.
- Ordenació interna de les explicacions.
- Els objectius plantejats i els aconseguits.
- Estil lingüístic o de redacció.
- Presentació formal de l'edició.
- Crítica personal.